

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

САМПАРА НАДІЯ МИРОНІВНА

УДК 347.412:347.42:347.435

**ДИСЕРТАЦІЯ
СУБСИДАРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ
УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Н. М. Сампара**

Науковий керівник:

Слома Валентина Миколаївна,

кандидат юридичних наук,

доцент

Тернопіль – 2020

АНОТАЦІЯ

Сампара Н. М. Субсидіарні зобов'язання за цивільним законодавством України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2020.

Дисертація є комплексним дослідженням теоретичних і практичних проблем, присвячених субсидіарним зобов'язанням за цивільним законодавством України.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена необхідністю розробки наукової концепції цивільно-правового регулювання субсидіарних зобов'язань, із виокремленням їх правової природи, встановлення місця субсидіарних зобов'язань в системі цивільного права, визначення співвідношення субсидіарного зобов'язання та субсидіарної відповідальності, виділення спільних та відмінних ознак субсидіарного зобов'язання при його співставленні з іншими видами, зокрема зобов'язаннями з множинністю осіб, а також акцесорними і забезпечувальними зобов'язаннями, дослідження особливостей динаміки субсидіарних зобов'язань, та обґрунтування пропозицій, спрямованих на удосконалення законодавства України у цій сфері.

Поставлені в дисертаційному дослідженні мета і завдання зумовили обрання відповідної структури роботи, що об'єднує два розділи, в яких розглядаються такі питання: генеза правового регулювання субсидіарних зобов'язань, методологія дослідження, поняття та ознаки субсидіарних зобов'язань, їх класифікація, підстави виникнення та особливості припинення субсидіарних зобов'язань, елементи субсидіарних зобов'язань.

У дисертаційній роботі здійснюється комплексне наукове дослідження проблематики субсидіарних зобов'язань у цивільному праві України, що ґрунтується на аналізі нормативно-правових актів у сфері регулювання зобов'язальних цивільно-правових відносин, а також теоретичному переосмисленню досягнень правової доктрини та правозастосовної практики.

Зокрема, у роботі відслідковуються основні історичні аспекти розвитку наукової думки та законодавства щодо досліджуваних правовідносин. Здійснено періодизацію еволюції правового регулювання субсидіарних зобов'язань на теренах сучасних українських земель. Визначено основні риси субсидіарного зобов'язання, як самостійного правовідношення, що остаточно сформувались у науці та практиці у середині XIX ст. Проаналізовано доктринальні підходи до розуміння правової природи субсидіарного зобов'язання, охарактеризовано його основні ознаки. На підставі проведеного аналізу нормативно-правових актів у сфері субсидіарних зобов'язань, а також правової доктрини, сформовано авторське поняття субсидіарного зобов'язання. Приділено увагу питанню визначення співвідношення субсидіарного зобов'язання та субсидіарної відповідальності, та встановлено, що їх необхідно розглядати як загальне та одиничне.

Розкрито особливості субсидіарного зобов'язання при його співставленні з іншими видами, зокрема зобов'язаннями з множинністю осіб та визначено, що основний та додатковий боржники виступають в якості самостійних суб'єктів двох різних правовідношень, та не утворюють суб'єкта (сторони) єдиного зобов'язання з множинністю осіб.

Здійснено порівняльне дослідження субсидіарних та акцесорних зобов'язань, та доведено, що основні їх відмінності зумовлені підставою виникнення, критерієм виконання функцій, правовими наслідками припинення основного зобов'язання.

На основі доктринальних підходів до визначення поняття субсидіарного цивільно-правового зобов'язання виокремлено його сутність як правового явища та встановлено сукупність його основних властивостей.

З метою ґрунтовного дослідження субсидіарних правовідношень, виокремлення основних аспектів їх динаміки, встановлено відповідні класифікаційні критерії поділу субсидіарних зобов'язань.

З'ясовано особливості методологічних засад дослідження субсидіарних зобов'язань. Значну увагу приділено питанням систематизації наукових поглядів щодо понять «зобов'язання», «субсидіарне зобов'язання», його ознак, суб'єктного складу, об'єкту та змісту, особливостей виконання та ін.

Виокремлено специфіку підстав виникнення субсидіарних зобов'язань, з'ясовано їх місце у системі цивільно-правових зобов'язань й практичне значення для сучасного цивільного обороту та юридичний склад, характерний для кожного їх виду. Надається характеристика основних елементів юридичного складу як підстави виникнення субсидіарних зобов'язань.

Обґрунтовується необхідність внесення змін до нормативного регулювання договору поруки, а саме – встановлення загальної субсидіарної відповідальності у договорах даного виду.

Значне місце у роботі приділено аналізу судової практики з проблемних питань підстав виникнення субсидіарної відповідальності засновника юридичної особи публічного права. Встановлено специфіку виконання субсидіарного обов'язку компетентного органу державної влади чи місцевого самоврядування.

Досліджується питання доцільності до предмета субсидіарного виконання відносити як грошові кошти, так і інші об'єкти цивільних прав, зокрема і ті, що є об'єктом в основному зобов'язанні.

Розкрито особливості змісту субсидіарних зобов'язань. Додатково обґрунтовано доцільність віднесення до змісту суб'єктивного цивільного права субсидіарного боржника можливість висунути заперечення проти пред'явленої кредитором вимоги у випадку наявності достовірних відомостей про можливість виконання зобов'язання основним боржником.

Розглянуто основні правила належного виконання як одного із способів припинення субсидіарного зобов'язання, та встановлено, що у випадку виконання субсидіарним боржником свого обов'язку – основне зобов'язання не припиняється, відбувається лише заміна кредитора субсидіарним боржником, який чинним цивільним законодавством наділений правом регресної вимоги до основного боржника.

У дисертаційному дослідженні значне місце відводиться правозастосовній практиці, виявленню проблем правового врегулювання та шляхів їх вирішення, аналізу перспективного законодавства у цій сфері. Результатом цього стала розробка науково обґрунтованих пропозицій теоретичного та практичного характеру,

направлених, зокрема, на усунення недоліків правозастосування та удосконалення чинного законодавства України, які мають ознаки наукової новизни.

У дисертації уперше: 1) визначено авторське поняття субсидіарного зобов'язання, під яким слід розуміти цивільне правовідношення із самостійним, охоронним і відносним характером, яке виникає на підставі договору чи закону, зміст якого зумовлено субсидіарним правом вимоги кредитора у випадку відмови в її задоволенні або ненаданні відповіді на неї в розумний строк основним боржником, а також неможливості її виконання зарахуванням, та активному субсидіарному обов'язку додаткового боржника, що такому праву кореспондує; 2) аргументовано позицію, що цивільно-правові підстави виникнення статутних субсидіарних зобов'язань зумовлені існуванням юридичного складу у цілому, усього комплексу юридичних фактів: створення юридичної особи, законодавчо визначений правовий статус якої закріплює субсидіарну відповідальність її засновників (учасників) або вступ до складу її учасників; існування зобов'язальних правовідносин за участі такої юридичної особи; пред'явлення вимоги кредитором субсидіарному боржнику після її пред'явлення до основного боржника, та незадоволення вимоги самою юридичною особою; застосування до основного боржника процедури банкрутства; 3) з'ясовано, що територіальні громади можуть виступати субсидіарними боржниками при реалізації кредитором свого права пред'явлення вимоги у примусовому порядку; 4) на підставі аналізу правового статусу юридичних осіб публічного права, та з метою забезпечення дотримання принципу рівності учасників цивільних правовідносин, обґрунтовано можливість одночасного залучення кредитором до участі у судовому розгляді справи основного та субсидіарного боржника як співвідповідачів, що сприятиме більш ефективному захисту прав не тільки кредитора, але і субсидіарного боржника; 5) доведено доцільність в межах реалізації принципу свободи договору, на підставі домовленості кредитора та субсидіарного боржника, до предмета субсидіарного виконання відносити як грошові кошти, так і інші об'єкти цивільних прав, зокрема і ті, що є об'єктом в основному зобов'язанні.

В дисертації удосконалено: 6) визначення ознак субсидіарних зобов'язань, до яких пропонується відносити: особливість змісту зобов'язання: право вимоги кредитора до субсидіарного боржника виникає у випадку відмови у її задоволенні або ненадання в розумний строк відповіді на неї основним боржником, а також якщо неможливо її виконати зарахуванням; активний характер поведінки субсидіарного боржника; обумовленість суб'єктивних прав субсидіарного боржника підставами виникнення та видом основного зобов'язання; відносність правовідношення – означеному кредитору відповідає визначений субсидіарний боржник; визначеність, яка проявляється у правомочності кредитора вимагати від субсидіарного боржника виконання зобов'язань у передбаченому умовами договору обсязі, у випадку настання встановлених у законі обставин; охоронний характер правовідношення; обмеженість строку вимоги кредитора до субсидіарного боржника; відмінність перебігу строку позовної давності щодо основного та субсидіарного зобов'язання; договір або закон як підстава виникнення зобов'язання; самостійний вид цивільно-правових зобов'язань; 7) теоретичні конструкції окремих елементів правовідношення, яке охоплювало б виконання субсидіарним боржником додаткового майнового обов'язку, що виник в результаті протиправної поведінки або дій чи бездіяльності основного боржника; 8) класифікаційні критерії субсидіарних зобов'язань, до яких належать: суб'єктний склад, підстава виникнення, спосіб припинення субсидіарних зобов'язань, вольовий характер їх виконання, об'єкт зобов'язального правовідношення; 9) обґрунтування необхідності розмежування субсидіарної відповідальності, підставою виникнення якої є правопорушення субсидіарного боржника, та інших субсидіарних правовідносин.

У дисертації дістало подальшого розвитку: 10) дослідження генези правового регулювання субсидіарних зобов'язань на теренах сучасних українських земель та періодизація окремих його етапів, починаючи від Київської Русі, визначальними ознаками якого є створення та дихотомічний поділ зобов'язальних правовідносин, розмежування основних і додаткових (субсидіарних) зобов'язань, та завершуючи періодом незалежної України, який характеризується високим рівнем нормативного регулювання субсидіарних правовідносин, а також зростанням кількості

нормативно – правових актів у зазначеній сфері; 11) теза про те, що основні відмінності субсидіарного та акцесорного зобов'язань зумовлені підставою виникнення, критерієм виконання функцій, правовими наслідками припинення основного зобов'язання; 12) підхід, відповідно до якого субсидіарне зобов'язання не належить до єдиної категорії зобов'язань із множинністю осіб, а виступає самостійним зобов'язанням, що спрямоване на забезпечення додаткової охорони прав кредитора у випадку невиконання своїх зобов'язань боржником; 13) наукова позиція щодо специфічності правової природи зворотної вимоги субсидіарного боржника, обумовленої тим, що виконання субсидіарним боржником свого обов'язку не виступає підставою припинення основного зобов'язання, а зумовлює заміну кредитора субсидіарним боржником, із правом регресної вимоги до основного боржника; 14) положення про те, що оспорювання основним боржником вимог кредитора в суді є підставою для призупинення виконання субсидіарного зобов'язання додатковим боржником протягом усього часу розгляду справи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їхнього використання у: *науково-дослідній сфері* – для подальших наукових досліджень субсидіарних цивільно-правових зобов'язань; *правотворчості* – для вдосконалення цивільного законодавства України у сфері правової регламентації субсидіарних зобов'язань; *правозастосовній практиці* – судами під час розгляду відповідних категорій справ; *освітньому процесі* – при розробці навчальних посібників, методичних матеріалів із навчальної дисципліни «Цивільне право».

Ключові слова: субсидіарні зобов'язання, субсидіарна відповідальність, договірне субсидіарне зобов'язання, додатковий (субсидіарний) боржник, субсидіарність, цивільно-правова відповідальність.

SUMMARY

Sampara N. M. Subsidiary obligations under the civil legislation of Ukraine.—

Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the scientific degree of Candidate of Science of Law on specialty 12.00.03 – Civil Law and Civil Process; Family Law; Private International Law. –Ternopil National Economic University, Ternopil, 2020.

The dissertation is a complex research of theoretical and practical problems devoted to subsidiary obligations under the civil legislation of Ukraine.

The urgency of the dissertation is due to the need to develop a scientific concept of civil law regulation of subsidiary obligations, highlighting their legal nature, establishing the place of subsidiary obligations in the civil law system, determining the ratio of subsidiary obligations and subsidiary liability, identification of common and distinctive features of a subsidiary obligation in the case of its comparison with other types, in particular obligations with a plurality of persons, as well as accessory and security obligations, research of the peculiarities of the dynamics of subsidiary obligations, and substantiation of proposals aimed at improving the legislation of Ukraine in this area.

The goals and objectives set in the dissertation research led to the choice of the appropriate structure of work, combining two sections, which address the following issues: the genesis of legal regulation of subsidiary obligations, research methodology, concepts and features of subsidiary obligations, their classification, grounds and features of termination of subsidiary obligations, elements of subsidiary obligations.

The dissertation carries out a complex scientific research of subsidiary obligations in civil law of Ukraine, based on the analysis of regulations in the field of regulation of binding civil relations, as well as a theoretical rethinking of the achievements of legal doctrine and law enforcement practice.

In particular, the paper analyzes the main historical aspects of the development of scientific thought and legislation on the studied legal relations. The evolution of the subsidiary obligations formation on the territory of modern Ukrainian lands has been carried out. The main features of the subsidiary obligation as an independent legal relationship, which were finally formed in science and practice in the middle of the XIX

century, are determined. Doctrinal approaches to understanding the legal nature of a subsidiary obligation are analyzed, its main features are described. Based on the analysis of regulations in the field of subsidiary obligations, as well as legal doctrine, the author's concept of subsidiary obligation is formed. Attention is paid to the issue of determining the relationship between subsidiary obligation and subsidiary liability, and it is established that they they should be considered as general and particular.

The peculiarities of a subsidiary obligation when comparing it with other types, in particular obligations with a plurality of persons, are revealed and it is determined that the main and additional debtors act as independent subjects of two different legal relations and do not form a subject (party) of a single obligation with the plurality of persons.

Comparative study of subsidiary and accessory obligations is carried out and it is proved that their main differences are due to the basis of origin, the criterion of performance of functions, the legal consequences of termination of the main obligation.

Based on doctrinal approaches to the definition of the concept of subsidiary civil obligation, its essence as a legal phenomenon is identified and a set of its main properties is established.

In order to conduct a thorough study of subsidiary legal relations and highlight the main aspects of their dynamics, the appropriate classification criteria for the division of subsidiary obligations are established.

The peculiarities of the methodological bases of the study of subsidiary obligations are clarified. Considerable attention is paid to the systematization of scientific views on the concepts of "obligation", "subsidiary obligation", its features, subject composition, object and content, features of performance, etc.

The specifics of the causes and grounds of subsidiary obligations are highlighted, their place in the system of civil law obligations and the practical significance for modern civil-law transactions and the legal composition specific to each of their types are clarified. The main elements of the legal structure as the basis for the occurrence of subsidiary obligations are described.

The necessity of making changes to the normative regulation of the surety agreement is substantiated, namely - the establishment of general subsidiary liability in contracts of this type.

A significant place in the work is given to the analysis of judicial practice in resolving problematic issues of the basis for the emergence of subsidiary liability of the founder of public law. The specifics of bringing the competent body of state power or local self-government to subsidiary responsibility are investigated.

The question of the need for legislative definition of the subsidiary obligation subject in the form of money, and the establishment of an alternative possibility to refer to the subject of the subsidiary obligation of other objects of civil rights, including those that are the object of the principal obligation is investigated.

The peculiarities of the content of subsidiary obligation are revealed. It is additionally substantiated the expediency of including in the content of the subsidiary debtor subjective civil right to raise an objection against the claim presented by the creditor in the presence of reliable information about the possibility of fulfillment of the obligation by the principal debtor.

The basic rules of proper performance as one of the ways to terminate a subsidiary obligation are considered, and it is established that in case the subsidiary debtor fulfills his obligation - the principal obligation is not terminated, only the creditor is replaced by a subsidiary debtor who has the right of recourse to the principal debtor.

In the dissertation research a significant place is given to law enforcement practice, identification of problems of legal regulation and ways to solve them, analysis of promising legislation in this area. The result was the development of scientifically grounded proposals of a theoretical nature, as well as practical, aimed, in particular, at eliminating the shortcomings of law enforcement and improving the current legislation of Ukraine, which have signs of scientific novelty.

In the dissertation for the first time: 1) the author's concept of a subsidiary obligation is defined, which should be understood as a civil legal relationship with independent, protective and relative character, which arises on the basis of a contract or law, the peculiarity of the content of which is manifested in the subsidiary law of the creditor's

claim in case of refusal to satisfy it, or failure to respond to it within a reasonable time by the principal debtor, as well as the impossibility of its fulfillment by enrollment, and active subsidiary obligation of an additional debtor that corresponds to such a right; 2) is argued that the civil basis for the occurrence of statutory subsidiary obligations due to the existence of the legal entity as a whole, the whole set of legal facts: the creation of a legal entity whose statutory legal status enshrines the subsidiary liability of its founders (participants) or joining it participants; the existence of a binding legal relationship with the participation of such legal entity; presentation of the claim by the creditor to the subsidiary debtor after its presentation to the main debtor, and dissatisfaction of the claim by the legal entity itself; application of bankruptcy proceedings to the principal debtor; 3) is clarified that territorial communities can act as subsidiary debtors when the creditor exercises his right to claim compulsorily; 4) based on the analysis of the legal status of public law entities, and in order to ensure compliance with the principle of equality of participants in civil relations, it is substantiated the possibility of simultaneous involvement of the creditor in litigation of the principal and subsidiary debtor as co-defendants, which will contribute to more effective protection of the rights not only of the creditor but also of the subsidiary debtor; 5) is proved the expediency within the implementation of the principle of freedom of contract, based on the agreement of the creditor and the subsidiary debtor, to the subject of subsidiary performance include both cash and other objects of civil rights, including those that are the object of the main obligation.

The dissertation improves: 6) determination of the characteristics of subsidiary obligations, to which it is proposed to include: peculiarity of the content of the obligation: the creditor's right to claim against the subsidiary debtor arises in case of refusal or failure to respond within a reasonable time by the principal debtor, as well as enrollment; the active nature of the behavior of the subsidiary debtor; conditionality of the subjective rights of the subsidiary debtor on the grounds and type of the principal obligation; relativity of the legal relationship - the specified subsidiary debtor corresponds to the specified creditor; certainty, which is manifested in the creditor's authority to demand from the subsidiary debtor to fulfill obligations in the amount stipulated by the terms of the

contract, in the event of the circumstances established by law; protective nature of the legal relationship; limited term of the creditor's claim to the subsidiary debtor; the difference between the statute of limitations on the principal and subsidiary obligations; contract or law as a basis for the obligation; independent type of civil law obligations; 7) theoretical constructions of separate elements of the legal relationship, which would cover the fulfillment by the subsidiary debtor of an additional property obligation that arose as a result of illegal behavior or actions or inaction of the main debtor; 8) classification criteria of subsidiary obligations, which include: the subject composition, the basis of origin, the method of termination of subsidiary obligations, the volitional nature of their implementation, the object of the binding legal relationship; 9) substantiation of the need to differentiate between subsidiary liability, the basis of which is an offense of the subsidiary debtor, and other subsidiary legal relations.

In the dissertation were further developed: 10) study of the genesis of legal regulation of subsidiary obligations on the territory of modern Ukrainian lands and periodization of its individual stages, starting with Kyyivska Rus, the defining features of which are the creation and dichotomous division of binding legal relations, delimitation of basic and additional (subsidiary) obligations, and ending with the period of independent Ukraine, which is characterized by a high level of regulation of subsidiary relations, as well as an increase in the number of regulations in this area; 11) the thesis that the main differences between subsidiary and accessory obligations are due to the basis of occurrence, the criterion of performance of functions, the legal consequences of termination of the main obligation; 12) the approach according to which the subsidiary obligation does not belong to a single category of obligations with a plurality of persons, but acts as an independent obligation aimed at ensuring additional protection of the creditor's rights in case of default by the debtor; 13) scientific position on the specific legal nature of the counterclaim of the subsidiary debtor, due to the fact that the subsidiary debtor's performance of its obligation is not grounds for termination of the principal obligation, but causes replacement of the creditor by the subsidiary debtor, with the right of recourse to the principal debtor; 14) the provision that the main debtor's challenge to the creditor's claims in court is the basis for

the suspension of the subsidiary's obligation by the additional debtor throughout the proceedings.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of their use: in the research field – for further research of subsidiary civil law obligations; in the law-making sphere – in order to improve the civil legislation of Ukraine regulating subsidiary legal relations; in law enforcement practice – in the practice of courts during the consideration of relevant categories of cases; in the educational process – during preparation of textbooks, methodological materials in the discipline «Civil Law».

Keywords: subsidiary obligations, subsidiary liability, contractual subsidiary obligation, additional (subsidiary) debtor, subsidiarity, civil liability.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Сампара Н. М. До питання визначення поняття та сутності субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 121–124.

2. Сампара Н. М. Окремі аспекти методології дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2016. № 6/2. С. 155–160.

3. Сампара Н. М. Про класифікацію субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Право і суспільство*. 2017. №. 2. С. 40–44.

4. Сампара Н. М. Особливості елементів субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 42–46.

5. Сампара Н. М. Належне виконання як спосіб припинення субсидіарного зобов'язання за цивільним законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 150–153.

6. Сампара Н. М. Юридичні факти як підстави виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 223–229.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Сампара Н. М. Субсидіарні та акцесорні (додаткові) зобов'язання: порівняльний аспект. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 17-18 лютого 2017 р.). Ужгород, 2017. С. 78–80.

8. Сампара Н. М. Генеза субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 21-22 квітня 2017 р.). Тернопіль, 2017. С. 151–154.

9. Сампара Н. М. Договір як підстава виникнення субсидіарних зобов'язань. *Наука та перспективи. Альманах науки: науковий журнал* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29-30 вересня 2017р.). Київ, 2017. № 6. С. 56–59.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВА ПРИРОДА СУБСИДАРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ	
1.1. Генеза правового регулювання субсидіарних зобов'язань.....	24
1.2. Методологія дослідження субсидіарних зобов'язань.....	43
1.3. Поняття та ознаки субсидіарних зобов'язань.....	52
1.4. Класифікація субсидіарних зобов'язань.....	71
Висновки до Розділу 1.....	98
РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА СУБСИДАРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ	
2.1. Підстави виникнення субсидіарних зобов'язань.....	102
2.2. Елементи субсидіарних зобов'язань.....	128
2.3. Припинення субсидіарних зобов'язань.....	156
Висновки до Розділу 2	179
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
ДОДАТОК А Список опублікованих праць за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації.....	217

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Глобалізаційні економічні процеси ХХІ століття, перехід світових держав до ринкових відносин, закріплення та поширення інституту приватної власності сприяли активному розвитку нового вектору правового регулювання субсидіарних зобов'язань, метою яких є підтримання стабільності цивільно-правових відносин, забезпечення максимального захисту майнових інтересів кредитора та розподілу ризиків у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником своїх зобов'язань. Покладення на субсидіарного боржника умовами договору або законом додаткового обов'язку виконання зобов'язання сприяє посиленню охорони прав кредитора, а як наслідок – утворенню тісних взаємозв'язків між учасниками зобов'язання, побудованих на принципах взаємної довіри та поваги.

Незважаючи на стрімке зростання застосування конструкції субсидіарного зобов'язання, про що свідчить аналіз вітчизняної судової практики, Цивільний кодекс України у чинній редакції не визначає поняття субсидіарного зобов'язання. Усі випадки використання терміну «субсидіарний» пов'язані з поняттям «субсидіарної відповідальності», та включають норми про відповідальність засновників (учасників) юридичної особи, батьків (усиновлювачів) або піклувальників неповнолітньої особи, сторін в окремих зобов'язаннях. Означена проблема обумовлена також і відсутністю комплексного наукового дослідження проблематики субсидіарних зобов'язань у цивільному праві України, яке б ґрунтувалося на аналізі нормативно-правових актів у сфері регулювання зобов'язальних цивільно-правових відносин, а також теоретичного переосмислення досягнень правової доктрини та правозастосовчої практики.

В умовах процесу рекодифікації цивільного законодавства, теоретичне дослідження та напрацювання практичних рекомендацій удосконалення законодавства шляхом виокремлення та нормативного закріплення поняття субсидіарного зобов'язання, встановлення його місця в системі цивільного права, визначення співвідношення субсидіарного зобов'язання та субсидіарної

відповідальності, виділення спільних та відмінних ознак субсидіарного зобов'язання при його співставленні з іншими видами, зокрема зобов'язаннями з множинністю осіб, а також акцесорними і забезпечувальними зобов'язаннями, є надзвичайно актуальним та перспективним напрямком наукового пошуку.

Значний внесок у розробку загальнотеоретичних та концептуальних засад зобов'язального правовідношення у цивільному праві України здійснили такі вчені як: Т. В. Боднар, Н. Ю. Голубєва, О. В. Дзера, Ж. В. Завальна, І. Р. Калаур, В. М. Коссак, О. О. Кот, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, С. О. Погрібний, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, Р. Б. Шишка, та ін.

Окремі теоретичні аспекти обраної тематики досліджували у радянський період такі науковці як М. І. Брагінський, О. С. Іоффе, О. О. Красавчіков, Р. О. Халфіна та ін.

Безпосередньо питанням субсидіарних зобов'язань присвячені праці С. Д. Гринько, Г. Г. Гриценко, М. М. Гудими-Підвербецької, Т. С. Ківалової, Ю. Я. Крюкової, Л. А. Куріньовської, К. М. Левандовські, Т. О. Музики, Х. Т. Насірова, Є. П. Прус, А. В. Руденка, В. В. Сельської, В. М. Сломи, Д. В. Трута, О. І. Чернілевської, Є. А. Храпунової та ін.

Водночас, необхідно звернути увагу на те, що наявні наукові дослідження присвячені здебільшого вивченню окремих проблемних питань зобов'язальних правовідношень, до яких відносимо і субсидіарні. Таким чином, на сьогодні недослідженою залишилася низка питань, пов'язаних із визначенням поняття, особливостей, підстав виникнення та припинення, елементів субсидіарних зобов'язань. З цих причин існує потреба у комплексному підході до дослідження чинного цивільного законодавства й систематизації наукових розвідок щодо правової природи та динаміки субсидіарних зобов'язань на сучасному етапі розвитку цивільних правовідносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри цивільного права і процесу Тернопільського національного економічного університету

«Гармонізація цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу» (номер державної реєстрації – 0118U003550).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у виявленні та вирішенні комплексу теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із особливостями субсидіарних зобов'язань, їх динамікою, а також формування відповідних пропозицій з удосконалення законодавства та практики його застосування.

Для досягнення вказаної мети визначено такі основні *завдання*:

- дослідити генезу правового регулювання субсидіарних зобов'язань;
- окреслити методологічні засади дослідження субсидіарних зобов'язань;
- розкрити правову природу субсидіарного зобов'язання як цивільного правовідношення;
- здійснити класифікацію субсидіарних зобов'язань;
- охарактеризувати підстави виникнення субсидіарного зобов'язання за цивільним законодавством України;
- проаналізувати елементи субсидіарного зобов'язання;
- визначити особливості виконання та припинення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань;
- розробити науково-обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення цивільного законодавства в частині правового регулювання субсидіарних зобов'язань.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, зумовлені залученням до виконання зобов'язання субсидіарного боржника.

Предметом дослідження є акти вітчизняного та зарубіжного законодавства, судова практика, наукові концепції та підходи щодо правового регулювання субсидіарних зобов'язань.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціально-наукові методи, що забезпечили можливість реалізувати мету і завдання дослідження.

Використання *історико-правового та формально-логічного методів* дало змогу проаналізувати становлення і розвиток субсидіарних зобов'язань на різних етапах розвитку українського суспільства, еволюцію поглядів дослідників та законодавця, і формування сучасних підходів до визначення правової природи субсидіарних зобов'язань (підрозділи 1.1, 1.2). *Діалектичний метод* було використано під час аналізу закономірностей та сучасних тенденцій правового регулювання субсидіарних зобов'язань (підрозділ 1.3, 1.4, розділ 2). *Системно-структурний метод* дав можливість дослідити порядок виникнення та припинення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань (підрозділи 2.1, 2.3). За допомогою *порівняльно-правового методу* було проаналізовано підходи до правового регулювання субсидіарних зобов'язань у іноземному законодавстві (розділ 2). *Метод правового аналізу* використано автором для з'ясування змісту окремих теоретичних понять і законодавчих конструкцій. *Метод моделювання* був застосований для розробки рекомендацій та пропозицій щодо удосконалення законодавства та правозастосування у цій сфері відносин. У процесі дослідження на підставі взаємодоповнення використовувалися також інші методи наукового пізнання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є однією з перших в Україні комплексних науково-дослідних праць, присвячених з'ясуванню правової природи субсидіарного зобов'язання, механізму його виникнення та припинення, а також встановленню особливостей елементів субсидіарного правовідношення. Результатом дослідження є комплекс теоретичних узагальнень, висновків, низка нових наукових положень, важливих для сучасної теорії цивільного права. Основні з них такі.

Уперше:

1) визначено авторське поняття субсидіарного зобов'язання, під яким слід розуміти цивільне правовідношення із самостійним, охоронним і відносним характером, яке виникає на підставі договору чи закону, зміст якого зумовлено субсидіарним правом вимоги кредитора у випадку відмови в її задоволенні або ненаданні відповіді на неї в розумний строк основним боржником, а також

неможливості її виконання зарахуванням, та активному субсидіарному обов'язку додаткового боржника, що такому праву кореспондує;

2) аргументовано позицію, що цивільно-правові підстави виникнення статутних субсидіарних зобов'язань зумовлені існуванням юридичного складу у цілому, усього комплексу юридичних фактів: створення юридичної особи, законодавчо визначений правовий статус якої закріплює субсидіарну відповідальність її засновників (учасників) або вступ до складу її учасників; існування зобов'язальних правовідносин за участі такої юридичної особи; пред'явлення вимоги кредитором субсидіарному боржнику після її пред'явлення до основного боржника, та незадоволення вимоги самою юридичною особою; застосування до основного боржника процедури банкрутства;

3) з'ясовано, що територіальні громади можуть виступати субсидіарними боржниками при реалізації кредитором свого права пред'явлення вимоги у примусовому порядку;

4) на підставі аналізу правового статусу юридичних осіб публічного права, та з метою забезпечення дотримання принципу рівності учасників цивільних правовідносин, обґрунтовано можливість одночасного залучення кредитором до участі у судовому розгляді справи основного та субсидіарного боржника як співвідповідачів, що сприятиме більш ефективному захисту прав не тільки кредитора, але і субсидіарного боржника;

5) доведено доцільність в межах реалізації принципу свободи договору, на підставі домовленості кредитора та субсидіарного боржника, до предмета субсидіарного виконання відносити як грошові кошти, так і інші об'єкти цивільних прав, зокрема і ті, що є об'єктом в основному зобов'язанні.

Удосконалено:

б) визначення ознак субсидіарних зобов'язань, до яких пропонується відносити: особливість змісту зобов'язання: право вимоги кредитора до субсидіарного боржника виникає у випадку відмови у її задоволенні або ненадання в розумний строк відповіді на неї основним боржником, а також якщо неможливо її виконати зарахуванням; активний характер поведінки субсидіарного боржника;

обумовленість суб'єктивних прав субсидіарного боржника підставами виникнення та видом основного зобов'язання; відносність правовідношення – означеному кредитору відповідає визначений субсидіарний боржник; визначеність, яка проявляється у правомочності кредитора вимагати від субсидіарного боржника виконання зобов'язань у передбаченому умовами договору обсязі, у випадку настання встановлених у законі обставин; охоронний характер правовідношення; обмеженість строку вимоги кредитора до субсидіарного боржника; відмінність перебігу строку позовної давності щодо основного та субсидіарного зобов'язання; договір або закон як підстава виникнення зобов'язання; самостійний вид цивільно-правових зобов'язань;

7) теоретичні конструкції окремих елементів правовідношення, яке охоплювало б виконання субсидіарним боржником додаткового майнового обов'язку, що виник в результаті протиправної поведінки або дій чи бездіяльності основного боржника;

8) класифікаційні критерії субсидіарних зобов'язань, до яких належать: суб'єктний склад, підстава виникнення, спосіб припинення субсидіарних зобов'язань, вольовий характер їх виконання, об'єкт зобов'язального правовідношення;

9) обґрунтування необхідності розмежування субсидіарної відповідальності, підставою виникнення якої є правопорушення субсидіарного боржника, та інших субсидіарних правовідносин.

Дістало подальшого розвитку:

10) дослідження генези правового регулювання субсидіарних зобов'язань на теренах сучасних українських земель та періодизація окремих його етапів, починаючи від Київської Русі, визначальними ознаками якого є створення та дихотомічний поділ зобов'язальних правовідносин, розмежування основних і додаткових (субсидіарних) зобов'язань, та завершуючи періодом незалежної України, який характеризується високим рівнем нормативного регулювання субсидіарних правовідношень, а також зростанням кількості нормативно – правових актів у зазначеній сфері;

11) теза про те, що основні відмінності субсидіарного та акцесорного зобов'язань зумовлені підставою виникнення, критерієм виконання функцій, правовими наслідками припинення основного зобов'язання;

12) підхід, відповідно до якого субсидіарне зобов'язання не належить до єдиної категорії зобов'язань із множинністю осіб, а виступає самостійним зобов'язанням, що спрямоване на забезпечення додаткової охорони прав кредитора у випадку невиконання своїх зобов'язань боржником;

13) наукова позиція щодо специфічності правової природи зворотної вимоги субсидіарного боржника, обумовленої тим, що виконання субсидіарним боржником свого обов'язку не виступає підставою припинення основного зобов'язання, а зумовлює заміну кредитора субсидіарним боржником, із правом регресної вимоги до основного боржника;

14) положення про те, що оспорювання основним боржником вимог кредитора в суді є підставою для призупинення виконання субсидіарного зобов'язання додатковим боржником протягом усього часу розгляду справи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в ньому положення і рекомендації можуть бути використані у:

- науково-дослідній сфері – для подальших наукових досліджень субсидіарних цивільно-правових зобов'язань;
- правотворчості – для вдосконалення цивільного законодавства України у сфері правової регламентації субсидіарних зобов'язань;
- правозастосовній практиці – судами під час розгляду відповідних категорій справ;
- освітньому процесі – при розробці навчальних посібників, методичних матеріалів із навчальної дисципліни «Цивільне право».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій висвітлені власні ідеї і розробки автора. Усі наукові положення, які виносяться на захист, сформульовані дисертанткою особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертації обговорювалися на засіданні міжкафедрального семінару Тернопільського національного економічного університету.

Окремі положення дисертації були представлені на наступних науково-практичних конференціях: «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Ужгород, 17-18 лютого 2017 р.); «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 21-22 квітня 2017 р.); «Наука та перспективи» (м. Київ, 29-30 вересня 2017 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок. Список використаних джерел містить 304 найменування і викладений на 27 сторінках, додаток на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВА ПРИРОДА СУБСИДІАРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

1.1. Генеза правового регулювання субсидіарних зобов'язань

Джерело історії – поняття багатогранне, яке містить відомості про причини і шляхи формування суспільного ладу, право-та державотворчих процесів, охоплюючи часи первіснообщинного ладу й етапи становлення та розвитку державних утворень (родів, племен, князівств, Київської Русі, Галицько-Волинського князівська, суверенної української держави). Саме завдяки першоджерелам можна дослідити причини, які передували зародженню будь-якого суспільного явища, зокрема правового регулювання суспільних відносин на території сучасної України.

Дослідження будь-якого суспільного явища необхідно починати з аналізу умов, які передували його утворенню. Саме тому, наукову розвідку інституту зобов'язальних правовідносин, в тому числі й субсидіарних зобов'язань, необхідно розпочинати із визначення генези їх правової природи та виокремлення її сутності у контексті правових звичаїв, традицій, кодифікованих актів звичаєвого права та сучасного законодавства, враховуючи право- та державотворчі процеси, які відбувалися на українських землях у різні епохи існування суспільства.

Історія розвитку інституту цивільно-правових зобов'язань бере свої витoki з появи державних утворень, в яких і створювалося писане право. Однак ефективне законодавство, в тому числі у сфері регулювання зобов'язальних правовідносин повинне формуватися на певній основі протягом тривалого часу. Так, С. П. Щерба стверджував, що існує явище, яке спонукає до життя інші явища й виступає стосовно другого як причина [302, с.123]. Отже, умову, що породжує будь-яке явище необхідно шукати не в законі чи звичаєвому праві, а в самій природі суспільних відносин, адже, закон є лише наслідком нормування того чи іншого явища.

«Руська правда» вважається найдавнішим джерелом давньоруського права. Хоча ще й досі у спеціальній літературі зустрічаються твердження про те, що перші писані джерела права були й до Руської Правди, але на сьогоднішній день вони не збереглися [118, с.25]. Важливість Руської Правди варто переоцінити, адже її норми мали визначальний вплив на формування пізніших пам'яток слов'янського права, таких як Судебник 1550 р., судна грамота, Судебник 1497 р., і навіть Соборне уложення 1649 р. [21, с.117-118; 250, с.198]

Інша аргументована позиція дослідників полягає в тому, що законодавча діяльність великих князів була досить активною ще й на початку X століття, адже на Русі вже існував правовий кодекс, що іменувався «Закон Руський» або «Устав і закон Руський», який, на думку Л. В. Черепніна, послужив основою для Руської Правди [292, с.138].

Нажаль, проаналізувати зміст цих джерел на сьогоднішній день є неможливим, тому й слід оперувати відомим збірником права – Руською Правдою. Право справедливо перебуває у тісному взаємозв'язку із повсякденними явищами життя, для яких воно служить нормою. Крім того, не можна залишити поза увагою той факт, що неабиякий вплив на зміст кодифікацій права справило християнство. З моменту поширення на землі сучасної України православна церква почала використовувати різні норми канонічного права.

Руська Правда, в свою чергу, містить язичницькі норми, княжі грамоти, церковну судову практику, русько-візантійські договори та інші виявлення княжої волі. В її нормах тісно переплітаються матеріальні і процесуальні положення. У науковому ракурсі прийнято поділяти збірник на три редакції: Коротку, Поширену (Велику) і Скорочену. Остання є подальшою версією «Руської правди» і не має характеристик законодавчої пам'ятки. Значну роль у формуванні Руської Правди відіграла й судова діяльність князів, що підтвердила велике значення судового прецеденту як джерела права Київської Русі. Посилання на важливі судові рішення знаходимо у ст. 24 Короткої Правди та ст. 3 Поширеної (Великої) Правди, в якій говориться: «Так судив Ярослав, так вирішували і його сини» [225, с.47]. Отож, можливо стверджувати, що Руська Правда у Короткій, а згодом і у Поширеній

редакції, є основним кодифікованим джерелом раннього феодалізму. Ми детальніше зупинимося на Великій Правді, яка в остаточному варіанті склалася в XII ст. і включає в себе видозмінені норми Правди Ярослава та Правди Ярославичів (Короткої Правди) і нові постанови, що представлені ґрунтовно розробленими нормами спадкового та кримінального права, і визначенням статусу окремих категорій населення.

Аналіз Руської Правди як одного із перших пам'яток права періоду Київської Русі проводився правознавцями неодноразово. Водночас, слід зауважити, що норми, які регулювали суспільні відносини тодішніх часів, в тому числі й зобов'язальні не мали чіткого розмежування. Як влучно зауважив О. А. Підопригора, особа, що має певні зобов'язання наділялася особливою поведінкою, оскільки повинна вчинити позитивні чи негативні дії [153, с.247].

До підстав виникнення зобов'язань за часів Київської Русі належали: договір та правопорушення. На основі аналізу права Київської Русі Г. І. Трофанчук виокремив два види зобов'язань: 1) зобов'язання із спричинення шкоди; 2) зобов'язання із договорів [256, с.36]. Субсидіарні ж зобов'язання були характерними, здебільшого, для правовідносин при вчиненні делікту. Договірні субсидіарні зобов'язання знаходимо у ст. 38 Руської Правди, що іменується стягненням кун. У ній зазначено: «Коли хто хоче стягнути з іншого куни, а він відмовляється, то проти нього треба виставити свідків, які приймуть присягу, а позивач візьме свої куни. Оскільки не віддав за багато літ, то винуватець має сплатити позивачеві за кривду 3 гривні» [225]. Фактично, означена норма є прототипом договору поруки, де основним зобов'язанням є договір позики (кун). Субсидіарне зобов'язання виникає за умови відмови основного боржника сплатити куни. На свідків, як субсидіарних боржників, покладається обов'язок «прийняти присягу».

У свою чергу, первісні норми, що за своєю сутністю є недоговорними субсидіарними зобов'язаннями передбачені ст. 37 Руської Правди, де зазначено, що у випадку вчинення правопорушення холопом чи то князівським, чи боярським, чи монастирським, відповідальність за вчинення цього делікту несуть не холопи, а їх власники. Субсидіарне зобов'язання, що виникає на підставі делікту передбачене і у

ст. 65 Руської Правди, де вказано: «Якщо холоп вдарить вільну людину, і його господар не видасть, то господар повинен нести відповідальність за дії холопа та сплатити на це 12 гривень». Разом з тим, така дія господаря не означала виконання зобов'язання повністю. Законодавцем було передбачено умову, при якій потерпілий, незважаючи на сплачені йому кошти особою, що завдала шкоди, зберігає за собою право або фізично покарати холопа, або взяти з нього гроші за моральну шкоду (безчестя) [225].

Проведений аналіз положень Руської Правди дає підстави для формування висновку про те, що наявність норм про зобов'язальні правовідносини, вказує на виконання державою одвічного завдання права – охорони прав і законних інтересів громадян [228, с.153].

Питанню регулювання субсидіарних зобов'язань у Київській Русі відводилася неабияка роль. Щоправда, зважаючи на розвиток тогочасного суспільства і його поділу на різні верстви населення, конфліктні ситуації, що виникали у разі порушення зобов'язання вирішувалися не завжди на користь заінтересованої особи, здебільшого на користь князя, аджепривілейоване становище у Київській Русі займали князі, єпископи, полководці тощо.

Зважаючи на недостатній розвиток правових норм та державного механізму за часів Київської Русі, все ж таки слід притримуватися думки про те, що законодавча кодифікована пам'ятка звичаєвого права – Руська Правда є рушійною силою для формування зобов'язальних правовідносин. Вона слугує першоджерелом сучасного цивільного законодавства та закріплює характерні властивості зобов'язань, здійснює поділ зобов'язань на договірні та не договірні; розмежовує основні й додаткові (субсидіарні) зобов'язання.

Екскурс в прадавню історію дозволив простежити процес формування зобов'язань на землях сучасної України. Він сягає своїм корінням часів первіснообщинного ладу й базується на звичаях і традиціях, найстійкіші з яких знайшли своє відображення у першому кодифікованому акті – Руській Правді. Наявність у ній статей 37, 38, 65 доводить той факт, що у системі як договірних, так і не договірних зобов'язань мало місце субсидіарне зобов'язання, що

пристосовувалося до суспільних відносин на кожному етапі розвитку державності й права. Так, слід погодитися з позицією Ю. А. Задорожного, який, досліджуючи первісні недоговірні зобов'язання виокремив їх дві групи: ті зобов'язання, що випливають з правомірних дій позадоговірного характеру і ті зобов'язання, що пов'язані з класичними правопорушеннями – деліктами [80, с.70]. Зобов'язання субсидіарного характеру існували поряд з іншими видами зобов'язань, підставами виникнення яких були, переважно, делікти.

Формування зобов'язальних правовідносин за часів Київської Русі було зумовлене значним розвитком приватних відносин. Їх основним завданням цей період було забезпечення блага кредитора й гарантування йому впевненості у дійсному виконанні зобов'язань, якщо не основним боржником, то іншою особою. Аналіз норм Руської правди вказує на різноманітність цивільно-правових зобов'язань в цей період. З цих причин, С. Д. Гринько та Є. О. Харитонов виокремлюють три види зобов'язань: 1) зобов'язання, що гарантують реальне його виконання за рахунок боржника; 2) зобов'язання, що забезпечуються особисто боржником на підставі його клятви або репутації; 3) зобов'язання, де його виконання забезпечується зобов'язанням третіх осіб [62, с.365]. До третьої групи слід віднести прототипи субсидіарних зобов'язань у сучасному їх розумінні.

Принагідно слід відзначити, що розвиток цивільно-правових зобов'язань на українських землях перебував у тісній синергії з римським правом, де мало місце узагальнення зобов'язальних правових норм, що використовувалися на практиці. Адже, субсидіарна відповідальність у цивільному праві бере свій початок ще з часів римського права. Візантійський імператор Юстиніан I встановив пільгу – *beneficium excussionis*, яка дозволяла *fideiussor*'у вимагати першочергового встановлення і приведення до виконання процесу проти основного боржника. Тільки потім, в разі неможливості повного задоволення кредитора за його рахунок, вимога могла бути звернена до особи, яка несе субсидіарну відповідальність – поручителя [15, с.135]. Подібно діяло *fideiussio indemnitas*. Так називалась обмова *fideiussor*'а, яка першочергово заявляла про готовність нести відповідальність тільки в разі невиконання обов'язку основним боржником [16, с.23]. Юстиніан реформував

поруку, встановивши, зокрема, що поручник може вимагати аби кредитор насамперед звернув стягнення на майно основного боржника. Тільки після з'ясування факту неплатоспроможності боржника настає відповідальність поручника. Таким чином, порука перетворилася на субсидіарне зобов'язання [152, с.379]. На думку В. Н. Яковлева, субсидіарні зобов'язання (*obligation subsidiaria*) носять допоміжний (додатковий) характер, та виникли за часів Траяна (імператор Цезар Нерва Август) (53–117 рр. н. е.). Тоді почалося застосування субсидіарних позовів (*action subsidiaria*) проти муніципальних магістратів, які призначили неплатоспроможного опікуна, з якого потерпілий не в змозі був стягнути заподіяну шкоду [303, с.359]. Є. П. Прус називає заставу одним з перших субсидіарних зобов'язань, які, на її думку, полягають у сплаті додатковим боржником боргу за головного дебітора кредитору в разі неможливості стягнення або відсутності головного боржника [187, с.16–21].

Римські правові традиції переплелися зі звичаями Київської Русі. Проаналізувавши норми Поширеної Правди та праці вчених-дослідників щодо даної законодавчої пам'ятки, слід зробити висновок про те, що характерною ознакою для прототипу субсидіарного зобов'язання в сучасному його розумінні в період Київської Русі було невиконання або неналежне виконання основним боржником свого зобов'язання. Це давало кредитору право на відшкодування збитків іншою особою, яка була відповідальною за дії основного боржника (кредитор – холоп, кредитор – власник холопа).

Субсидіарні зобов'язання формувалися впродовж століть з моменту виникнення права як регулятора суспільних відносин. У XII – XIII ст. в період феодального роздроблення, із розвитком договірних відносин прообраз субсидіарного зобов'язання удосконалювався, знайшовши своє закріплення у традиціях і правових звичаях Давньоруської держави. Розпад Київської Русі, який був закономірним результатом її економічного і політичного розвитку, не означав припинення становлення і розвитку цивільно-правових зобов'язань, в тому числі субсидіарних. правонаступником Київської держави стало Галицько-Волинське князівство, яке успадкувало, у більшій мірі, землі, напрямки зовнішньої політики і

право Київської Русі. Тут зобов'язальні правовідносини нічим не відрізнялися від тих, що діяли у Київській державі. Лише вдосконалювався інститут поруки, за яким кредитор набував права вимоги від іншої особи, яка дала клятву перед кредитором виконати зобов'язання за основного боржника, якщо він відмовляється або не може його виконати.

Наприкінці XV століття, внаслідок переходу українських земель під владу литовських князів, Руська Правда як кодекс давньої Русі і Галицько-Волинського князівства втратила своє пряме значення. Велике Князівство Литовське, що з'явилося на історичній арені, є органічним продовженням, розвитком і еволюцією суспільних форм давньої Русі. Можна сміло твердити, що державне право Великого Князівства Литовського розвивалося на ґрунті староруського права та його практики. Правова свідомість суспільства литовської держави XVI ст. знайшла свій яскравий відблиск у законодавчій пам'ятці, що носить назву «Литовського Статуту», який видавався у трьох редакціях (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Загальна тенденція внутрішньої політики Великого Князівства Литовського полягала у тому, щоб «з ласки господарської зберегти старовину, закріпити соціальний, політичний і юридичний лад землі» [73, с.47]. Як слушно зазначила О. В. Коцюруба, у Литовських Статутах 1529, 1566, 1588 років простежується інтенсивний розвиток зобов'язального права [110, с.139]. Зокрема, про елементи субсидіарної відповідальності згадується у арт. [6] 5 Розділу п'ятого Литовського Статуту 1529 р., в якому передбачено, в яких випадках неповнолітні діти відповідали за зобов'язаннями своїх батьків [101, с.28-29]. У Розділі дев'ятому, арт. 28 Литовського Статуту 1588 р. закріплено право поруки простих людей. У цій правовій нормі було закріплено, що «бояри панцирні, путні і люди простого стану не можуть без відома і дозволу письменного панів своїх нікому у речах своїх ручатися. Одне ж тільки їм вільно буде, без відома панів своїх ручатися у речах рівних, тобто, вартістю не більше чотирьох кіп грошей. І коли б одна людина захотіла б ручатися за кількох осіб, то сума ручання не може перевищувати чотирьох кіп грошей» [258, с.94].

Переломним моментом для розвитку права на українських землях стала укладена політична унія між Литвою і Польщею. Це спостерігається у вдосконаленні норм староруського права шляхом застосування юридичних надбань Польської держави, запозичення їхньої практики регулювання суспільних відносин. Таким чином, основним досягненням литовсько-польської доби у розвитку зобов'язальних правовідносин на українських землях є нормативне закріплення можливості додаткового боржника (поручителя) ручатися за виконання основним боржником свого зобов'язання. У випадку ж неможливості виконання зобов'язання основним боржником поручитель відповідав перед кредитором. Характерною ознакою для цього виду субсидіарних зобов'язань було встановлення максимального розміру коштів, в межах якого поручитель поручається перед кредитором і відповідно буде нести субсидіарну відповідальність за порушення зобов'язання боржником.

Литовський Статут пережив Велике Князівство Литовське на цілі століття. Він став джерелом національного права Лівобережної України й був чинним на значній частині української території мало не до половини ХХ століття. Тобто, дія Литовського Статуту поширювалася й на Річ Посполиту, і надалі знайшла своє підтвердження Березневими статтями 1654 р. за часів Гетьманщини.

Субсидіарні зобов'язання у період Гетьманщини, відповідно до правових звичаїв, розумілися як форма виконання зобов'язання у вигляді поруки. Разом з тим, специфіка субсидіарних зобов'язань полягала у відсутності чіткого розмежування договірних і позадоговірних зобов'язань, матеріальних і процесуальних норм, а також у змішаному характері цивільних і кримінальних норм. Так, порука мала місце і у випадку виявлення зниклої речі. Обвинувачена особа повинна була довести те, що вона є добросовісним набувачем, шляхом приведення винуватця. Застосувати це правило поведінки обвинувачений міг лише завдяки залученню поручителя [243, с.102]. Арт. 28 Глави 16 Прав за якими судиться малоросійський народ 1743 року регулював відносини зі встановлення поруки та виконання зобов'язання поручителем [101, с.588-589]. Як слушно зауважив І. Р. Калаур, у цій історичній

пам'ятці правапоруку, що за своїм змістом є субсидіарним зобов'язанням, віднесено до способів забезпечення виконання зобов'язань [100, с.407].

Інша ж частина сучасних українських земель знаходилася під владою Московського царства. У законодавстві Московії, в межах становлення інституту зобов'язального права, існувала можливість застосування на практиці відповідальності іншої особи за невиконання або неналежне виконання зобов'язання основним боржником. Так, у випадках, коли будь-яка особа звернеться з позовом до намісника, або до воєводи, і до їхніх людей (підлеглих), і підлеглі відмовляться відповідати за своїми зобов'язаннями, то намісники, або воєводи, несуть повну відповідальність за своїх людей (ст. 22 Судебника царя Іоанна Васильєвича 1550 р.) [293, с.14].

Норми, що свідчать про існування субсидіарних зобов'язань можна знайти і у Соборному уложенні 1649 р., який являє собою систематизовану збірку законів Російської держави. Глава XIV цього акту була присвячена питанням зобов'язального права. Поступово відбувалася заміна відповідальності боржника шляхом продажу в рабство для виконання ним певних дій, робіт або надання послуг. У 1558 році вперше було заборонено боржникам служити у свого кредитора за відшкодування або виплату відсотків за зобов'язаннями. Разом з тим, відповідальність за зобов'язаннями ще не набула індивідуального характеру. Здебільшого мала місце солідарна або субсидіарна відповідальність. Так, наприклад, відповідали один за одного подружжя, батьки і діти. Відповідальність за зобов'язаннями за своїх панів несли також слуги і селяни, так само як і панство, право вимоги за окремими видами договорів могло передаватись третім особам незалежно від волі субсидіарного боржника. Боржник не міг передавати свої зобов'язання, на це необхідна була згода кредитора [256].

В історії становлення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань вперше було визначено норму, що визначає неможливість заміни основного боржника субсидіарним боржником без згоди кредитора. У той же час, кредитору надавалось право передачі права вимоги третім особам.

Субсидіарні зобов'язання регулювались і Цивільним кодексом Галичини 1797 р. (параграфи 509-515 П'ятнадцятого основного розділу Третьої частини) [286, с.178, 248]. Принагідно зазначимо, що у літературі виділяють два чинники доцільності здійснення історико-правового аналізу зобов'язань за Галицьким цивільним кодексом 1797 р. По-перше, необхідністю врахування історичного досвіду галицької кодифікації цивільного законодавства під час удосконалення чинного цивільного законодавства України. По-друге, в Цивільному кодексі Галичини одне із центральних місць посідає зобов'язальне право, про що свідчить досить насичений зміст ч. III, присвяченої правовому регулюванню зобов'язальних відносин [20, с.9].

XIX століття на теренах українських земель характеризується певними особливостями, яких зазнало цивільне законодавство. У останній кодифікованій збірці цивільних законів, що були чинними на території Лівобережної України, а саме у Зібранні малоросійських прав (1807 р.) було виокремлено субсидіарні зобов'язання в окрему Главу про право зобов'язань (поруку). У цей час зобов'язальне право містило норми з питань осудності, виявлення волі, договорів і зобов'язань, що з них випливали [147, с.524].

У Російській імперії питанню правового регулювання цивільно-правових зобов'язань приділялася значна увага. Про це свідчить відведення законодавцем окремого цілого розділу II у томі 10 Зводу законів Російської імперії [238]. М. І. Брагінський, досліджуючи розвиток інституту цивільно-правових зобов'язань у цей період відмітив фрагментарність чинного на той час законодавства, що зумовлювало низку проблем під час застосування субсидіарних зобов'язань на практиці. Однак судовою практикою того часу було вироблено положення про те, що за субсидіарним зобов'язанням інші особи беруть на себе відповідальність шляхом задоволення вимог кредитора в разі їх невиконання боржником [8, с.148].

Принагідно варто відзначити й те, що порука все більше набувала рис субсидіарного зобов'язання. Адже, на поручителя покладался обов'язок виконати зобов'язання лише у випадку невиконання основним боржником зобов'язання перед кредитором. На практиці основною метою субсидіарного зобов'язання було

відшкодування збитків кредиторю, завданих йому основним боржником внаслідок невиконання зобов'язання. Однак це не означало виконання субсидіарним боржником зобов'язання за вимогою кредитора. У цьому аспекті, Г. Ф. Шершеневич вказував, що кредитор не може звернутися безпосередньо до поручителя, минаючи боржника [298, с.295]. Ця позиція є раціональною, оскільки на її основі можливо виокремити характерну властивість субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. Цією ознакою є те, що кредитор не може пред'явити вимогу особі, яка несе субсидіарну відповідальність без пред'явлення вимоги до основного боржника.

Знаковим для цього періоду є становлення основних ознак субсидіарного зобов'язання. По-перше, це вольовий характер, адже субсидіарне зобов'язання не могло мати місця без власної, добровільної згоди особи з повною цивільною дієздатністю. По-друге, додатковий (субсидіарний) характер, відповідно до якого зобов'язання виникало у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником або внаслідок відшкодування шкоди, що була завдана кредиторю особою, яка не може за законом здійснити таке відшкодування. По-третє, черговість пред'явлення вимоги кредитором. Ця позиція сформувалася у середині XIX ст. і є однією з визначальних рис субсидіарного зобов'язання та вказує на те, що останнє за своєю юридичною природою є самостійним зобов'язанням.

Досліджуючи юридичну літературу XIX століття, варто відзначити те, що внаслідок проведеної докорінної судової реформи 1864 р. увагу вчених-цивілістів все більше привертало зобов'язальне право й класифікація зобов'язань. Хоча законодавцем радянського періоду й не було закріплено визначення субсидіарного зобов'язання, однак у працях науковців воно займало важливе місце. О. С. Іоффе зауважував, що у радянський період субсидіарні зобов'язання на практиці застосовувалися між фізичними особами дуже рідко. Разом з тим, вони мали місце у відносинах між юридичними особами (організаціями, державою) [86, с.180].

В українському цивільному законодавстві радянського періоду відсутнє загальне визначення поняття субсидіарних зобов'язань або ж субсидіарної відповідальності. Законодавець цих часів передбачав поділ зобов'язань на основні і додаткові. Підтвердження висловленого знаходимо у ст. 46 ЦК УРСР 1922 р., де

закріплювалося, що з погашенням через давність позову по головній вимозі, погашаються також позови і по додаткових вимогах. Можливість застосування субсидіарної відповідальності передбачалася лише у договорі за бажанням сторін. У ст. 107 ЦК УРСР 1922 р. під зобов'язанням розумілося лише право однієї особи (кредитора) вимагати від іншої (боржника) певної дії, як то передачі речей або виплати грошей, чи утримання від дії. Субсидіарні зобов'язання розумілися як спосіб забезпечення зобов'язань. У випадку переведення боргу за основним зобов'язанням, коли субсидіарний боржник не надав згоди відповідати за нового боржника, субсидіарне зобов'язання припинялося [221, с.92]. Щодо регулювання зобов'язальних відносин юридичних осіб, то законодавець надавав перевагу частковій відповідальності за спільні борги, виключаючи солідарну відповідальність. У той же час, допускав можливість застосування субсидіарної відповідальності, якщо це було передбачено договором товариства (ст. 287 ЦК УРСР). У ст.ст. 305-307 ЦК УРСР 1922 р. було передбачено субсидіарну відповідальність учасника товариства за його борги лише у випадку встановлення в судовому порядку його фактичної фінансової неспроможності або ліквідації.

З вдосконаленням та зміною цивільно-правових відносин відбувався поступовий розвиток субсидіарного зобов'язання й часткове визнання його законодавцем, зокрема через можливість застосування субсидіарної відповідальності. Так, ст. 32 ЦК УРСР 1963 р. передбачала, що юридична особа, яка фінансується власником, і за якою майно закріплено на праві оперативного управління (установа), відповідає за зобов'язаннями коштами, які є в її розпорядженні. У разі їх недостатності відповідальність за її зобов'язаннями несе власник відповідного майна [289]. Також законодавець передбачив і субсидіарну відповідальність держави за покриття заборгованості установ та інших державних організацій, що перебувають на державному бюджеті у випадку неможливості виконання зобов'язання за рахунок цих установ (організацій) (ст. 33 ЦК УРСР 1963 р.). Цим кодексом зобов'язальному праву було присвячено окремий третій розділ, й наведено у ч.1 ст. 151 поняття зобов'язання, де одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну

дію, як-от: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші та інше або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Сутність субсидіарних зобов'язань зводилася до відповідальності іншої особи перед кредитором у випадку невиконання основним боржником свого зобов'язання, як в повному обсязі, так і в його частині. Частина 1 ст. 192 ЦК 1963 р. встановлювала відповідальність боржника і поручителя у разі невиконання зобов'язання вони відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо інше не встановлено у договорі поруки. Тобто, законодавець закріплював диспозитивну норму, що уможлиблювала за бажанням сторін встановлення субсидіарної відповідальності поручителя перед кредитором у договорі поруки в разі невиконання зобов'язання основним боржником.

Законодавець радянського періоду хоч і не виокремлював субсидіарні зобов'язання, однак не заперечував їх існування, завдяки створенню можливості і підстав їх виникнення. Почала набувати самостійних рис й субсидіарна відповідальність як одна з ознак субсидіарного зобов'язання. Субсидіарна відповідальність могла бути застосована як до договірних, так і до недоговірних зобов'язань, наприклад, зобов'язань з відшкодування шкоди. Стаття 441 ЦК УРСР 1963 р. містила вказівку про відповідальність організації за шкоду, заподіяну з вини її працівників під час виконання ними своїх трудових (службових) обов'язків. Стаття 447 згаданого акту вперше передбачила субсидіарну відповідальність батьків за шкоду, заподіяну неповнолітнім віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років. Тому, якщо неповнолітньому є віком від 15 до 18 років, а його майна або доходу недостатньо для відшкодування заподіяної шкоди, відповідну частину шкоди повинні відшкодувати його батьки (усиновлювачі) або опікун, якщо вони не підтвердять, що шкода сталася не з їх вини. Цей обов'язок закінчується тоді, коли особа, яка заподіяла шкоду, досягає повноліття, і його майно чи дохід є достатніми для компенсації шкоди до досягнення повноліття. [289].

Аналізуючи субсидіарні зобов'язання в рамках специфічного різновиду цивільно-правової відповідальності у пострадянських державах, варто зауважити, що

покарання за порушення суб'єктивних цивільних прав, у вигляді додаткових обтяжень, покладається спочатку безпосередньо на самого правопорушника, і тільки потім, в частині невиконаного, на додаткового боржника. Відповідальність субсидіарного боржника є наслідком порушення суб'єктивних цивільних прав основним боржником. Субсидіарний боржник притягується до відповідальності не на підставі власного, а вчиненого основним боржником правопорушення [49].

Після розпаду Радянського Союзу саме прагнення новоутворених незалежних держав до створення єдиного економічного простору з виробництва, розподілу, обміну, споживання товарів та послуг зумовило необхідність створення в рамках пострадянського простору єдиного правового поля в цілому, і гармонізацію цивільних законодавств зокрема. Саме тому, у 1994 році Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД був розроблений і прийнятий Модельний цивільний кодекс держав-членів СНД [131], що носить рекомендаційний характер. У даному акті інститут субсидіарного зобов'язання закріплений як додаткова відповідальність субсидіарного боржника за зобов'язаннями основного боржника в їх невиконаній частині (ст. 394). При цьому, підставою залучення додаткового боржника до субсидіарної відповідальності є невиконання зобов'язання основним боржником або його ухилення від виконання вимог кредитора. Тобто, в модельному Цивільному кодексі СНД за основу субсидіарних правовідносин взята прокредиторська модель, яка згодом була запозичена багатьма цивільними законодавствами незалежних держав колишнього Радянського Союзу [134, с.141].

Зобов'язальні правовідносини, що за своєю сутністю є субсидіарними, знайшли своє відображення і у чинному цивільному законодавстві, та мають більш самостійний характер. Зокрема, законодавець передбачив настання субсидіарної відповідальності іншої особи за порушення зобов'язання основним боржником.

Принагідно зауважимо, що деякі із науковців, виокремлюючи субсидіарну відповідальність ототожнюють її з субсидіарним зобов'язанням [111, с.6; 28, с.195; 189, с.38]. З цим погодитися не можна, тому вбачаємо необхідність, з метою з'ясування правової природи субсидіарних зобов'язань, встановити співвідношення цих понять. На сьогоднішній день в чинному цивільному законодавстві всі

відносини, де особа виконує обов'язок основного боржника у субсидіарному порядку іменуються субсидіарною відповідальністю. Однак, це ототожнення слід вважати недоцільним, оскільки субсидіарна відповідальність є лише однією з ознак субсидіарного зобов'язання. Сама ж субсидіарна відповідальність є різновидом цивільно-правової відповідальності, яка, у свою чергу, науковцями і практиками розумілася по-різному у різні історичні періоди.

В кінці XIX – початку XX ст. цивільно-правова відповідальність ґрунтувалася на принципі вини, а згодом як законодавцем, так і науковцями за основу було взято принцип заподіяння шкоди. Відповідно до цього принципу, як слушно відмітив О. Л. Малицький, для застосування цивільно-правової відповідальності не має значення суб'єктивне ставлення особи до вчиненого нею діяння, що завдало шкоду. Накладення майнового зобов'язання зумовлюється причинним зв'язком заподіяної шкоди з діяльністю особи, яка заподіяла шкоду [52, с.576]. Проте означений принцип не знайшов належного практичного застосування і в 60-х рр. XX ст. вітчизняні науковці-цивілісти повернулися до застосування принципу вини [129, с.284]. Інша група вчених притримувалася позиції ототожнення термінів «відповідальність» та «санкція». О. Е. Лейст як прибічник цієї теорії, вважав, що санкція, як невігідне обтяження для суб'єкта, є обов'язковим наслідком його протиправної поведінки [122, с.85]. Однак з цією позицією важко погодитися, оскільки відповідальність, як правова категорія, є результатом реалізації санкції при визначенні обсягу і виду заходу державного примусу, що застосовуватиметься у разі невиконання чи неналежного виконання його обов'язків. Таким чином, застосування державного примусу (санкції) є наслідком вчинення правопорушення.

За загальним правилом, в основі відповідальності за вчинення правопорушення є вина особи, а субсидіарна відповідальність за цивільним законодавством України має місце й тоді, коли вини субсидіарного боржника у невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання основним боржником, чи заподіянні шкоди особою у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, немає. У цьому контексті слід звернутися до позиції науковців, що розглядали цивільно-правову відповідальність у двох аспектах: позитивному і традиційному [304, с.17; 45, с.62]. Під позитивною

необхідно розуміти відповідальність за дії, які можуть настати в майбутньому, а традиційною є відповідальність за дії, які вже відбулися. Цей підхід доцільно застосовувати і до відповідальності додаткового боржника за субсидіарним зобов'язанням, де позитивна, тобто перспективна субсидіарна відповідальність означає можливість передбачення негативних наслідків для кредитора у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником, і взяття субсидіарним боржником на себе додаткового зобов'язання у вигляді відповідальності за дії інших осіб. Традиційна субсидіарна відповідальність має місце при субсидіарному зобов'язанні у випадку вчинення основним боржником дій, що завдали шкоди кредитору, та виникає на підставі закону або договору. Як слушно зауважує М. М. Гудима-Підвербецька, субсидіарна відповідальність є різновидом субсидіарного зобов'язання. Підставою виникнення субсидіарного зобов'язання є юридичний склад, що включає правопорушення субсидіарного боржника. У той же час, не у всіх субсидіарних зобов'язаннях покладення майнового обов'язку на додаткового боржника залежить від наявності сукупності умов цивільно-правової відповідальності [68, с.87]. Аналізуючи норми чинного цивільного законодавства, дослідниця дійшла висновку, що не в усіх із передбачених чинним законодавством випадків покладення на додаткового боржника обов'язків у субсидіарному порядку поняття «субсидіарна відповідальність», яким воно окреслюється, відповідає класичній концепції цивільно-правової відповідальності, виробленій вітчизняною цивілістичною наукою з таких причин. По-перше, якщо під цивільно-правовою відповідальністю мається на увазі негативна оцінка дій правопорушника, на якого покладається засудження у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій), передбачених договором чи законодавством, як наслідків за вчинене ним порушення суб'єктивного цивільного права, то субсидіарна відповідальність, згідно з чинним законодавством (ч. 1 ст. 619 ЦК України) передбачається для особи, що її несе як наслідок за порушення суб'єктивних цивільних прав, учинених основним боржником, що вже в основі її покладення виявляє невідповідність цивілістичній категорії цивільно-правової відповідальності. По-друге, у разі порушення основним

боржником узятих на себе обов'язків або якщо основний боржник будь-яким іншим чином стане на заваді уповноваженому суб'єктові чинних правовідносин реалізувати свої законні можливості, в кредитора виникає право в примусовому порядку змусити додаткового боржника задовольнити його вимоги в невиконаній частині, що за сутністю є примусовим виконанням обов'язку основного боржника. По-третє, аналіз чинного законодавства та судової практики свідчить, що сукупність умов цивільно-правової відповідальності в більшості випадків не має значення для покладення субсидіарної «відповідальності» [69, с.229].

В. В. Сельська, досліджуючи особливості субсидіарної відповідальності виокремила її специфічні ознаки: виникає у випадках, передбачених договором або законом; до субсидіарної відповідальності можуть бути притягнуті різноманітні суб'єкти; виникає на базі основної відповідальності; субсидіарну відповідальність часто називають відповідальністю «без вини»; її обсяг не може бути більшим за основну відповідальність; специфічним є поділ на стадії; наявність додаткової підстади [239, с.38]. Ю. Я. Крюкова до основних ознак субсидіарної відповідальності відносить наступні: 1) майновий характер; 2) забезпечення виконання силою державного примусу; 3) наявність правопорушення боржника як основної складової відповідальності; 4) накладення обтяжень на особу у вигляді санкцій [115, с.16]. У контексті дослідження можливості ототожнення субсидіарної відповідальності та субсидіарних зобов'язань за цивільним законодавством України застосування наведених ознак до субсидіарних зобов'язань видається неможливим виходячи з наступного. У субсидіарних цивільно-правових зобов'язаннях обов'язок субсидіарного боржника виникає не на підставі його вини чи правопорушення, що вказує на відсутність причинно-наслідкового зв'язку між діями субсидіарного боржника і шкодою чи збитками, які були завдані кредитору внаслідок порушення зобов'язання основним боржником.

Аналіз норм чинного цивільного законодавства вказує на двоякий підхід до розуміння законодавцем субсидіарного зобов'язання, іменуючи його субсидіарною відповідальністю. Так, вивчення ч. 3ст. 96 Цивільного кодексу України дає підстави стверджувати, що юридичні особи чи юридичні особи (за дії її учасників

(засновників)) можуть нести випадкову відповідальність за обставин, визначених установчими документами чи законами. У ст. 1123 ЦК України вказано, що праволоділець несе субсидіарну відповідальність вимоги, висунуті користувачем, які не відповідають якості товарів (техніки, послуги), проданих (виконаних, наданих) користувачем. Ці правові положення слід трактувати як субсидіарні зобов'язання, оскільки накладення майнового зобов'язання у цих випадках не відповідає усім ознакам цивільно-правової відповідальності, і є значно ширшим за своєю сутністю. У цьому аспекті субсидіарне зобов'язання варто розуміти як додатковий спосіб забезпечення інтересів кредитора. Підставами виникнення ж субсидіарного зобов'язання є, у першому випадку, правовий зв'язок субсидіарного і основного боржника, а у другому – факт виникнення негативних майнових наслідків.

З іншого боку субсидіарні зобов'язання регулюються законодавцем через застосування до особи субсидіарної відповідальності. Безпосередньо це стосується чинного законодавства про відновлення платоспроможності боржника та визнання його банкрутом. Зокрема, у абз. 2 ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства передбачено, що у разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями [98]. У цьому випадку причинно-наслідковий зв'язок між діями засновників (учасників, акціонерів), або керівника боржника, і завданням шкоди майновим правам кредитора, а також їх вина і протиправність діянь, є обов'язковою умовою для можливості застосування ліквідатором субсидіарної відповідальності до останніх. Наприклад, колишнім Одеськими апеляційним господарським судом у справі № 915/1872/13 від 22.12.2014 р. було розглянуто визнання Особи 1 банкрутом. Оскаржувалися дії суду I інстанції, який не врахував відповідних законодавчих норм про те, щопід час здійснення своїх повноважень ліквідатор має право заявити вимоги до третіх осіб,

які несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Розмір зазначених вимог визначається з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою. Позов було задоволено [166]. Разом з тим, аналіз судової практики щодо притягнення до субсидіарної відповідальності засновників казенних підприємств дає підстави для висновку про те, що у судовому порядку наявність причинно-наслідкового зв'язку між діями субсидіарного боржника і неможливість казенного підприємства виконати своє зобов'язання перед кредитором своїм майном не встановлюється. Зокрема, Господарським судом Хмельницької області було розглянуто справу № 924/645/15 від 22.09.2015 р. про стягнення коштів за позовом Особи 1 до Особи 2, що є засновником Особи 3. Позовні вимоги було задоволено повністю [163]. Підставами для прийняття такого рішення були ч. 7 ст. 77 та ст. 78 ГК України, згідно із якими казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі відсутності бюджетних коштів держава, в особі органів, до сфери управління яких входять зазначені підприємства, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенних підприємств [46].

Аналіз положень чинного законодавства дозволяє віднести до розряду субсидіарних значну кількість зобов'язальних відносин, заснованих на договорі. Це призводить до того, що логічні параметри понять «субсидіарне зобов'язання» та «субсидіарна відповідальність», попередньо аналогічних, перестають збігатися.

Наведене дає підстави для формування твердження про те, що субсидіарне зобов'язання та субсидіарна відповідальність не є тотожними поняттями, і співвідносяться між собою як загальне і одиничне. Субсидіарна відповідальність є однією з форм субсидіарного зобов'язання, а тому застосування законодавцем терміну «субсидіарна відповідальність» до усіх субсидіарних правовідношень вважаємо недоцільним. З метою удосконалення правового регулювання зобов'язальних правовідносин за участю субсидіарного боржника, необхідним видається запровадження до чинного законодавства України термінологічного поняття «субсидіарне зобов'язання» як правовідношення, яке охоплювало б

виконання субсидіарним боржником додаткового майнового обов'язку, що виник в результаті протиправної поведінки, або дій чи бездіяльності основного боржника.

Проведене дослідження дає підстави для розроблення періодизації еволюції правового регулювання субсидіарних зобов'язань на теренах сучасних українських земель та виокремлення наступних етапів:

–1 етап (IX – XIII ст.) – період Київської Русі, характерними ознаками якого є формування цивільних зобов'язань, їх дихотомічний поділ та розмежування основних та додаткових (субсидіарних) зобов'язань;

–2 етап (XIV – XVII ст.) – період литовсько-польської доби, означений подальшим розвитком зобов'язальних правовідносин на українських землях та нормативним закріпленням можливості додаткового боржника (поручителя) за його власної волі поручатися за виконання основним боржником свого зобов'язання;

–3 етап (XVI – XVII ст.) – період Гетьманщини та Московії, що визначається закріпленням зобов'язальних правовідносин на нормативному рівні;

–4 етап (XVIII – XX ст.) – період Російської імперії, під владою якої перебували українські землі. Характерною ознакою якого було нормативне закріплення інституту поруки, який з часом набув рис субсидіарного зобов'язання;

–5 етап (XX ст.) – радянський період, притаманними ознаками якого є: відсутність нормативного закріплення субсидіарного зобов'язання; активний розвиток наукових досліджень у сфері зобов'язального права, зокрема, щодо субсидіарних зобов'язань;

–6 етап (XX ст. – і по сьогодні) – період незалежної України, що визначається нормативним регулюванням субсидіарних правовідношень, зростаючою кількістю їх виникнення.

1.2. Методологія дослідження субсидіарних зобов'язань

Здійснивши аналіз норм чинного законодавства та спеціальної юридичної літератури слід констатувати той факт, що з'ясування правової природи та динаміки

субсидіарних зобов'язань є неможливим без детального вивчення й визначення методології їх дослідження.

Водночас, проблематика дослідження методології у цивілістиці є гострою, оскільки знаходиться у стані переходу від моністичної методології до філософсько-методологічного плюралізму [92, с.10]. Означений напрям для розвідок є найдоцільнішим, оскільки застосування різноманітних підходів, принципів, а також методів дає підстави для взаємодоповнення і гарантує свободу пошуку істини. Слушною є позиція В. Л. Федоренко про те, що у методології не повинно бути обов'язкового консенсусу з досліджуваних проблем, що породжує множинність теорії альтернативних стратегій цього філософського явища [274, с.14]. З цих причин, застосування різноманітних методологічних підходів дасть можливість виявити загальні закономірності та особливості формування і розвитку субсидіарних зобов'язань, що мають на меті забезпечення стабільності цивільно-правових відносин, захисту інтересів їх учасників, оптимального розподілу ризику невиконання суб'єктами взятих на себе зобов'язань, а також уникнути однобічності підходів. Під плюралізмом у методології необхідно розуміти відсутність у вчених єдиного підходу до розуміння й власне поняття методології.

Застосування методологічного плюралізму у науці було обґрунтовано вченими ще на початку минулого століття. Їх позиція базувалася на твердженні про відсутність об'єктивної істини, а, відповідно, існуванні кількох або безлічі незалежних основ пізнання, при цьому між ними відбувається певна взаємодія. Різноманітність методологічних підходів була властива юриспруденції з початку ХХ століття. Підтвердження висловленого знаходимо у працях відомих правознавців, що наголошували на різноманітності та суперечності наукових підходів у юриспруденції [95, с.371]. Ю. М. Оборотов, як прибічник плюралізму у методології, вказував на важливість плюралізму як складової методології юриспруденції [140, с.41]. Проведений аналіз дає підстави для формування думки про те, що багатоманітність методологічного інструментарію потребує творчого переосмислення, збагачення змісту і доповнення в умовах сьогодення, зважаючи на потреби практики й розвитку цивільно-правових відносин.

Аналіз спеціальної юридичної літератури дає підстави для виокремлення трьох основних правил, на яких ґрунтується методологічний плюралізм. По-перше, це об'єктивна зумовленість обраних методів дослідження його предметом; по-друге, це необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв; по-третє, спроможність дослідницького методу розкривати соціальну сутність явищ, що досліджуються [190, с.619].

Слід застерегти про неприпустимість однобокого підходу до досліджуваного питання, оскільки субсидіарні цивільно-правові зобов'язання, як і саме поняття зобов'язання, за слушним зауваженням А. Р. Чанишевої, має плюралістичний характер і, відповідно, не існує єдиного розуміння цього поняття [291, с.11]. Разом з тим, сучасна методологічна система цивільного права з питань дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань повинна враховувати й наступні моменти. По-перше, при дослідженні субсидіарних зобов'язань як правового явища необхідно подолати жорстке роз'єднання права як науки, та права як практичної сторони. По-друге, під час обрання методологічної системи або окремих методів варто вибудовувати свій вибір з міркувань доцільності та узгодження правової теорії з правовою практикою. У контексті проблематики дослідження така синергія зумовлена розширенням сфери застосування юридичної конструкції субсидіарних зобов'язань, що пов'язані з розвитком і вдосконаленням суспільних відносин, появою нових правових інститутів. По-третє, методологія з'ясування проблем субсидіарних зобов'язань повинна розумітися як вчення про субсидіарний обов'язок боржника й субсидіарну вимогу кредитора, що виникають з підстав встановлених договором або законом, зокрема у разі: пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника і його відмови у задоволенні вимоги кредитора або не наданні останньому відповіді в розумний строк; відсутності можливості задоволення вимог кредитора шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника; обов'язку субсидіарного (додаткового) боржника, до задоволення вимог кредитора, повідомити про це основного боржника. По-четверте, методологія при

дослідженні проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань повинна бути представлена як цілісна світоглядна концепція правопізнання.

Основою дослідження субсидіарних зобов'язань за цивільним законодавством України є певні наукові підходи, засоби, принципи (основоположні ідеї), а також методи. Систематизацію та класифікацію цих критеріїв дослідження у теорії пізнання здійснює методологія. Лише завдяки їй можливо змістовно інтерпретувати результати того чи іншого дослідження. Підтвердження висловленого знаходимо у працях таких вчених як Д. А. Керімов, Л. М. Мазан, які притримуються позиції про те, що методологія за своєю сутністю є не лише системою методів, а й комплексним вченням про них. Завданням методології, окрім вироблення певної світоглядної позиції дослідження, є підбір та формування загальнотеоретичних принципів, першоджерел й приватно-наукових методів пізнання. У своїй сукупності наукові підходи, принципи та методи, завдяки їх взаємоузгодженості та взаємодоповненню формують методологію дослідження того чи іншого явища [94, с.85; 124, с.91].

У контексті дослідження сутності методологічних засад проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань слушною є позиція О. В. Петришина та М. В. Цвіка про те, що методологія правової науки зумовлена особливостями правової реальності і являє собою цілісну та узгоджену систему способів пізнання, що включає такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи [278, с. 26]. Іншого підходу до розуміння сутності методології дотримується М. С. Кельман, який розглядає її як певну систему внутрішнього осмислення, що здійснюється за законами зворотної логіки. Невпинний процес вдосконалення підходів і методів пізнання, а також дослідницького процесу є запорукою вдосконалення самої методології [92, с.5]. Окремі вчені правознавці до структури методології, крім уже зазначених її елементів, відносять також систему певних теоретичних принципів [247, с.14].

Аналіз основних підходів до розуміння поняття, сутності, структури методології дослідження дозволив сформулювати об'єктивовану особливість методології дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань, під якою запропоновано розуміти цілісне, інтегральне явище, яке

поєднує в собі низку елементів, таких як: система теоретичних принципів, філософсько-світоглядних підходів, методів, що зумовлюють всебічне та об'єктивне дослідження субсидіарного зобов'язання за цивільним законодавством України.

Методологію дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань становлять загальнотеоретичні принципи, наукові підходи, а також методи, які дають змогу систематизувати наукові погляди щодо понять «зобов'язання», «субсидіарне зобов'язання», його ознаки, суб'єктний склад, об'єкт та зміст, особливості виконання та ін. Це знову ж таки свідчить про необхідність опрацювання концептуальних теоретичних та методологічних засад феномену субсидіарного зобов'язання у цивільному законодавстві України.

Методологічні засади, як принципи, визначають основні напрями дослідження й розвитку пізнавальної діяльності. Наукові підходи, що використовуються у методології і методологічні принципи, основоположні ідеї не є тотожними поняттями і мають низку відмінностей. Застосування того чи іншого підходу, насамперед, залежить від обраного предмета дослідження. У нашому випадку предметом дослідження є субсидіарні зобов'язання за цивільним законодавством України. Основоположні ідеї, тобто загальнотеоретичні принципи вироблені наукою і практикою є притаманними для будь-якого дослідження, незалежно від його предмета. І це з тих причин, що дослідження, аналіз, з'ясування сутності і розуміння того чи іншого явища є можливим завдяки комплексному використанню основоположних, науково-обґрунтованих ідей (засад), що визначають основні завдання і задачі дослідження.

Означене дає підстави стверджувати, що з'ясування проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань повинно здійснюватися за допомогою методологічних принципів (основоположних засад), науково-методологічних підходів і методів. У ході обраного дослідження слід застосовувати такі науково-методологічні принципи (основоположні засади) як науковість, всебічність, об'єктивність, історизм, конкретність [227, с.157], а також принцип органічного поєднання теорії та практики. Кожен з цих принципів потребує певного тлумачення. Зокрема, принцип науковості за своєю сутністю полягає у застосуванні наукових

досягнень у сфері новітніх технологій й, відповідно, застосування наукової методології. Науковість як основоположний принцип дає підстави для розуміння субсидіарного зобов'язання в контексті висновків вчених про універсальність цієї юридичної категорії, її цінності в умовах розвитку та ускладнення цивільно-правових відносин. Пріоритетним у цьому принципі варто вважати визначення перспектив вдосконалення правової регламентації цивільно-правових зобов'язальних відносин за допомогою всебічного вивчення юридичної конструкції субсидіарного зобов'язання.

Важливе значення має принцип всебічності, він передбачає різноаспектність у пізнанні субсидіарного цивільного-правового зобов'язання, надає можливість охарактеризувати це правове явище у взаємозв'язку з іншими категоріями, процесами та явищами. Чим більше критеріїв аналізу застосовується у дослідженні, тим більш точними і вірогідними є підсумки. Тому, на нашу думку, неможливо зробити загальний висновок про сутність субсидіарного зобов'язання на підставі лише однорідних показників чи опираючись на досвід лише однієї держави. З цих причин принцип всебічності дасть підстави для дослідження причинно-наслідкових зв'язків між субсидіарними цивільно-правовими зобов'язаннями та іншими правовими явищами, такими як субсидіарна відповідальність, акцесорні, договірні, позадоговірні зобов'язання і ін. Лише на основі принципу всебічності вбачається можливим дослідження правової природи субсидіарного зобов'язання.

З принципом всебічності тісно пов'язаний принцип об'єктивності. Принцип об'єктивності окреслює справжнє відображення державно-правової дійсності у науковому пізнанні, відтворює її такою, якою вона реально існує [264, с.48]. Об'єктивність у вивченні проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань передбачає поєднання наукового і ціннісного підходів, надання пріоритету цивілістичним цінностям (засадам цивільного законодавства). Основним завданням принципу об'єктивності є забезпечення відтворення реального стану розвитку субсидіарних зобов'язальних правовідносин, а також практики застосування цивільно-правових норм, що регулюють субсидіарні зобов'язання. За своєю сутністю принцип об'єктивності виражає необхідність неупередженого

наукового осягнення дійсності, відображення об'єкта таким, яким він є сам по собі, в його різноманітних відношеннях і розвитку.

Наступною важливою основоположною засадою в ході дослідження субсидіарних цивільно-правових зобов'язань слід запропонувати принцип органічного поєднання теорії та практики, що передбачає вивчення на теоретичному рівні юридичної конструкції субсидіарного зобов'язання. І на основі існуючого наукового доробку та практичного досвіду здійснити осмислення зазначеного явища на емпіричному рівні, тобто правозастосовчій практиці. Узагальнюючи наведене, слід погодитися з думкою О. Л. Копиленка, який вважає, що саме практика у кінцевому підсумку підтверджує істинність чи неістинність наукового знання. Істинність знання, яке продукується наукою, може бути доведена повною мірою лише тоді, коли їй вдасться знайти, змодельовати явище, яке відповідає цьому знанню [107, с.48].

Ще одним із основоположних засад дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань є принцип історизму. За його допомогою можливо з'ясувати питання генезису субсидіарного зобов'язання як явища, за допомогою вивчення і аналізу історичних першоджерел становлення й розвитку зобов'язальних правовідносин на території сучасної України. Застосування принципу історизму сприятиме дослідженню поглядів вчених на вивчення проблеми субсидіарних цивільно-правових зобов'язань, дослідження їх правової природи.

До методологічних принципів дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань варто віднести й принцип конкретності. Його використання дасть можливість: 1) здійснити детальний аналіз видів субсидіарних зобов'язань; 2) виокремити основні ознаки (властивості), тенденції розвитку зобов'язальних правовідносин, в тому числі й субсидіарних в різні історичні періоди; 3) визначити специфіку виконання субсидіарного зобов'язання; 4) дослідити динаміку субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

Методологія дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань бере свої витoki з методології сучасної юридичної науки в Україні. Оскільки цивільне право є складовою правової науки, то загальна тенденція змін

методологічних акцентів у юриспруденції має пряме відношення й до поняття субсидіарного зобов'язання. Доцільно навести позицію А. Д. Тихомирова, який у своїх працях наголошує на тому, що методологічний підхід охоплює низку різноманітних наукових знань і методів, які пов'язані між собою. Вчений їх розділяє на предметні (змістовні) і безпосередньо методологічні [265, с.256].

Наведене зумовлює необхідність виокремлення та аналізу основних методологічних підходів до дослідження сутності субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. Історичний підхід допомагає відстежити динаміку процесу становлення й розвитку зобов'язальних правовідносин в різні історичні періоди на території сучасної України. Ґрунтуючись на принципі єдності історичного і логічного, слід зазначити, що історичне дослідження феномену субсидіарного зобов'язання розкриває його місце у регулюванні цивільних правовідносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Логічний підхід, у свою чергу, дозволяє встановити специфіку юридичної конструкції субсидіарного зобов'язання та особливості їх виконання. В основі логічного підходу лежить історичне; історичне пронизує логічне, не тільки взаємодіє з ним, але і проникає в нього, в логічній формі відображається історичний зміст явища [92, с.11].

Властивий аналітичній юриспруденції герменевтичний підхід до вивчення зобов'язальних правовідносин дає можливість дослідити та розмежувати субсидіарні та інші види зобов'язань, а також з'ясувати відмінність між субсидіарними зобов'язаннями й субсидіарною відповідальністю. Однак, герменевтика є не тільки теорією, яка пояснює процес та умови розуміння зазначених основ, але й методологією, вченням про дії, які потрібно вчинити для ефективного застосування цих основоположних ідей на практиці.

На сьогодні вагоме значення у процесі дослідження субсидіарних цивільно-правових зобов'язань має й інтегративний підхід, як спосіб теоретичного пізнання та практичного освоєння соціально-правової дійсності, який базується на комплексному застосуванні нормативного, інституціонального, інструментального, особистісного, діяльнісного, генетичного, аксіологічного та інших методологічних

підходів, синтезованих у спеціально-юридичному та соціологічному підходах [148, с.15–16]. Вони у своїй єдності відображають багатоаспектне бачення сутності субсидіарних цивільно-правових зобов'язань: закономірності їх юридичної конструкції, втілення в предметно-практичній правомірній діяльності і досягнення на цій основі правового (цивілізованого) порядку у суспільних відносинах. Інтегративний підхід дає підстави для врахування в дослідженні вимоги повноти та всебічності наукового аналізу, оцінки правової природи субсидіарного зобов'язання.

У теорії права відомо, що будь-який предмет вимагає адекватного йому методу. Тому, поряд з основоположними ідеями, підходами пізнання, важливе значення у дослідженні субсидіарних цивільно-правових зобов'язань мають методи. Під методом слід розуміти спосіб досягнення певної мети, сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних та практичних проблем [169, с.27].

Серед сукупності методів, які використовуються у теорії права, важливе місце має функціональний метод, який передбачає дослідження субсидіарного зобов'язання через його функцію – охоронне призначення. Метод системного аналізу має своїм завданням поєднання якісно визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. У спеціальній юридичній літературі цей метод також може носити назву системно-структурного. Визначення проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань є можливим із застосуванням порівняльного методу, який в юриспруденції ще називають порівняльно-правовим. За допомогою цього методу можна пізнати тенденції розвитку суспільних відносин, пов'язаних з покладанням на особу додаткового майнового тягаря за зобов'язаннями іншого суб'єкта.

Застосування властивих логічному методу прийомів (аналіз, синтез, абстрагування) дає підстави для об'єднання всіх частин з усіма їхніми зв'язками, відносинами та взаємодіями, внаслідок чого відбувається узагальнення основних ознак субсидіарного зобов'язання. Аналіз та синтез, будучи логічними прийомами мислення тісно переплітаються з таким логічним прийомом, як абстрагування. Під абстрагуванням слід розуміти виокремлення властивостей досліджуваного явища,

що цікавлять дослідника, а також одночасне відволікання від інших властивостей, у результаті чого створюються різні абстракції – поняття, категорії, теоретичні конструкції та їхні системи [7, с.52].

Наведене дає підстави для висновку про те, що під методологією дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань слід розуміти цілісне, інтегральне явище, яке поєднує в собі низку елементів, таких як система теоретичних принципів, філософсько-світоглядних підходів, методів, що зумовлюють всебічне та об'єктивне дослідження проблематики субсидіарних зобов'язань за цивільним законодавством України. З метою повного, всебічного дослідження субсидіарних цивільно-правових зобов'язань методологія повинна мати характер множинності та плюралістичності.

1.3. Поняття та ознаки субсидіарних зобов'язань

У чинному цивільному законодавстві України відсутнє поняття субсидіарного зобов'язання. Будь-яке використання законодавцем терміну субсидіарний є безпосередньо пов'язане із поняттям субсидіарної відповідальності, що в свою чергу умовно можна поділити на дві основні групи. До першої із них відносимо положення про відповідальність учасників за зобов'язаннями господарських товариств (ст. 107, ст. 109, ст. 119, ст. 133 ЦК України), а до другої – субсидіарну відповідальність сторін у окремих договірних відносинах (поруки (ст. 554), комерційної концесії (ст. 1123)).

Необхідним видається зауважити, що ЦК України, не використовуючи терміну «субсидіарна», встановлює додаткову відповідальність батьків (усиновлювачів), піклувальників, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду, завдану неповнолітньою особою, у випадку відсутності у неї майна, достатнього для відшкодування завданої шкоди.

Окрім того, ст. 619 ЦК України встановлює загальний порядок притягнення особи до субсидіарної відповідальності, застосування якого має місце в усіх попередньо наведених випадках.

Не зважаючи на відсутність легальної дефініції субсидіарної відповідальності, вітчизняна та зарубіжна доктрини розкривають його крізь призму поняття зобов'язання.

Враховуючи те, що на законодавчому рівні відсутнє визначення поняття субсидіарного зобов'язання, вважаємо, що у його дослідженні слід застосовувати метод сходження від загального до конкретного, що зумовить виокремлення основних властивостей, та дасть підстави для визначення специфіки субсидіарного зобов'язання. Так, відповідно до ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо), або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [287]. При цьому зобов'язання виникають як на підставі правочинів (одно- та двосторонніх), так і на підставі завдання шкоди, інших юридичних фактів.

Хоча у своїх працях науковці-цивілісти притримуються аналогічного визначення поняття зобов'язання, однак щодо розуміння його сутності у вчених є й інші позиції. Зокрема, у літературі відзначають, що оскільки зобов'язання є різновидом цивільних правовідносин, то вони й наділені тими ж ознаками, що правовідносини [283, с.56]. Слід погодитися з цією позицією, конкретизуючи її тим, що зобов'язання, як різновид цивільних правовідносин, мають свою специфіку, що і є основою їх сутності. На думку Ж. В. Завальної, під зобов'язанням слід розуміти правовідносини, в яких зобов'язана особа на вимогу управленої особи зобов'язана здійснити певну дію чи утриматися від неї [78, с.150].

Дещо однобічно зобов'язання розумів В. І. Голевінський, трактуючи його як юридичні відносини між двома і більше особами, на підставі яких у однієї з них виникає необхідність вчинити певні дії, як то що-небудь надати, зробити, або утриматися від них [59, с.658]. Таке бачення зобов'язання характеризує його одну з основних рис – пасивну сторону змісту зобов'язання.

Д. І. Мейер поняття зобов'язання розкриває з позиції активної сторони, а саме, визначаючи зобов'язання як юридичні відносини, в яких одній особі належить право

на дії іншої особи [59, с.658]. За цивільним законодавством та у спеціальній цивілістичній літературі його іменують «правом вимоги».

Більш вичерпне розуміння поняття зобов'язання наведено Т. В. Боднар, що розуміє його як правовідносини, у яких є дві сторони: боржник, що наділений обов'язком вчинити певні дії, або утриматися від їх вчинення, і кредитор, що наділений правом вимагати від боржника виконання ним свого обов'язку [25, с.73].

Т. С. Ківалова визначила особливі ознаки зобов'язань, якими є: динамічність; конкретна визначеність осіб; відсутність обов'язку у третіх осіб (окрім випадків, передбачених ст. 636 ЦК України); певна поведінка боржника (передача майна, виконання робіт, надання послуг) як об'єкт зобов'язання; право вимоги кредитора й обов'язок активної або пасивної поведінки боржника відповідно цій вимозі, що становлять зміст зобов'язальних правовідносин [96, с.24]. Означена позиція потребує певного уточнення. Зокрема, реалізація кредитором свого суб'єктивного права у зобов'язаннях можлива лише завдяки виконанню боржником дій, що становлять його обов'язок. Окрім того, специфіка зобов'язань, у контексті теми дослідження, безпосередньо залежить від правового зв'язку та особливого правового статусу учасників зобов'язання.

О. С. Іоффе виокремлював низку підстав, за якими здійснюється класифікація зобов'язань, а саме: співвідношення прав і обов'язків; характер правового зв'язку між його учасниками; визначеність змісту або ж предмету зобов'язання; його мета та інше [86, с.103]. Незважаючи на значну кількість класифікаційних критеріїв до поділу зобов'язань, одними із них науковцями виокремлено кількість учасників у зобов'язанні, і їх відповідальність за його невиконання. Загальновідомим є факт про те, що учасниками зобов'язання є один боржник і один кредитор, однак, як влучно зазначив Е. О. Суханов, кількість кредиторів і боржників у тому чи іншому зобов'язанні не обмежується законом [261, с.24]. З цих причин, розвиток зобов'язальних правовідносин перебуває у процесі практичного вдосконалення, що зумовлює появу зобов'язань з множинністю осіб.

Залежно від відповідальності, що настає за невиконання зобов'язання виділяють три види зобов'язань: часткові, солідарні та субсидіарні зобов'язання,

останні з яких і є предметом цього дослідження. Під поняттям субсидіарності (лат. *subsidium* – допомога; англ. *subsidiarity*) слід розуміти певну правову або організаційну дію (захід), яку здійснює одна сторона лише в тому разі, коли вона ефективніша за дії (заходи) особи чи організації, що мали вчиняти такі дії (заходи). Саме розуміння субсидіарності і здійснило вплив на визначення субсидіарних зобов'язань як різновиду зобов'язань, за яким одна сторона (боржник) зобов'язується вчинити певні дії на користь іншої сторони (кредитора), у випадку невиконання основним боржником свого зобов'язання перед кредитором. У правовій доктрині зазначається, що на сьогоднішній день більш коректно говорити не про регулятивне субсидіарне зобов'язання як самостійний вид, а відразу про субсидіарність в цілому. Тим більше, що на рівні феноменології досягнута достатня ясність в розумінні самого терміну та його змісту [43, с.412].

Визначаючи сутність зобов'язання Г. Г. Гриценко обґрунтувала тотожність об'єкта і предмета зобов'язання, що на її думку прямо зазначено у ст. 539 ЦК України, відповідно до якої при виконанні альтернативного зобов'язання боржник має право вибору предмета зобов'язання, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту [64, с.67]. З цією позицією слід погодитися, однак з певним уточненням. Для субсидіарних зобов'язань, об'єкт є їх кваліфікуючою ознакою, і являє собою сукупність взаємозалежних дій субсидіарного боржника і кредитора, з метою досягнення цілей зобов'язання. Причём, варто наголосити, що дії сторін за основним зобов'язанням, і сторін субсидіарного зобов'язання є неоднорідними. Підтвердження своєї позиції знаходимо у працях Р. А. Майданика [126, с.696] та Ю. В. Мици [130, с.152], які вказують, що хоч матеріальний об'єкт може бути одним і тим же, проте, неоднорідність дій є ознакою відсутності єдиного зобов'язання.

Проведений аналіз розуміння об'єкта субсидіарного зобов'язання дає підстави для формування твердження про те, що ним виступають дії, які є неоднорідними з діями основного боржника за основним зобов'язанням, і здійснюються за волею сторін субсидіарного зобов'язання. На цій підставі слід звернути увагу на позиції науковців щодо віднесення субсидіарного зобов'язання до числа зобов'язань з

множинністю осіб, або надання їм самотійного характеру. Аналіз спеціальної юридичної літератури дає підстави стверджувати, що серед науковців немає єдиного підходу до розуміння цієї проблематики. Одна група вчених, зокрема, М. В. Кротов, В. М. Слома, Є. А. Суханов, Д. В. Трут, Є. О. Харитонов, В. Л. Яроцький вважає, що субсидіарні цивільно-правові зобов'язання є різновидом зобов'язань з множинністю осіб. Так, своєрідність субсидіарних зобов'язань полягає в тому, що вони мають місце при пасивній або змішаній множинності, тобто множинності на стороні боржника [251, с.150; 54, с.33]. Д. В. Трут, зазначає, що субсидіарне зобов'язання це таке правовідношення, де із сторони боржника є дві особи – основний боржник і субсидіарний, і при якому кредитор буде мати право звернутися з вимогою до субсидіарного боржника у випадку відмови від виконання зобов'язання з боку основного боржника, або неотримання від останнього відповіді на вимогу в розумний строк [271, с.188]. Особливість субсидіарних зобов'язань, як зазначається у літературі, виражається в специфічності відносин основного і субсидіарного боржника, та в черговості виконання цього зобов'язання перед кредитором. Сенс такого зобов'язання в тому, що субсидіарний боржник виконує зобов'язання в тій частині, яка не виконана основним боржником, а кредитор в першу чергу вимагає виконання від основного боржника [55, с.256]. Головною вирізняючою ознакою субсидіарних зобов'язань є неможливість пред'явлення вимоги кредитором про повне або часткове виконання зобов'язання відразу до субсидіарного боржника, оминаючи основного. Більш того, субсидіарний обов'язок не виникає за наявності можливості у кредитора задовольнити свою вимогу шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника, або стягнення з нього коштів у безспірному порядку [54, с.33].

Є. О. Харитонов відзначає, що залежно від того, в якому розмірі кредитор має право вимагати, а боржник повинен виконати зобов'язання й виокремлюють субсидіарні зобов'язання з множинністю осіб, які мають місце при пасивній або змішаній множинності, тобто множинності на стороні боржника [279, с.92]. Ця позиція має обґрунтоване право на існування, оскільки її фундаментом є спільні ознаки, що притаманні субсидіарним цивільно-правовим зобов'язанням та

спорідненій групі зобов'язань із множинністю осіб, а також наявність не менше двох пасивних суб'єктів, до яких може бути пред'явлена вимога кредитора.

Поширеним у цивілістичній доктрині є твердження, що субсидіарні зобов'язання існують тільки при пасивній множинності [55, с.626; 19, с.230–231; 72, с.71]. Деякі ж автори допускають можливість субсидіарної множинності і на стороні кредитора. І. А. Покровський, наприклад, зазначає, що можуть виникнути такі відносини, у яких одна особа виступатиме в зобов'язанні як основний учасник, що має право, а інші – лише в якості додаткового. У таких випадках, на думку дослідника, право або обов'язок цього іншого буде доповненням до права або обов'язку першого [157, с.405]. С. В. Сарбаш вказує на теоретичну можливість побудови субсидіарного зобов'язання з множинністю осіб на стороні кредитора, тобто субсидіарну активну множинність [236, с.256]. Подібна конструкція, хоч і не тотожна, міститься у чинному цивільному законодавстві, що встановлює правові засади договору на користь третьої особи, та закріплює положення множинності на стороні кредитора і третьої особи, на чюю користь укладений договір. Відповідно до ч. 4 ст. 636 ЦК України, якщо третя особа відмовилася від права, наданого їй на підставі договору, сторона, яка уклала договір на користь третьої особи, може сама скористатися цим правом, якщо інше не впливає із суті договору.

Дослідники, які розглядають субсидіарні зобов'язання як різновид зобов'язань з множинністю осіб, як правило, відзначають їх подібність до пасивних солідарних зобов'язань [54, с.28-29]. Спільне між субсидіарними та солідарними зобов'язаннями з пасивної множинністю полягає в тому, що на одній стороні зобов'язання виступають два або більше боржника, що несуть відповідальність спільно [259, с. 85-86]. Відмінність між зазначеними зобов'язаннями виявляється у відсутності у кредитора можливості пред'явити вимогу про виконання відразу до субсидіарного боржника, минаючи основного [61, с. 28; 151, с. 172; 24, с. 14-15, 17-18].

Т. Х. Насіров зазначає, що саме можливість кредитора залучити до задоволення своїх вимог двох і більше боржників зумовило віднесення субсидіарних зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб [136, с.135].

Відповідно зобов'язання з пасивною множинністю передбачає одночасну участь в них двох або більше боржників. З цієї точки зору, субсидіарні зобов'язання не відповідають правовій моделі зобов'язань з множинністю осіб, адже, кредитор спочатку вступає в зобов'язальні відносини тільки з основним боржником, більш того, передбачається, що зобов'язання цим боржником і будуть виконані. І лише потім, в разі невиконання основним боржником вимог кредитора, і тільки в частині невиконаного, відбувається заміна, замість основного боржника стороною зобов'язання стає субсидіарний боржник. У субсидіарних зобов'язаннях додатковий боржник виконує зобов'язання основного боржника не спільно з ним, а тільки після неможливості останнім задовольнити вимоги кредитора. При цьому, підставою для виникнення зобов'язань додаткового боржника стають не його правовідносини з кредитором (яких до моменту невиконання основним боржником прийнятих на себе зобов'язань, по суті, не існує), а особливий характер правовідносин, що виникає між основним і субсидіарним боржниками. Маючи додатковий характер субсидіарне зобов'язання спрямоване на забезпечення виконання основного зобов'язання, та виступає правовою формою, яка гарантує забезпечення інтересу кредитора в отриманні виконання за основним зобов'язанням.

У субсидіарному зобов'язанні не відбувається заміни одного зобов'язання іншим, бо в разі невиконання або відмови від виконання основним боржником вимог кредитора, визначених в основному зобов'язанні, додатковий боржник приймає на себе обов'язок виконати частину невиконаних вимог кредитора, тобто виконати решту існуючого зобов'язання. Фактично в субсидіарному зобов'язанні предмет виконання основного зобов'язання залишається незмінним. У даному випадку відбувається заміна основного боржника на субсидіарного, при цьому в субсидіарних зобов'язаннях кредиторі відомо з самого початку, що в разі невиконання або неналежного виконання своїх зобов'язань основний боржник буде замінений додатковим, і заздалегідь висловлює свою згоду на таке переведення боргу.

Субсидіарні зобов'язання мають специфічні особливості, які прихильниками позиції віднесення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань до зобов'язань із

множинністю осіб були нівельовані у їх працях. Це, безпосередньо, стосується моменту виникнення основного і додаткового (субсидіарного) зобов'язання [234, с.78]. Адже, реалізація субсидіарного зобов'язання є можливою лише за певних умов, що залежать від основного зобов'язання, і здійснюється у разі відмови боржника за основним зобов'язанням задовольнити вимогу кредитора, або не одержання кредитором в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу. Лише при виконанні цих умов субсидіарне зобов'язання може бути реалізоване шляхом звернення вимоги кредитора в повному обсязі до субсидіарного (додаткового) боржника. З цих причин, інша група вчених, зокрема А. Г. Каплін, Г. М. Іванова, О. С. Шевченко [85, с.152] обґрунтовують позицію щодо відсутності множинності осіб у субсидіарних зобов'язаннях. Так, на думку А. Г. Капліна, під субсидіарними зобов'язаннями не слід розуміти зобов'язання з множинністю осіб, оскільки суб'єкти є сторонами двох взаємопов'язаних, проте, самостійних зобов'язань (основного і додаткового), що є різними за своєю правовою природою [58, с.366].

Заперечуючи віднесення часткових, солідарних та субсидіарних зобов'язань до єдиної категорії зобов'язань із множинністю осіб вважаємо за доцільне проаналізувати структуру ЦК України. Так, по-перше, формуючи Главу 48 «Виконання зобов'язань», у розрізі зобов'язань із множинністю осіб вітчизняний законодавець відзначає лише два його різновиди: виконання зобов'язань частинами (ст. 540 ЦК України) та солідарне зобов'язання (ст. 541 ЦК України). При цьому, положення у сфері субсидіарних зобов'язань закріплюється виключно як додаткове гарантування виконання зобов'язань перед кредитором у випадку порушення його виконання основним боржником. Так, у Главі 51 «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання» законодавець виокремлює субсидіарну – як додаткову відповідальність іншої особи за зобов'язаннями боржника.

Погоджуємось із позицією М. Гудими-Підвербецької про те, що субсидіарні зобов'язання наділені додатковим функціональним навантаженням, що проявляється не тільки як нормативне регулювання виконання (у випадку часткових

та солідарних зобов'язань), але і як додаткове гарантування виконання зобов'язання у договірних та позадоговірних відносинах [70, с.11].

По-друге, проаналізувавши положення ч. 1 ст. 124 та ч. 1 ст. 133 ЦК України, бачимо встановлену субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями повного та командитного товариства, яку учасники несуть солідарно у частках пропорційних їхнім внескам у складеному капіталі товариства. Таким чином, законодавець виділяє солідарну та часткову субсидіарну відповідальність.

У випадку тлумачення субсидіарного зобов'язання як одного із підвидів зобов'язань із множинністю осіб порушуються правила логічних операцій поділу понять, відповідно до яких члени поділу повинні бути співпідпорядкованими до діленого поняття, виключати один одного, а сам поділ – безперервним. Це означає, що члени поділу мають бути однопідпорядкованими. Зарахування до їх числа понять, що за обсягом не є видовими до досліджуваного поняття не допускається [105, с. 161].

Зобов'язання із множинністю осіб та субсидіарні зобов'язання не є тотожними, тому віднесення солідарних, часткових та субсидіарних зобов'язань до підвидів зобов'язань із множинністю осіб вважаємо помилковим. Адже, по-перше, суб'єкти зобов'язання з множинністю осіб є учасниками одного правовідношення. Так, вони повинні окремо, у певній частині або солідарно виконати свої зобов'язання, або нести відповідальність. У той же час, у цивільних правовідносинах, де має місце субсидіарне зобов'язання, відповідальність перед кредитором несуть два боржники: основний, за основним зобов'язанням, а при певних умовах, додатковий – за субсидіарним зобов'язанням. Фактично, це є дві форми різних, самостійних, однак взаємопов'язаних та взаємозалежних зобов'язальних правовідносин. Так, кредитор має право звернутись до субсидіарного боржника окремо, після звернення до основного боржника та за умов настання обставин, передбачених законом або договором.

Переконані, що лише зовнішня схожість субсидіарних зобов'язань з пасивними солідарними зобов'язаннями не дає підстав для віднесення перших до числа зобов'язань з множинністю осіб. Саме тому, слід погодитися з науковцями, які

стверджують, що субсидіарні зобов'язання не включаються до правової моделі зобов'язань з множинністю осіб [60, с.366; 85, с.150].

Враховуючи те, що субсидіарне зобов'язання є правовідношенням, яке виникає між кредитором і додатковим (субсидіарним) боржником у випадку невиконання вимоги кредитора основним боржником, вважаємо, що основний та додатковий боржники виступають в якості самостійних суб'єктів двох різних зобов'язань, та не утворюють суб'єкта (сторони) єдиного зобов'язання з множинністю осіб. Гранично чітко ця закономірність показана Є. П. Прус, яка вказує, що на відміну від зобов'язань з множинністю осіб, своєрідність правовідносин за участю кредитора, основного та додаткового боржників полягає в тому, що додатковий боржник все ж не є стороною основного зобов'язання. Отже, між ним і кредитором виникає відмінне від основного (грошове) зобов'язання [187, с. 205].

Ю. Я. Крюкова визначає субсидіарне зобов'язання як цивільне правовідношення, яке має відносний характер, суб'єктами якого є кредитор і додатковий (субсидіарний) боржник, обов'язки якого перед кредитором виникають додатково до обов'язків основного боржника. На момент виникнення основного зобов'язання предмет субсидіарного (зокрема, обсяг виконання) не визначений: це може бути виконання всього зобов'язання, або будь-якої його частини. Тому субсидіарне зобов'язання не може вважатись різновидом зобов'язання з множинністю осіб, оскільки воно набуває власного предмету лише після порушення суб'єктивного права кредитора. Обсяг виконання субсидіарного боржника залежить від ступеня порушення прав кредитора в основному правовідношенні. При цьому, субсидіарне зобов'язання виступає самостійним відносним цивільним правовідношенням, яке не можна зарахувати до різновиду зобов'язань із множинністю осіб [114, с.19-20, 28, 29].

Як зауважує К. А. Сердюков, стосовно субсидіарного зобов'язання слід вести мову не про множинність осіб, а про тісний зв'язок декількох зобов'язань, що утворюють у своїй сукупності дещо ціле [242, с.96].

М. М. Гудима-Підвербецька, досліджуючи правову природу субсидіарних зобов'язань, доходить висновку, що коректно вести мову не про зобов'язання з

множинністю осіб, а про самотійне зобов'язання (будучи додатковим до основного, тісно пов'язане з останнім), спрямоване на гарантування прав кредитора в основному зобов'язанні, де в разі неможливості основним боржником задовольнити вимоги кредитора за його волевиявленням можуть виникати зобов'язання субсидіарного боржника з відмінним щодо основного предметом зобов'язання [70, с.14].

Поряд із наведеною ключовою відмінністю субсидіарних зобов'язань від зобов'язань з множинністю осіб в літературі виділяються й інші їх особливості, виключаючи їх кваліфікацію як зобов'язань з множинністю осіб. Так, дослідники вказують на те, що субсидіарне зобов'язання виникає не одночасно з основним зобов'язанням, а після нього, у випадку невиконання вимоги кредитора основним боржником [60, с. 366; 187, с. 206]. Це з одного боку підтверджує самотійність зазначених зобов'язань, а з іншого – вказує на невластиву зобов'язанням з множинністю осіб неможливість кредитора пред'явити вимогу про виконання зобов'язання безпосередньо субсидіарному боржнику, минаючи основного. Іншою особливістю субсидіарного зобов'язання виступає можлива відмінність його предмета з предметом основного зобов'язання [187, с. 206]. У випадку неможливості виконання зобов'язання припиняється і зобов'язання із множинністю осіб, тоді як неможливість виконання основного зобов'язання ніяк не впливає на дійсність додаткового зобов'язання [17, с.12]. Несумісне з поняттям зобов'язання, ускладненого множинністю осіб, і те, що обсяг зобов'язання, яке підлягає виконанню солідарним боржником може не збігатися з обсягом основного зобов'язання [187, с.206].

Погоджуємося із позицією Є. В. Рузанової, що «множинність» включає в себе «множинність осіб у зобов'язанні» та «множинність суб'єктів зобов'язання». Названі поняття служать свого роду інструментарієм пізнання різноманіття даного виду цивільних правовідносин. Під множинністю осіб слід розуміти сукупність кількох осіб на одній або обох сторонах одного зобов'язання. Множинність же суб'єктів передбачає наявність ряду взаємопов'язаних зобов'язань, в кожному з яких є свій боржник і свій кредитор. Дослідниця доходить висновку, що

множинність суб'єктів (багатосуб'єктність) має місце тільки при наявності декількох правовідносин [224, с.37].

В аспекті розмежування наведених конструкцій становить інтерес позиція В. В. Кулакова, який розглядає структурно-складне зобов'язання як єдине зобов'язання (а не просту сукупність зобов'язань), елементи якого пов'язані спільною метою (спрямованістю). Ця спрямованість, на думку автора, проявляється і в змісті, і в об'єкті даного правовідносини, а також відображається і на підставі його виникнення [117, с.141-142]. Зазначене зумовлює виокремлення іншої важливої властивості множинності суб'єктів – сукупність правовідносин, які виникають на певній підставі не обумовлює їх спільної мети.

Б. Є. Кензеев, закликає не ставити знак рівності між множинністю осіб в зобов'язанні і множинністю суб'єктів відповідальності, що виникає у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання [93, с.20]. А. С. Бакін, звертає увагу на залежний і одночасно самостійний характер вимоги кредитора до субсидіарного боржника [14, с.92]. Є. П. Прус, визначає субсидіарні правовідносини як врегульовану нормами права і існуючий в процесі створення та здійснення майнових прав, а також виконання обов'язків, зв'язок кредитора і додаткового боржника [188, с.14], з якого прямо випливає, що боржник за основним зобов'язанням не є суб'єктом субсидіарного зобов'язання. Погоджуємось із позицією Є. Рузанової, що при аналізі даного питання слід також враховувати відсутність у субсидіарного боржника обов'язку виконати вимогу кредитора у випадку, коли немає додаткових юридичних фактів. Тому, видається, що в субсидіарних зобов'язаннях має місце саме множинність суб'єктів [224, с.41-42].

Субсидіарне зобов'язання є правовою формою реалізації субсидіарної відповідальності, суть якої полягає в тому, що кредитор може пред'явити вимогу, яка виникла внаслідок порушення основним боржником свого зобов'язання до додаткового боржника. Ця вимога має хоча і залежний, але самостійний характер [14, с.92]. Так, субсидіарний боржник не є стороною в основному зобов'язанні, що властиво усім випадкам субсидіарної відповідальності. Субсидіарне зобов'язання як охоронне за своєю правовою природою

правовідношення є окремим, хоча і взаємопов'язаним із основним зобов'язальним правовідношенням регулятивного або охоронного характеру. Суб'єкти зобов'язання з множинністю осіб є учасниками одного і того ж єдиного правовідношення. Вони зобов'язані кожен у своїй частині або солідарно виконати власний обов'язок, або в разі його порушення нести відповідальність. Субсидіарний та основний – боржники одного і того ж кредитора, але в двох окремих, хоча і взаємопов'язаних, правовідносинах. Особливості їх відповідальності не дозволяють вести мову про них як про співборжників, адже вони несуть відповідальність окремо, спочатку основний, а тільки потім, при настанні певних, визначених законом або договором, умов, субсидіарний (додатковий) боржник. Субсидіарне зобов'язання є охоронним, та виникає з моменту порушення обов'язків основним боржником. Зобов'язання з множинністю осіб можуть бути як охоронними, так і регулятивними [14, с.92].

Взявши за основу критерій відповідальності боржників у зобов'язаннях, окремі автори обґрунтовують твердження про тотожність субсидіарного зобов'язання із субсидіарною відповідальністю. Саме на основі поняття субсидіарної відповідальності пропонують визначення субсидіарного зобов'язання як форми субсидіарної відповідальності. У ч. 1. ст. 619 ЦК України закріплено підстави для настання субсидіарної відповідальності. Відповідно, договором або законом може бути передбачена, поряд із відповідальністю боржника, додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Тож підставою виникнення субсидіарного зобов'язання слід вважати договір або закон. Специфічною ознакою субсидіарного зобов'язання є його додатковий характер, сутність якого полягає у виконанні зобов'язання додатковим (субсидіарним) боржником, у випадку невиконання зобов'язання основним боржником.

Так, В. В. Вітрянський розглядає субсидіарну, солідарну та часткову як форми відповідальності у зобов'язаннях із множинністю осіб [27, с.629]. Дійсно, у субсидіарних відносинах поруч із основним, існує додатковий (субсидіарний) боржник. Погоджуємось із позицією вчених, про те, що субсидіарне зобов'язання є правовою формою, через яку реалізовується субсидіарна відповідальність, суть якої

в тому, що кредитор, може пред'явити вимогу додатковому боржнику, як наслідок порушення основним боржником свого обов'язку [27, с. 626].

Аналізуючи правову природу зазначеної вимоги відзначаємо, що вона, не зважаючи на залежність виникнення від порушення основного зобов'язання, має самостійний характер. Наведену тезу підтверджує те, що субсидіарний боржник не є стороною в основному зобов'язанні. Так, відповідно до ст. 553 ЦК України договір поруки укладається між поручителем та кредитором, при цьому поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником, що не є стороною договору. Схожу конструкцію зустрічаємо у договірних відносинах комерційної концесії, де правоволоділець фактично відповідає за вимогами, що пред'являються до користувача, у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем. А у зобов'язаннях, що виникли внаслідок завдання шкоди неповнолітнім, субсидіарні боржники, до яких відносимо законних представників неповнолітнього (ст. 1179 ЦК України), несуть субсидіарну відповідальність перед третіми особами, у випадку відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди.

У правовій доктрині визначення поняття субсидіарного зобов'язання здійснюється через призму сутності цього правового явища. Так, Р. А. Майданик висловив позицію, що субсидіарні зобов'язання є правовою формою реалізації субсидіарної відповідальності, сутність якої полягає в тому, що кредитор повинен пред'явити вимогу додатковому боржнику, що виникає як наслідок порушення основним боржником свого зобов'язання [127, с.6].

На думку В. І. Борисової, сутність субсидіарного зобов'язання виявляється у його додатковому характері, підставою виникнення якого є низка юридичних фактів, окрім договору між основним боржником та кредитором. Предметом субсидіарного зобов'язання слід вважати дії щодо сплати грошових коштів, які виступають загальним еквівалентом цінності, а їх сплата дозволяє припинити основне зобов'язання таким виконанням [26, с.69].

Погоджуємося із думкою М. М. Гудими-Підвербецької, що конструкція субсидіарних зобов'язань в умовах ринкової економіки створює необхідні правові

умови, що забезпечують стійкість, стабільність правових зв'язків, та й взагалі спонукають до їх виникнення, адже на вирішення питання про встановлення цивільних правовідносин суттєво впливає наявність потенційної можливості задовільнити в додатковому порядку вимоги кредитора, так як це гарантує більш високий ступінь захисту прав останнього, зростання довіри учасників цивільних правовідносин один до одного. Далі вчена зазначає, що основне призначення субсидіарних зобов'язань у цивільному обігу – забезпечення захисту інтересів кредитора та оптимального розподілу ризику невиконання суб'єктами прийнятих на себе зобов'язань і, як логічний наслідок, сприяння стабільності цивільно-правових відносин [71, с.117].

Частина 2 ст. 509 ЦК України закріплює, що зобов'язання виникають з підстав, встановлених ст. 11 цього ж кодексу, а саме: укладення договорів та інших правочинів, завдання майнової (матеріальної) шкоди іншій особі, інших юридичних фактів, актів цивільного законодавства, актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, рішення суду, настання або ненастання певної події. Разом з тим, законодавець чітко передбачив у ч. 1 ст. 619 ЦК України підстави для настання субсидіарної відповідальності, зазначивши, що договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Це означає, що субсидіарне зобов'язання може виникати як на підставі договору, так і закону. Виникнення зобов'язань у цивільному праві тісно пов'язане із реалізацією законодавчими нормами їх регулятивної та охоронної функції. Так, найбільш поширеним у науковій літературі є твердження, що зобов'язання, котрі виникають на підставі правочинів носять регулятивний характер, а ті, що виникають із завдання шкоди – охоронний. Змістом охоронного зобов'язання є застосування відповідної санкції за вчинення неправомірної дії (порушення зобов'язання, заподіяння шкоди) [14, с.91]. У зв'язку з наведеним доходимо висновку, що субсидіарне зобов'язання та відповідальність не є діаметрально протилежними поняттями, адже цивільно-правова відповідальність реалізується в охоронному правочині відносного характеру, що дозволяє виокремити зобов'язання як форму відповідальності.

Таким чином, можемо підвести підсумок про існування у субсидіарних відносинах зобов'язань двох видів: основного (регулятивного чи охоронного), та субсидіарного, метою якого є забезпечення охоронної функції.

Сутність субсидіарних зобов'язань полягає у закріпленні додаткових гарантій для кредитора щодо забезпечення його майнових прав та інтересів. Однак кредитор не може пред'явити вимогу субсидіарному (додатковому) боржнику, допоки не пред'явить її основному боржнику, який або відмовиться задовольнити її, або не надасть відповідь у розумний строк. Враховуючи зміст цієї правової норми принагідним буде виокремлення наступної характерної субсидіарному зобов'язанню властивості, що полягає у черговості виконання зобов'язання перед кредитором. Зобов'язальне правовідношення вважається виконаним при настанні певних юридичних фактів, а саме: воно повинно бути виконано належним боржником належному кредиторові, в належному місці, і в належний час, з належним предметом, і належним способом. Порядок черговості пред'явлення вимоги до основного (за основним зобов'язанням), а згодом, дотримуючись встановлених чинним законодавством умов, до додаткового (за субсидіарним зобов'язанням) боржника, визначено цивільним законодавством. При цьому, останній зобов'язаний виконати цю вимогу лише у випадку невиконання зобов'язання основним боржником. Так, ч. 3 ст. 619 ЦК України передбачає, що кредитор не може вимагати виконання своєї вимоги у додаткового боржника в тому разі, якщо ця вимога підлягає задоволенню шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника.

Ще однією характерною ознакою субсидіарного зобов'язання є предмет виконання. У спеціальній юридичній літературі має місце твердження про те, що у субсидіарних цивільно-правових зобов'язаннях, і зобов'язаннях із множинністю осіб, є спільний предмет зобов'язання [271, с.187]. Однак з цією позицією важко погодитися, оскільки предмет основного зобов'язання, що виникає, здебільшого, на підставі договору, і має регулятивний характер, може не співпадати з предметом субсидіарного зобов'язання.

Наявність у ЦК України норм про можливість залучення додаткового (субсидіарного) боржника, а також встановлення додаткової (субсидіарної) відповідальності іншої особи у зобов'язальних правовідносинах свідчить про значущість та законодавче визнання такого виду зобов'язання як субсидіарні.

Проте, деякі науковці ставлять під сумнів існування субсидіарних зобов'язань, зважаючи на їх, відмінну від часткових та солідарних зобов'язань, правову природу [27, с.347]. З наукового підходу вчених стає зрозумілим, що вони зводять сутність субсидіарного цивільно-правового зобов'язання лише до субсидіарної відповідальності. Дана позиція не є безспірною. Хоча й субсидіарне зобов'язання законодавчо не може бути визначено на рівні із частковими та солідарними зобов'язаннями, як види зобов'язання із множинністю осіб, однак практика реалізації цивільних зобов'язальних правовідносин вимагає властивого механізму регулювання субсидіарних зобов'язань.

Особливості субсидіарних зобов'язань накладають свій відбиток і на їх виконання, специфіка якого полягає в додатковості обов'язку субсидіарного боржника. Він повинен виконати зобов'язання тільки в тому випадку, якщо його не виконає основний боржник, або не дасть відповіді кредитору у встановлений термін на його вимогу про виконання, а також при настанні обставин, передбачених у законі [10, с.52]. Наприклад, батьки (усиновлювачі), піклувальники або заклад, який здійснює функції піклувальника, за шкоду, заподіяну неповнолітніми у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, несуть субсидіарну відповідальність тільки в тому випадку, якщо в останніх відсутні доходи або інше майно, достатнє для відшкодування шкоди, а також якщо вони не доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини. При цьому взаємовідносини основного і субсидіарного боржників залежать від підстав виникнення субсидіарності.

Субсидіарне зобов'язання може реалізуватися як в добровільному, так і в примусовому порядку. Наприклад, поручитель може за власним бажанням при зверненні до нього кредитора повністю погасити заборгованість за основного боржника, батьки п'ятнадцятирічного правопорушника – добровільно відшкодувати шкоду потерпілій особі, а члени виробничого кооперативу – покрити збитки

контрагентів. Варто погодитися з висловленою в юридичній літературі думкою про те, що добровільне прийняття і виконання субсидіарним боржником зобов'язань основного боржника становить найбільший інтерес для учасників цивільно-правового обороту, оскільки сприяє безконфліктному вирішенню ситуацій, в яких виявляються порушеними права кредитора, і цілям процесуальної економії [113, с.82].

Доволі часто, в силу ототожнення акцесорного та субсидіарного зобов'язання, що має на мені забезпечити охорону прав кредитора шляхом встановлення додаткового боржника, науковцями пропонується застосування положення ст. 266 ЦК України для обчислення строку позовної давності за субсидіарним зобов'язанням. Вказана стаття передбачає, що зі спливом позовної давності до основної вимоги вважається, що позовна давність спливла і до додаткової вимоги. Таким чином, пред'явлення вимоги до субсидіарного боржника буде обмежено строком позовної давності за основною вимогою, що суперечить правовій природі субсидіарного зобов'язання, як охоронного правовідношення, метою якого є реалізація цивільно-правової відповідальності. Тому, саме однією із ключових ознак субсидіарних зобов'язань є відмінність перебігу строку позовної давності щодо основного та додаткового зобов'язання.

Таким чином, на основі вищенаведеного, до основних рис субсидіарного цивільно-правового зобов'язання, що визначають його сутність як правового явища можемо віднести: 1) особливість змісту зобов'язання: право вимоги кредитора до субсидіарного боржника виникає у випадку відмови у її задоволенні або ненадання в розумний строк відповіді на неї основним боржником, а також якщо неможливо її виконати зарахуванням; 2) активний характер поведінки субсидіарного боржника; 3) обумовленість суб'єктивних прав субсидіарного боржника підставами виникнення та видом основного зобов'язання; 4) відносність правовідношення – означеному кредитору відповідає визначений субсидіарний боржник; 5) визначеність, яка виявляється у правомочності кредитора вимагати від субсидіарного боржника виконання зобов'язань у передбаченому умовами договору обсязі, у випадку настання встановлених у законі обставин; 6) охоронний характер

правовідношення; 7) обмеженість строку вимоги кредитора до субсидіарного боржника; 8) відмінність перебігу строку позовної давності щодо основного та субсидіарного зобов'язання; 9) договір або закон як підстава виникнення зобов'язання; 10) самостійний характер субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

Вважаємо, що поняття субсидіарного зобов'язання повинно ґрунтуватись на основних ознаках, які визначають його природу. Специфічність юридичної конструкції субсидіарних зобов'язань зумовила складність у формулюванні такого їх визначення яке б характеризувало всі його особливості. Враховуючи позитивні надбання цивілістичної доктрини у визначенні поняття субсидіарного зобов'язання, досліджені його ознаки та положення чинного законодавства, спробуємо дати авторське поняття субсидіарних зобов'язань. Субсидіарне зобов'язання – цивільне правовідношення із самостійним, охоронним і відносним характером, яке виникає на підставі договору чи закону, зміст якого зумовлено субсидіарним правом вимоги кредитора у випадку відмови в її задоволенні, або ненаданні відповіді на неї в розумний строк основним боржником, а також неможливості її виконання зарахуванням, та активному субсидіарному обов'язку додаткового боржника, що такому праву кореспондує. Зважаючи на те, що у ЦК України не міститься поняття субсидіарного зобов'язання, вважаємо за необхідне доповнити ст.544¹ запропонованим визначенням субсидіарного зобов'язання.

Таким чином, стрімке зростання застосування конструкції субсидіарного зобов'язання, метою якого є підтримання стабільності цивільно-правових відносин, забезпечення максимального захисту майнових інтересів кредитора, та розподілу ризиків у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником своїх зобов'язань, обумовило необхідність переглянути термінологічно-понятійне забезпечення нормативних і доктринальних підходів до визначення її специфіки.

1.4. Класифікація субсидіарних зобов'язань

Здійснення систематизації та класифікації зобов'язань має наукове та практичне значення, адже віднесення до певного виду обумовлює їх специфіку й визначає важливі умови цивільного обігу. Дослідження поняття та сутності, становлення і розвитку субсидіарних цивільно-правових зобов'язань, незважаючи на безліч наукових позицій щодо їх визначення, дає підстави для виокремлення основних елементів субсидіарних зобов'язання, які слід брати за критерії у здійсненні їх класифікації.

Саме через дослідження вказаних наукових категорій й відбувається не лише розроблення нових теоретичних концепцій, а й надання пропозицій, що можуть бути підставою для вдосконалення нормативної бази з питань регулювання зобов'язальних правовідносин та судової практики. Насамперед, це стосується субсидіарних зобов'язань у цивільних правовідносинах.

З метою більш ґрунтовного дослідження будь-якого явища, доцільно завжди визначати всі аспекти його існування, що є можливим через встановлення відповідних класифікаційних критеріїв.

Не є виключенням з цього правила й цивільно-правові зобов'язання, аналіз сутності та складових елементів яких є більш результативним за умови встановлення їх видів, а також критеріїв, за якими такі види слід класифікувати. Разом з тим, під класифікацією слід розуміти певну логічну операцію розподілу множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (підвиди, підмножини) [273, с.92]. Застосовуючи формальний підхід варто виокремити основні вимоги до класифікації, а саме: підвиди, на які розділяється явище не повинні мати спільні елементи; сумарно підвиди мають утворювати вихідне явище класифікованих об'єктів; кожен елемент повинен бути характерний лише для одного виду; поділ явища на групи здійснюється лише за однією ознакою. Саме дотримання зазначених вимог уможливує проведення класифікації субсидіарних зобов'язань у цивільному праві України.

Зважаючи на те, що зобов'язання є однією з основних цивільно-правових категорій, то й проблематика класифікації зобов'язань у цивільному праві, в тому числі й субсидіарних, неодноразово була предметом дослідження низки вчених-цивілістів, зокрема, таких як М. М. Агарков [6, с.253–278], С. І. Аскназій [12, с.110–125], Є. Є. Богданова [24, с.56–96], М. І. Брагінський [8, 362–375], Н. Ю. Голубєва [41, с.241–247], М. В. Гордон [45, с.152–176], О. С. Іоффе [86, с.356–400], Т. С. Ківалова [96, с.22–27], О. А. Красавчиков [111, с.4–13] та ін. Водночас, вченими однобічно або поверхнево розглядалися критерії для класифікації саме субсидіарних зобов'язань. З цих причин, на сучасному етапі розвитку цивільних правовідносин існує потреба у систематизації та класифікації субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. Вважаємо, що ґрунтовна наукова розвідка цього питання є можлива виходячи із детального вивчення та аналізу основних критеріїв для класифікації зобов'язань за цивільним законодавством України.

Т. С. Ківалова досліджуючи проблематику системи зобов'язань обґрунтувала доцільність розмежування таких понять як «види зобов'язань» та «система зобов'язань». Дослідниця запропонувала під системою зобов'язань розуміти результат наукового аналізу з метою упорядкування усієї сукупності відповідних норм та зобов'язальних правовідносин, що існують в цивільному законодавстві [96, с.25]. З цим твердженням варто погодитися, оскільки система зобов'язального права є значно ширшою від класифікації зобов'язань, основу якої становить саме аналіз норм чинного законодавства і низка теоретичних положень та рекомендацій.

Оскільки класифікація будь-якого правового явища, в тому числі й зобов'язання, повинна здійснюватися, насамперед, на основі чинного законодавства, то аналізуючи норми Книги п'ятої ЦК України, присвячені зобов'язальному праву, слід констатувати наступне. По-перше, законодавець, визначаючи способи виконання зобов'язань із множинністю осіб виділяє часткові (ст. 529 ЦК України) та солідарні (ст. 541 ЦК України) зобов'язання. По-друге, у Главі, присвяченій забезпеченню виконання зобов'язань виокремлено їх сім видів, а саме: неустойку, поруку, гарантію, заставу, притримання, завдаток, право довірчої власності (ч. 1 ст. 546 ЦК України). По-третє, залежно від правових наслідків, що настають за

порушення зобов'язання, яким є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених у змісті зобов'язання, окрім відповідальності боржника за невиконання або неналежне виконання, виділяють ще й солідарну або субсидіарну відповідальність. По-четверте, у розділі, що врегульовує питання щодо окремих видів зобов'язань законодавець застосував класичну класифікацію зобов'язань на договірні і недоговірні.

Проведений аналіз норм ЦК України щодо класифікації зобов'язань дає підстави стверджувати про застосування законодавцем чіткого і лаконічного підходу [233, с.40]. Разом з тим, постійне розширення цивільно-правових відносин відповідно збільшує та ускладнює зміст цивільно-правових зобов'язань. Це зумовлює доцільність обґрунтування і вироблення у правовій доктрині розгалуженої класифікації зобов'язань, зокрема й субсидіарних. Звичайно ж, у цьому контексті слід враховуючи й означені нормативні приписи чинного законодавства у сфері регулювання зобов'язальних правовідносин.

Враховуючи наведене, з метою найбільш ефективного дослідження проблематики класифікації субсидіарних зобов'язань варто застосувати логічний метод сходження від загальних критеріїв до особливих. Аналіз пропонованих науковцями критеріїв класифікацій зобов'язань у цивільному праві доцільно здійснювати із беззаперечним врахуванням норм чинного законодавства.

Вітчизняний законодавець здійснив розподіл зобов'язань на договірні та недоговірні, взявши за основу підставу їх виникнення. Адже, договірні зобов'язання виникають на підставі договору, а недоговірні – на підставі інших юридичних фактів. Хоча означена класифікація і є загальноприйнятою, однак у правовій цивілістичній доктрині простежується двоєке ставлення до її сприйняття. Одна група науковців, будучи прихильниками цієї класифікації зобов'язань, вказують на її практичну зручність, яка проявляється у процесі вирішення питань щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смерті; внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг); малолітньою або неповнолітньою особою тощо, а також при встановленні вини потерпілого і форми вини правопорушника [276, с.67;40, с.14]. Інша група вчених висловлює критичне

ставлення до цієї класифікації зобов'язань. Їх позиція ґрунтується на недоцільності та безпідставності віднесення зобов'язань, що виникають на основі односторонніх договорів, де одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а інша сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони, до недоговірних зобов'язань [54, с.96;53, с.620].

У контексті дослідження проблематики класифікації субсидіарних зобов'язань слід застосовувати пропонований поділ й до субсидіарних зобов'язань, однак з певним уточненням. Субсидіарні зобов'язання, за підставами виникнення, поділяються на договірні і недоговірні. Відповідно до норм цивільного законодавства субсидіарні зобов'язання можуть виникати на підставі договору або закону. Як наголошує Ю. Я. Крюкова, необхідне уточнення розуміння договору як юридичного факту в основі виникнення субсидіарного зобов'язання. Підкреслюючи той факт, що в основі будь-якого цивільного правовідношення (у тому числі й субсидіарного) завжди наявні три передумови: нормативна (норма права, як підстава виникнення й існування зобов'язання), правосуб'єктна (наявність у осіб, які вступають у правовідносини цивільної правосуб'єктності) і фактична (юридичний факт або юридичний склад), науковиця доходить висновку, що під особливістю виникнення того або іншого субсидіарного зобов'язання слід мати на увазі специфіку його фактичної передумови, юридичного складу [114, с. 36].

Аналіз змісту субсидіарних зобов'язань дає підстави для здійснення класифікації договірних субсидіарних зобов'язань на два підвиди, взявши за основу юридичний зміст договору (правочину). Перший підвид договірних субсидіарних зобов'язань ґрунтується на правочині, метою укладення якого є встановлення субсидіарному боржнику додаткового майнового обов'язку. Як приклад, для розуміння пропонованого підходу, до цього підвиду договірних субсидіарних зобов'язання слід віднести договір поруки, за яким поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку (ч 1 ст. 553 ЦК України). Означена норма встановлює обов'язок поручителя відповідати перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. Разом з тим, договір поруки укладається за

власною волею поручителя, який свідомо, володіючи повною цивільною дієздатністю, бере на себе відповідальність за невиконання, або неналежне виконання іншою особою зобов'язання перед кредитором. Так, Рівненським міським судом у справі № 2-373/11 від 31.03.2011 р. було розглянуто спір щодо стягнення заборгованості за договором за позовом Публічного акціонерного товариства «Укоопспілка» до Особи 1. Між позивачем та приватним підприємством «Альф» було укладено договір, згідно умов якого банк надав позичальнику невідновлювальну відкличну лінію на поповнення кредитних коштів в сумі 600000 грн., строком на 36 місяців зі сплатою 18 відсотків річних. В забезпечення виконання приватним підприємством «Альф» своїх зобов'язань, банком було прийнято договір майнової поруки, що був укладений між відповідачкою Особа 1, акціонерним банком «Укоопспілка» та приватним підприємством «Альф». Відповідно до змісту договору майнової поруки, у разі невиконання основним боржником (приватне підприємство «Альф») зобов'язань за кредитним договором, відповідач Особа 1 як поручитель відповідає перед кредитором (банком) субсидіарно. Однак судом у задоволенні позовних вимог було відмовлено з причин їх безпідставності, оскільки позивачем було недотримано умов договору щодо можливості стягнення боргу з відповідача Особи 1 [214]. У цьому випадку, насамперед, позивачем не було враховано те, що згідно зст. 526 ЦК України зобов'язання має виконуватись належним чином відповідно до умов договору та вимог цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. У ст. 554 ЦК України зазначено, що у випадку порушення особою - боржником зобов'язання, що забезпечується порукою, боржник і поручитель несуть відповідальність перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено субсидіарну відповідальність поручителя. Поручитель несе відповідальність перед кредитором у такому самому обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, відшкодування збитків, якщо інше не передбачено договором поруки. Позивачем не було дотримано вимог ч. 2 ст. 619 ЦК України, в якій зазначено, що кредитор повинен пред'явити

вимогу до основного боржника. Якщо головний боржник відмовляється задовольнити вимоги кредитора або кредитор не отримає відповідь кредитора в розумний термін, кредитор може вимагати повну суму прав кредитора на особу, яка має додаткові зобов'язання. Кредитор отримує право на пред'явлення вимоги до особи, яка несе субсидіарну відповідальність лише у разі надання доказів про пред'явлення ним вимоги до основного боржника, які він згідно з вимогами закону зобов'язаний надати. Оскільки позивач не надав суду доказів повідомлення поручителя – відповідача Особу1 про невиконання основним боржником прийнятих на себе зобов'язань, як і не надав доказів відмови основного боржника задовольнити вимоги позивача про погашення заборгованості по кредитному договору, то й право пред'явлення вимоги до субсидіарного боржника у нього не виникло.

Другий підвид договірних субсидіарних зобов'язань полягає у тому, що хоча й укладення правочину має місце, однак саме субсидіарне зобов'язання виникає не з умов правочину, а є правовим наслідком невиконання або неналежного виконання основного зобов'язання. Фактично, пропонований другий підвид договірної субсидіарної відповідальності слід розуміти як форму нормативно закріпленої субсидіарної відповідальності. Прикладом договірних субсидіарних зобов'язань за цим підвидом є договір комерційної концесії. Згідно зі ст. 1115 ЦК України за договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належній цій стороні прав з метою виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг. Правоволоділець несе субсидіарну відповідальність за вимогами, що пред'являються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем (ст. 1123 ЦК України). Наведені нормативні положення вказують на те, що укладений договір комерційної концесії є підставою для виникнення правовідносин, первісно пов'язаних із наданням права користування комплексом певних прав. І лише за умов, що передбачені законом, на підставі укладеного договору комерційної концесії для правоволодільца може наступити субсидіарна (додаткова) відповідальність. Наприклад, Вишгородським районним

судом Київської області у справі № 363/2168/14-ц від 26.01.2015 р. було розглянуто позов Особи1 до Особи2 та Особи3 про стягнення матеріальних збитків та моральної шкоди завданої ушкодженням здоров'я внаслідок нещасного випадку, що стався на залізниці. Між відповідачами Особою2 та Особою3 було укладено договір комерційної концесії про надання Особою3 послуг із харчування на території потягів, правоволодільцем яких є Особа2, що відповідно до ст. 1123 ЦК України повинна нести субсидіарну відповідальність за вимогами, що пред'являються до Особи3. Однак, в порушення імперативних вимог ч.2 ст. 619 ЦК України, позивачем жодних вимог до Особи 3 не пред'являлося, внаслідок чого у задоволенні позову було відмовлено [194]. Таким чином, укладаючи договір комерційної концесії, Особа 2 не врахувала той факт, що може бути притягнута до субсидіарної відповідальності на основі норм закону. Разом з тим, субсидіарне зобов'язання могло б і не виникнути, якби первісно сторонами не було укладено цей договір.

Наведене дає підстави для формування наступного висновку. Підвидами договірних субсидіарних зобов'язань виступають: 1) субсидіарні зобов'язання, що ґрунтуються на договорі, метою укладення якого є встановлення субсидіарному боржнику додаткового майнового обов'язку (договір поруки); 2) субсидіарні зобов'язання, що виникають не з умов договору, укладення якого є передумовою можливості їх виникнення, а є наслідком невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником (договір комерційної концесії).

Слушною є позиція М. М. Гудими-Підвербецької, що саме добровільне покладення додатковим боржником на себе виконання майнового обов'язку в субсидіарному порядку в разі порушення зобов'язання основним боржником на певних задалегідь обумовлених з основним боржником умовах детермінує інші особливості договірних субсидіарних зобов'язань у дихотомії «договірне – недоговірне» субсидіарне зобов'язання (широкий розсуд суб'єктів цивільних правовідносин при визначенні змісту договірних субсидіарних зобов'язань, специфіка договірної конструкції виникнення такого зобов'язання) та дає можливість розраховувати на добровільне виконання ним такого обов'язку, що свідчить про значно вищий ступінь гарантування майнових прав та інтересів

кредитора в договірних субсидіарних зобов'язаннях, ніж у решти субсидіарних зобов'язань, і, як наслідок, важливість такого інструменту задоволення інтересів їх учасників, що до того ж, з огляду на широкі можливості їх розсуду в процесі виникнення субсидіарних зобов'язань, здатний до пристосування відповідно конкретних життєвих випадків [66, с.85].

Наступну групу за дихотомічним розподілом становлять недоговірні субсидіарні зобов'язання. У Підрозділі 2 Розділу ШКниги п'ятої ЦК України розкрито концептуальні положення розуміння недоговірних зобов'язань. До них законодавцем віднесено наступні види, які варто систематизувати за Главами: 1) зобов'язання, що виникають з публічної обіцянки винагороди (Глава 78 ЦК України); 2) зобов'язання, що виникають із вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення (Глава 79 ЦК України); 3) зобов'язання, що виникають з врятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи (Глава 80 ЦК України); 4) зобов'язання, що виникають зі створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (Глава 81 ЦК України); 5) зобов'язання, що виникають з підстав відшкодування шкоди (Глава 82 ЦК України); 6) зобов'язання, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (Глава 83 ЦК України).

Серед науковців немає єдиного підходу до класифікації недоговірних зобов'язань. Так, використовуючи підставу виникнення недоговірних зобов'язань, як критерій їх поділу, вчені виокремлюють дві групи: зобов'язання, що виникають з односторонньої волі їх учасників і ті, що виникають з настанням передбачених законом юридичних фактів [226, с.355]. Дещо відмінний підхід до класифікації недоговірних зобов'язань знаходимо у працях В. М. Ігнатенка, котрий, з метою систематизації недоговірних зобов'язань, пропонує їх диференціювати відповідно до виконуваних функцій на регулятивні та охоронні [87, с.71]. В той час, як О. В. Ніколаєнко, взявши за критерій поділу підстави виникнення недоговірних зобов'язань, виокремлює чотири їх групи: 1) недоговірні зобов'язання, що виникають внаслідок вчинення односторонніх правочинів; 2) в силу вчинення правомірних дій, які не є правочинами; 3) в результаті вчинення неправомірних дій

(деліктів); 4) виникають через набуття або збереження майна без достатньої правової підстави [139, с.158]. Спірним вважаємо виокремлення групи зобов'язань, що виникають внаслідок вчинення неправомірних дій (деліктів). Адже, як влучно зазначає М. Д. Тедорадзе, виникнення зобов'язання на підставі делікту є можливим за умови вчинення протиправної дії чи бездіяльності, причинного взаємозв'язку між вчиненою протиправною дією чи бездіяльністю та шкодою, що виникла, а також наявністю вини особи, що таку шкоду завдала (окрім встановлених законом винятків) [263, с.106]. Таким чином, зобов'язання із відшкодування шкоди на підставі делікту виникає в результаті заподіяння шкоди, а не вчинення протиправної дії, яким є правопорушення. Тому, вважаємо доцільним виокремити за підставами виникнення недоговірних зобов'язань – зобов'язання що виникають із завдання шкоди.

Поширюючи наведену класифікацію на субсидіарні недоговірні зобов'язання, вважаємо доцільним здійснити аналіз субсидіарного недоговірного зобов'язання, закріпленого ст. 1179 ЦК України. Згідно із ч. 1 зазначеної статті неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. Таким чином, у правовідносинах із відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою боржником виступатиме сама неповнолітня особа, до якої потерпілим пред'являється вимога відшкодування завданої шкоди. У випадку відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, завдана шкода відповідно до ч. 2 ст. 1179 ЦК України в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі відшкодовується батьками (усиновлювачами) або піклувальником такої особи, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Таким чином, у випадку неможливості виконання свого обов'язку із відшкодування завданої шкоди у повному обсязі неповнолітнім боржником, у його батьків (піклувальників) виникає субсидіарне зобов'язання відшкодувати потерпілому завдану шкоду. Наведене підтверджується судовою практикою. У справі № 732/1210/14 від 20.08.2014 р. Городянського районного суду Чернігівської області за позовом Особи 1 до Особи 2, Особи 3, Особи 4 про відшкодування шкоди, завданої внаслідок дорожньо-

транспортної пригоди. Особа 2, керуючи мотоциклом, не надала дорогу автомобілю, внаслідок чого сталося зіткнення. Постановою цього ж суду від 03.07.2014 р. Особу 2 було визнано винною у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 124 Кодексу України про адміністративні правопорушення [99]. Оскільки відповідач Особа 2 є неповнолітнім, то його батьки (Особа 3 та Особа 4), відповідно до ч. 2 ст. 1179 ЦК України несуть субсидіарну відповідальність за свого неповнолітнього сина. Окрім того, п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» встановлено, що шкода, заподіяна неповнолітнім віком від 14 до 18 років, відшкодовується самим заподіювачем. Якщо в останнього немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної ним шкоди, відповідний обов'язок покладається на його батьків (усиновителів) або піклувальників за умови їх винної поведінки, що сприяла виникненню шкоди. Зазначений обов'язок припиняється при досягненні заподіювачем повноліття або появи в нього майна чи заробітку, достатніх для відшкодування шкоди [181].

У наведеній із судової практики справі має місце застосування відшкодування шкоди на основі недоговірного субсидіарного зобов'язання, що виникає на підставі низки умов. По-перше, завдання шкоди неповнолітньою особою. По-друге, факт завдання шкоди повинен бути доведеним. По-третє, відсутність у неповнолітнього майна, достатнього для відшкодування завданої шкоди. По-четверте, за субсидіарним зобов'язанням обов'язок з відшкодування шкоди припиняється у трьох випадках: 1) виконання зобов'язання субсидіарним боржником; 2) після досягнення неповнолітнім, яким завдано шкоду, повноліття; 3) коли неповнолітній до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди.

Таким чином, до субсидіарних зобов'язань за класифікаційним критерієм підстави їх виникнення слід віднести зобов'язання із завдання шкоди. При цьому, до умов настання субсидіарної відповідальності батьків (усиновлювачів, піклувальників) за зобов'язаннями із заподіяння шкоди неповнолітньої особи належать: вчинення неповнолітньою особою протиправного винного діяння (дії чи

бездіяльності), наслідком якого є виникнення у потерпілої особи шкоди, відсутність у неповнолітньої особи власного майна, наявність вини батьків (усиновлювачів, піклувальників), що сприяла виникненню шкоди.

Другу групу недоговірних субсидіарних зобов'язань становлять зобов'язання, що прямо впливають зі змісту правових приписів. Так, наприклад, у ч. 2 ст. 163 ЦК України вказується, що члени виробничих кооперативів є афілійованими компаніями і відповідають за виконання зобов'язань кооперативу в кількості та порядку, передбачених статутом та законом кооперативу.

Проводячи наукову розвідку класифікації субсидіарних зобов'язань доцільно звернути увагу на те, що значна частина науковців з метою систематизації зобов'язань здійснюють поділ саме субсидіарної відповідальності. Так, Є. О. Суханов виокремив 5 груп субсидіарної відповідальності: 1) субсидіарна відповідальність в договірних відносинах (відповідальність поручителя); 2) субсидіарна відповідальність в недоговірних відносинах (відповідальність засновників (учасників) юридичних осіб, відповідальність батьків (законних представників) неповнолітніх осіб віком від 14 до 18 років з відшкодування шкоди); 3) субсидіарна відповідальність учасників корпоративних відносин (відповідальність членів виробничих кооперативів); 4) субсидіарна відповідальність засновників за боргами державних підприємств; 5) субсидіарна відповідальність власників майна установ [261, с.152]. З цією класифікацією важко погодитися, оскільки первісно не було визначено висхідного критерію для такого поділу субсидіарної відповідальності. Тут має місце застосування як типового поділу на договірні та недоговірні зобов'язання, так і порядку накладення стягнення на майно основного боржника та наявність вини. Є. Є. Богданова запропонувала здійснити розподіл субсидіарної відповідальності за характером правовідносин на три групи, виокремивши статутну, договірну та деліктну субсидіарну відповідальність. Статутна субсидіарна відповідальність включає в себе відповідальність учасників, власників майна юридичної особи, а також інших осіб, що уповноважені здійснювати управління. Договірна субсидіарна відповідальність включає в себе відповідальність поручителя, правоволодільця за договором комерційної

концесіїтощо. Деліктна субсидіарна відповідальність полягає у відповідальності батьків або інших законних представників за шкоду, заподіяну неповнолітньою особою у віці від 14 до 16 років [24, с.57]. Ця класифікація субсидіарної відповідальності є більш прийнятною, оскільки розроблена на основі виникнення субсидіарного правовідношення. Аналогічну класифікацію субсидіарної відповідальності запропонував К. М. Левандовські [123, с.13].

Разом з тим, науковцями поверхнево було розглянуто розуміння субсидіарного зобов'язання і його взаємозв'язок із субсидіарною відповідальністю. Субсидіарна відповідальність є одним із видів цивільно-правової відповідальності, підставою для настання якої є невиконання або неналежне виконання зобов'язання основним боржником. При цьому обов'язок щодо виконання цього зобов'язання покладається на субсидіарного боржника. Фактично, закріплену законодавцем субсидіарну відповідальність за порушення зобов'язання слід розглядати як складову субсидіарного зобов'язання, яке виникає з підстав, встановлених у договорі або законі, і ґрунтується на засадах добросовісності, розумності та справедливості.

Наведене дає підстави для висновку про відмінність субсидіарного зобов'язання та субсидіарної відповідальності, та необхідність їх співвідношення як загального та одиничного.

Використовуючи системний підхід до розуміння майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників вченими було здійснено виокремлення основних їх елементів. Так, Г. Ф. Шершеневич виділяв їх суб'єкт, об'єкт, дії або діяння [298, с.276]. Пропоновану систему цивільного правовідношення почали застосовувати й у зобов'язальних правовідносинах. Зокрема, М. М. Агарков, окрім суб'єктів і об'єкта зобов'язання, значну увагу у своїх дослідженнях приділяв і змісту зобов'язання, під яким розумів окремі групи прав і обов'язків, що є характерними для різних видів зобов'язань [6, с.267]. Н. Ю. Голубєва під змістом зобов'язання розуміє обов'язок однієї сторони і право іншої сторони [38, с.24].

Оскільки склад цивільного правовідношення включає в себе три обов'язкові елементи: суб'єкт, об'єкт і зміст, то, відповідно, взявши за основу ці елементи,

можливо також здійснити класифікацію субсидіарних зобов'язань. Аналіз норм чинного законодавства дає підстави для здійснення класифікації субсидіарних зобов'язань за їх суб'єктами. Відповідно до ст. 510 ЦК України сторонами у зобов'язанні є кредитор і боржник. Доцільним видається здійснення класифікації субсидіарних зобов'язань саме за суб'єктами, що можуть бути субсидіарними боржниками. Виходячи із положень ст. 2 ЦК України, учасниками цивільних правовідносин є фізичні та юридичні особи, а також публічно-правові утворення: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Таким чином, за критерієм суб'єктів, що можуть виступати якості додаткового боржника, субсидіарні зобов'язання слід класифікувати на: 1) зобов'язання, у яких субсидіарним боржником є лише фізична особа; 2) зобов'язання, у яких субсидіарним боржником є лише юридична особа; 3) зобов'язання, у яких субсидіарним боржником можуть бути як фізичні, так і юридичні особи; 4) зобов'язання, у яких субсидіарним боржником є держава; 5) зобов'язання, у яких субсидіарним боржником є територіальна громада; 6) зобов'язання, у яких субсидіарним боржником є інші суб'єкти публічного права.

До першого виду слід віднести субсидіарні зобов'язання батьків (усиновлювачів) або піклувальників, що виникають у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди.

До другої групи належать субсидіарні зобов'язання, що виникають на підставі правонаступництва юридичної особи. Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 107 ЦК України юридичні особи- правонаступники, що утворилися в результаті поділу, несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичних осіб, що припинилися, які згідно з балансом перейшли до іншої юридичної особи- правонаступника. Якщо юридичних осіб, що стають правонаступниками, та утворилися внаслідок поділу, більше двох, вони несуть субсидіарну відповідальність солідарно.

Схожі підстави для виникнення субсидіарних зобов'язань визначені законодавцем і для юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Однак, аналіз матеріалів судової практики дає підстави стверджувати про наявність неоднозначностей у застосуванні цієї правової норми, оскільки

здійснюється зміщення понять субсидіарного зобов'язання і заміни кредитора у зобов'язанні. Так, Господарським судом Дніпропетровської області було розглянуто спір між Особою 1 до Особи 2 та Особи 3 про визнання недійсним рішення загальних зборів. Позивач обґрунтував свою позицію тим, що Особа 2 шляхом створення нової юридичної особи – Особи 3 фактично здійснила заміну боржника у зобов'язанні без повідомлення та згоди кредитора, як цього вимагає ст. 520 ЦК України. Також не було повідомлено кредитора належним чином про перетворення юридичної особи та порушено ч. 5 ст. 105 та ч. 1 ст. 107 ЦК України, що зумовило позбавлення кредитора можливості звернутись із заявою про погашення боргу та заперечення проти виділення [196]. У цьому випадку позивачем не вірно було розтлумачено норми закону. Як влучно зазначив Д. В. Трут від субсидіарних зобов'язань слід відрізнити правовідносини з переведення боргу [271, с.191]. І це з тих причин, що відповідно до змісту ст. 520 ЦК України переведення боргу є можливим у зв'язку із заміною боржника у зобов'язанні іншою особою лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом.

Відповідно до ч. 3 ст. 109 ЦК України новоутворена юридична особа несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями первісної юридичної особи, які згідно з розподільчим балансом не перейшли до новоутвореної. Аналогічна відповідальність передбачена і для первісної юридичної особи стосовно зобов'язань створеної. У наведеному випадку Особа 3 була утворена шляхом виділу. Основні положення, що розкривають базові характеристики інституту реорганізації юридичної особи шляхом виділу регулюються цивільним законодавством. Так, згідно ч. 1 ст. 109 ЦК України виділом є перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних юридичних осіб.

Рішення про виділ може прийматися або самим підприємством в особі власників, або уповноваженим органом, або, у певних випадках – судом. Отже, у разі здійснення виділу за добровільним рішенням власників, вони самі вправі затвердити розподільчий баланс згідно з власним баченням подальшого управління активами. І саме положення ЦК України й спрямовані на недопущення невиконання

зобов'язань у приватно-правових відносинах шляхом встановлення субсидіарної відповідальності новостворених осіб за зобов'язаннями первинної організації. Тож, у наведеному випадку з судової практики, фактично мало місце субсидіарне зобов'язання, відповідно до якого Особа 3 несе субсидіарну відповідальність стосовно позивача.

Підтвердження висловленої позиції міститься і у інформаційному листі Вищого Господарського суду України від 27.10.2014 № 01-06/1666/14 «Про доповнення Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15.03.2011 № 01-06/249 «Про постанови Верховного Суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів»», в якому в п. 11 зазначено: за змістом ч. 3 ст. 109 ЦК України юридична особа, що утворилася внаслідок виділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, з якої був здійснений виділ, які згідно з розподільчим балансом не перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Юридична особа, з якої був здійснений виділ несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями, які згідно з розподільчим балансом перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу [175].

Велика Палата Верховного Суду вважає, що за аналогією закону у випадках, коли один (первісний) боржник у матеріальному правовідношенні замінюється двома боржниками, суд має замінити такого боржника як сторону виконавчого провадження двома боржниками (основним і субсидіарним боржниками) [159].

Варто звернути увагу й на те, що законодавець здійснює класифікацію юридичних осіб, залежно від порядку їх створення, на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Відповідно до ч. 2 ст. 81 ЦК України юридичні особи приватного права створюються на основі установчих документів відповідно до положень цивільного законодавства, а юридичні особи публічного права створюються розпорядчими актами Президента України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування. А. В. Руденко обґрунтовує необхідність виокремлення субсидіарної відповідальності держави з метою законодавчого закріплення

додаткових гарантій захисту прав та інтересів кредиторів держави та заснованих нею юридичних осіб. Ця позиція доведена тим, що державні юридичні особи діють у цивільному обороті від імені держави й на основі цього виникає додаткова (субсидіарна) відповідальність держави [223, с.154]. Означена пропозиція є доцільною, однак критерієм такого розмежування слугує не підстава виникнення, а суб'єктний склад субсидіарного зобов'язання, учасником якого є юридична особа публічного права.

Відповідальність держави передбачена й на конституційному рівні. Зокрема, у ст. 56 Конституції України встановлено, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [106].

Наступним видом субсидіарних зобов'язань є зобов'язання, де субсидіарним боржником виступають міжнародні організації. Доцільність виокремлення цієї групи обумовлена міжнародними договорами. Міжнародна організація несе субсидіарну відповідальність за вину її держав учасниць, а також за діяння її органів або посадових осіб. У Резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних націй № 56/82 від 12.12.2001 р. [5] містяться приписи, що регулюють порядок відповідальності міжнародних організацій. Хоча й ці положення й мають рекомендаційний характер, однак часто реалізуються на практиці, і передбачають застосування як солідарної, так і субсидіарної відповідальності за певних умов. Так, як зазначається у літературі, при вивченні і здійсненні аналізу Проекту статей щодо відповідальності міжнародних організацій, прийнятого Комісією міжнародного права 5.08.2011 р., субсидіарна відповідальність міжнародних організацій може мати місце, якщо в результаті основної відповідальності не здійснено відшкодування повністю, і лише тією мірою, якою вона його не здійснила. Сторона не може отримати більше відшкодування, ніж завдана шкода. Притягти міжнародну організацію до відповідальності може тільки держава чи міжнародна організація [77, с.358; 35, с.95]. Аналогічну позицію займає В. І. Сельська [240, с.130].

Наведене дає підстави для висновку про те, що пропонована класифікація субсидіарних зобов'язань за її суб'єктами не є вичерпною і потребуватиме подальших досліджень. І це з тих причин, що коло суб'єктів як і предмет субсидіарних зобов'язань розширюється, оскільки суспільні відносини перебувають у постійному вдосконаленні й розвитку.

За об'єктом зобов'язального правовідношення, субсидіарні зобов'язання поділяються на: 1) зобов'язання, об'єктом яких є гроші; 2) зобов'язання, об'єктом яких є передача майна, виконання робіт, надання послуг. До першої групи належить переважна більшість субсидіарних зобов'язань. Означена класифікація з практичної точки зору є дискусійною. Адже, фактично, виконання субсидіарного зобов'язання здійснюється не в натурі, а у формі сплати грошей, рівноцінно сумі збитків, враховуючи виплату відсотків або шкоди, завданої основним боржником. Однак, постійний розвиток цивільних правовідносин є вагомою підставою для доцільності і необхідності здійснення наведеної класифікації. Адже, за взаємною згодою субсидіарний боржник та кредитор, укладаючи правочин, з врахуванням принципу свободи договору та вольового характеру субсидіарного зобов'язання, можуть визначити об'єктом цього зобов'язання як певне майно, так і надання послуг, або виконання обумовлених робіт. На підтвердження цієї позиції слід звернутися до судової практики. Зокрема, рішенням Радивилівського районного суду Рівненської області у справі № 2-8//11 від 20.12.2011 р. про звернення стягнення на предмет іпотеки встановлено наступне. Первісно було укладено кредитний договір між банком – Особою 1 і відповідачем – Особою 2. На забезпечення виконання зобов'язання між Особою 1 та Особою 3 відбулося укладення договору поруки та іпотечний договір. У договорі поруки визначалося, що Особа 3 несе субсидіарну відповідальність іпотечним майном, тобто належною субсидіарному боржнику земельною ділянкою. Особа 1 дотримала усіх встановлених чинним законодавством правил щодо пред'явлення вимоги кредитором субсидіарному боржнику відповідно до ст. 619 ЦК України. Як наслідок, рішенням суду задоволено позов та звернено стягнення на майно (земельну ділянку) субсидіарного боржника [213]. Хоча у наведеному випадку виконання зобов'язання здійснено на підставі рішення

суду, однак, застосовуючи аналогію права, та враховуючи те, що підставою виникнення субсидіарних зобов'язань є договір або закон, на практиці може мати місце обумовлення субсидіарним боржником і кредитором у договорі об'єкта зобов'язання у формі передачі чітко визначеного майна, виконання певних робіт або надання послуг.

Наступним критерієм розподілу субсидіарних зобов'язань є його зміст, під яким необхідно розуміти комплекс цивільних прав і обов'язків, що виникають на підставі договору або закону. Відповідно до ч. 1 ст. 509 ЦК України зміст зобов'язальних правовідносин становлять право однієї сторони вимагати виконання і, відповідний обов'язок іншої сторони здійснити на користь першої сторони певну дію або утриматися від неї. У ст. 526 ЦК України зазначено, що зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог діючого законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Дотримання сторонами змісту субсидіарного зобов'язання забезпечує його припинення шляхом належного виконання.

У інформаційному листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судових рішень у цивільних справах» від 25.08.2015 р. наголошено, що обов'язок боржника може припинятися з передбачених законом підстав. Підстави припинення цивільно-правових зобов'язань, зокрема, містить Глава 50 Розділу I Книги п'ятої ЦК України. Так, зобов'язання можуть припинятися внаслідок добровільного виконання обов'язку боржником поза межами виконавчого провадження, припинення зобов'язань переданням відступного, зарахуванням, за домовленістю сторін, прощенням боргу, неможливістю виконання [180].

Субсидіарні зобов'язання, на відміну від інших зобов'язань мають свою специфіку, оскільки умовою їх виникнення є відмова основного боржника задовільними вимогу кредитора, або ненадання основним боржником в розумний строк відповіді кредитору на пред'явлену вимогу. Також, ч. 3 ст. 619 ЦК України

містить застереження про те, що кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Наведене дає підстави для здійснення класифікації субсидіарних зобов'язань за способом їх припинення на: 1) субсидіарні зобов'язання, що припиняються на загальних підставах; 2) субсидіарні зобов'язання, що припиняються на спеціальних підставах.

До першої групи слід віднести субсидіарні зобов'язання, що припиняються на підставах, визначених у Главі 50 Розділу ІКниги п'ятої ЦК України. Що ж до другої групи то, враховуючи юридичну природу субсидіарних зобов'язань, спеціальними підставами їх припинення є: 1) припинення основного зобов'язання або зміна змісту основного зобов'язання без згоди субсидіарного боржника; 2) відмова кредитора від прийняття належно виконаного зобов'язання субсидіарним боржником; 3) переведення боргу на іншу особу за основним зобов'язанням без згоди субсидіарного боржника; 4) закінчення строку дії субсидіарного зобов'язання.

Прикладом припинення субсидіарного зобов'язання за спеціальною підставою є припинення договору поруки у випадку зміни змісту основного зобов'язання шляхом підвищення зобов'язальних вимог без згоди на це поручителя. Так, рішенням Соснівського районного суду м. Черкаси у справі № 712/7793/14-ц від 02.07.2014 р. було розглянуто спір про припинення поруки. З матеріалів справи випливає, що між відповідачами: банком (Особою1)та Особою2, було укладено кредитний договір терміном на 10 років з чітко визначеною відсотковою ставкою за користування кредитом. З метою забезпечення виконання основного зобов'язання між банком (Особою 1)та позивачем (Особою3) укладено договір поруки. Однак через два роки за основним зобов'язанням відбулося збільшення відсотків за користування кредитом. При цьому, банк (Особа1) позивача про це не повідомляв, і відповідної згоди на продовження поруки щодо таких змін умов кредитного договору він не надавав. Рішенням суду позов було задоволено [217]. І це з тих причин, що порука є спеціальним заходом майнового характеру спрямованим на

забезпечення виконання основного зобов'язання, чим обумовлюється додатковий характер поруки щодо основного зобов'язання.

Відповідно до ч. 1 ст. 559 ЦК України порука припиняється, зокрема, у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності. Зі змісту цього правила видно, що причиною припинення гарантії є зміна основного пункту зобов'язань, що спричинило або може призвести до збільшення відповідальності поручителя. Слід зазначити, що збільшення відповідальності поручителя за зміну основних зобов'язань відбулося у зв'язку зі збільшенням витрат на позику та затримкою виконання, що призводить до збільшення періоду нарахованої процентної ставки за використані кошти; збільшення розміру відсотків, визначення штрафу (збільшення розміру), зміна умов відповідальності тощо.

Таким чином, збільшення відсоткової ставки за користування кредитом є збільшенням зобов'язання за кредитним договором для позичальника, а у разі наявності поруки за цим кредитним договором, то і для поручителя. Фактично, закон пов'язує припинення договору поруки із зміною основного зобов'язання за відсутності згоди поручителя на таку зміну та за умови збільшення обсягу відповідальності поручителя, а не із зміною будь-яких умов основного зобов'язання забезпеченого порукою. У цьому аспекті, слід звернути увагу й на Постанову Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 р. № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин», у п. 22 якої зазначено, що відповідно до ч. 1 ст. 559 ЦК України припинення договору поруки пов'язується зі зміною забезпеченого зобов'язання за відсутності згоди поручителя на таку зміну та за умови збільшення обсягу відповідальності поручителя. При цьому, обсяг зобов'язання поручителя визначається як умовами договору поруки, так і умовами основного договору, яким визначено обсяг зобов'язань боржника, забезпечення виконання яких здійснює поручитель. Проте, якщо в договорі поруки передбачено, зокрема, можливість зміни розміру процентів за основним зобов'язанням і строків їх виплати, тощо, без додаткового

повідомлення поручителя та укладення окремої угоди, то ця умова договору стала результатом домовленості сторін (банку і поручителя), а отже, поручитель дав згоду на зміну основного зобов'язання [179]. Тобто, у зобов'язаннях, в яких бере участь поручитель, збільшення кредитної процентної ставки навіть за згодою банку та боржника, але без згоди поручителя, або відповідної умови у договорі поруки, не дає підстав для покладення на останнього відповідальності за невиконання, або неналежне виконання позичальником своїх зобов'язань перед банком.

Саме тому, припинення основного зобов'язання або збільшення обсягу відповідальності субсидіарного боржника без його згоди є спеціальною підставою для припинення субсидіарного зобов'язання.

У контексті дослідження і обґрунтування доцільності пропонованої класифікації необхідно звернути увагу, застосовуючи порівняльний метод, на розмежування в теорії та на практиці субсидіарних і акцесорних зобов'язань.

Традиційним для цивільного права України є поділ зобов'язань залежно від їх значення для сторін. Так, самостійне зобов'язання, що може існувати без допоміжних іменують головним (основним). А зобов'язання, що виникає лише при умові наявності основного зобов'язання, а також перебуває у тісному взаємозв'язку з ним іменують додатковим (акцесорним) зобов'язанням. Досліджуючи правову природу акцесорних зобов'язань А. І. Чанишева відмітила, що розуміння додаткових зобов'язань бере свою основу у положеннях ст.ст. 266, 548 ЦК України, де зобов'язання, що забезпечуються неустойкою, порукою, гарантією, завдатком є основними, а зобов'язання, що їх забезпечують – додатковими [290, с.127].

Характерною ознакою субсидіарного зобов'язання, що виникає на підставі закону, або міститься в умовах договору, є наявність основного кредитора і боржника, та додаткового боржника [281, с.221]. Додаткова відповідальність особи, поряд з відповідальністю основного боржника, є спільною ознакою для субсидіарних та акцесорних зобов'язань. Однак це не дає вагомих підстав для їх ототожнення, адже ці два види зобов'язань мають різну правову природу й низку відмінних ознак.

Акцесорні зобов'язання несуть додаткову, службову функцію забезпечення виконання основних зобов'язань. До акцесорних традиційно відносять зобов'язання, що мають залежний характер, тобто покликані забезпечити належне виконання основного обов'язку у правовідношенні. Окрім того, зв'язок акцесорних та субсидіарних зобов'язань прослідковується і у законодавстві. Для підтвердження наведеної тези, розглянемо договірну конструкцію поруки, відповідно до якої поручитель, поряд із солідарною відповідальністю встановленою законом, може нести субсидіарну відповідальність визначену договором. У зв'язку з наведеним, доцільним вбачається співставлення субсидіарного та акцесорного зобов'язання. Необхідність такого порівняння обумовлена як теоретичною, так і практичною значущістю обґрунтування правових наслідків встановлення субсидіарної відповідальності, у випадку зміни, припинення чи визнання недійсним основного зобов'язання.

Як справедливо зауважує М. М. Гудима-Підвербецька, законодавче визнання акцесорних (додаткових) зобов'язань існує, щоправда без подання їх визначення чи зазначення якихось характеристик, окрім як вказівки на ознаку зв'язку з первісним зобов'язанням (без конкретизації характеру такого зв'язку). Дослідниця зазначає, що чинне вітчизняне цивільне законодавство уникає використання терміну акцесорне зобов'язання, натомість використовує термін «додаткова вимога» в ст. 226 ЦК України, присвяченій визначенню порядку обчислення строку позовної давності для додаткової вимоги, в якій йдеться хоч не власне про додаткове зобов'язання, а про основну і додаткову вимоги, але це вже породжує підстави стверджувати, що в цій нормі визнається можливість існування основних і додаткових зобов'язань, оскільки вимога (яка з настанням певної підстави перетворюється з суб'єктивного цивільного права) входить в зміст зобов'язання. Ще однією статтею, яка опосередковано свідчить про існування акцесорних (в термінології законодавця додаткових) зобов'язань є ст. 548 ЦК України. Тут називається основне зобов'язання і визначається його зв'язок із «правочином щодо забезпечення виконання зобов'язання», що знову ж таки дає можливість припустити, що останній породжує зобов'язання додаткове до основного [67, с.51].

Зокрема, відповідно до чинного цивільного законодавства України характерними властивостями акцесорних зобов'язань є: 1) недійсність основного зобов'язання (вимоги) спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення, у той час як недійсність останнього не спричиняє недійсність основного зобов'язання; 2) припинення основного зобов'язання є підставою для припинення акцесорного зобов'язання; 3) закінчення строку позовної давності щодо основного зобов'язання є підставою для закінчення строку позовної давності для правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання 4) перехід прав за основним зобов'язанням веде до переходу прав і за акцесорним зобов'язанням; 5) наслідком зміни основного зобов'язання є припинення й пов'язаного з ним акцесорного, за винятком випадків надання згоди на продовження виконання свого зобов'язання акцесорним боржником. Окрім того, доктрина виділяє низку додаткових ознак акцесорних зобов'язань. Так, на думку В. А. Белова права, що становлять зміст додаткового зобов'язання можуть здійснюватися лише після невдалої спроби здійснення прав, що встановлюють зміст основного зобов'язання [18, с.282]. Це дає підстави стверджувати, що акцесорні зобов'язання за своїм призначенням виконують забезпечувальну функцію. Разом з тим, з усіх видів забезпечення виконання зобов'язання, на перший погляд лише порука та гарантія можуть мати субсидіарний характер. Так, відповідно до ч. 1 ст. 554 ЦК України, у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Таким чином, субсидіарне зобов'язання поручителя виникає за умов наявності основного та субсидіарного зобов'язань, а саме: укладеного основного договору та договору поруки у якому встановлена субсидіарна відповідальність поручителя, за умови порушення боржником основного зобов'язання. На думку Н. Ю. Рассказової, основною функцією поруки є заміна поручителем основного боржника у випадку його неспроможності виконати зобов'язання [192, с. 273]. Уточнюючи наведене твердження, погоджуємось із Д. В. Трутом, який наголошує, що, причинами невиконання зобов'язань боржником може бути не тільки його неспроможність

[268, с.136], та Б. М. Гонгало, що наголошує, що поручитель оплачує суму не за боржника, поручитель таким чином тільки виконує своє зобов'язання [44, с. 23].

На відміну від поруки, за договором гарантії, відповідно до ч. 2 ст. 560, гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. Варто відзначити що законодавець не встановлює прямо вид відповідальності гаранта, як у випадку з порукою. На відміну від поруки, зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і у випадку, коли в гарантії міститься посилення на основне зобов'язання.

При цьому, від гаранта можна вимагати виконання виключно грошового зобов'язання, навіть якщо предметом первинного зобов'язання (принципала перед бенефіціаром) є передача товару, виконання робіт чи надання послуг. Так, відповідно до положень ч. 1 ст. 563 ЦК України у разі порушення боржником зобов'язань, забезпечених гарантією, гарант зобов'язується сплатити кредиторів грошову суму відповідно до умов гарантії.

Окрім того, у випадку невиконання боржником зобов'язання забезпеченого гарантією, законодавець не покладає на кредитора обов'язку, пред'явлення першочергової вимоги основному боржнику, передбаченого ст. 619 ЦК України.

Наведене підтверджується і положеннями ст. 562 ЦК України, за умовами якої зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилення на основне зобов'язання, що не відповідає природі субсидіарних зобов'язань. Погоджуємось із позицією О. С. Погрібного, котрий зазначає, що відповідальність гаранта перед бенефіціаром настає в силу правових причин – за умовами укладеного договору гарантії, що не залежить від основного зобов'язання, котре цією гарантією забезпечується [155, с.236].

Хоча субсидіарне зобов'язання, як і акцесорне, виконує забезпечувальну функцію, проте їх відмінність полягає у правовій природі забезпечувальної дії. Метою субсидіарного зобов'язання є фактичне відшкодування збитків особою, яка несе субсидіарну відповідальність кредиторю, який пред'явив їй вимогу опісля пред'явлення вимоги до основного боржника. При цьому, збитки або шкода були

завдані саме невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання основним боржником. На відміну від субсидіарного зобов'язання, акцесорне зобов'язання має за мету забезпечення належного виконання основного зобов'язання. Це вказує на те, що ще до порушення зобов'язання основним боржником кредитор має чіткі гарантії фактичного виконання зобов'язання боржника за рахунок пред'явлення вимоги до додаткового боржника. Наведене дає підстави стверджувати, що субсидіарне зобов'язання може мати місце лише у випадку правопорушення та реалізується у формі субсидіарної відповідальності. Означене стосується і субсидіарної відповідальності, що виникає з позадоговірних зобов'язань, адже в цьому випадку субсидіарне зобов'язання набуває компенсаційних властивостей цивільно-правової відповідальності, у той же час як акцесорне зобов'язання є відсутнім.

Наступну відмінність між субсидіарним та акцесорним зобов'язанням слід обґрунтувати спрямованістю зобов'язання, що у свою чергу поділяються на регулятивні та охоронні. Як вказують Є. О. Харитонов та Н. Ю. Голубєва, регулятивними є зобов'язальні правовідносини, що за своїм змістом передбачають правомірну поведінку учасників у сфері приватно-правових відносин. Охоронні зобов'язання за своєю сутністю є різновидом засобів захисту або цивільно-правової відповідальності й умовами їх виникнення є заподіяння шкоди, безпідставне збагачення тощо [83, с.374]. Це дає підстави констатувати, що субсидіарне зобов'язання за своєю юридичною природою є охоронним, а акцесорне зобов'язання – регулятивним. Разом з тим, акцесорне зобов'язання може бути передумовою виникнення субсидіарного зобов'язання. Наприклад, за матеріалами судової практики, між учасниками цивільних правовідносин було укладено кредитний договір (акцесорне регулятивне зобов'язання), а також договір поруки (субсидіарне охоронне зобов'язання). Внаслідок невиконання боржником за акцесорним зобов'язанням умов договору виникає субсидіарна відповідальність особи за субсидіарним охоронним зобов'язанням – договором поруки [214]. Тож сміло можна стверджувати, що однією з підстав виникнення субсидіарного зобов'язання є наявність основного регулятивного акцесорного зобов'язання, і факту невиконання основним боржником цього зобов'язання. Субсидіарне

зобов'язання виступає самостійним охоронним правовідношенням та має неакцесорний характер.

Підставою субсидіарного зобов'язання виступає юридичний склад – основне регулятивне зобов'язання, акцесорне зобов'язання (договір поруки) і факт невиконання першого основним боржником або охоронне, між потерпілим і заподіювачем шкоди, та факт відсутності у останнього достатніх коштів або майна.

Наведене дає підстави для висновку про те, що субсидіарне зобов'язання та акцесорне зобов'язання є різними за своєю правовою природою. Їх відмінність полягає у: 1) сутності забезпечувальної дії; 2) можливості виникнення субсидіарного зобов'язання з позадоговірних зобов'язань; 3) спрямованості зобов'язання, де субсидіарне зобов'язання є охоронним, а акцесорне – регулятивним.

У цивільному праві існує позиція окремих вчених про можливість поділу зобов'язань з врахуванням їх економічних особливостей. На цій основі було запропоновано ввести поділ інститутів цивільного права на матеріальні і допоміжні. Першу групу повинні становити договірні інститути, тобто ті, що за своєю сутністю спрямовані на юридичне обслуговування динаміки економічних відносин. А другу групу цивільно-правових інститутів становлять віндикаційні та однотипні з ними правові відносини, деліктні та інші зобов'язання [12, с.114; 280, с.113]. За наведеною класифікацією субсидіарні зобов'язання слід віднести саме до другої групи, як таких, що в економічній сфері виконують охоронювану функцію. Субсидіарні зобов'язання за своїм змістом є охоронними і виникають з моменту невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником.

Підставою для класифікації субсидіарних зобов'язань може бути й вольовий характер їх виконання. Відповідно до цього критерію слід виділити: 1) субсидіарні зобов'язання, що виконуються добровільно; 2) субсидіарні зобов'язання, що виконуються примусово. Доцільність цієї класифікації обґрунтована потребами практики. Так, наприклад, субсидіарний боржник за власною волею, після пред'явлення вимоги кредитором до нього, може виконати зобов'язання в повному обсязі. Здебільшого на практиці має місце добровільне відшкодування шкоди батьками неповнолітньої особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років

потерпілому. І лише у випадку неможливості задоволення своїх вимог від субсидіарного боржника у добровільному порядку, кредитор набуває права на примусове виконання зобов'язання субсидіарним боржником (шляхом звернення до суду з вимогою примусового виконання зобов'язання).

Отже, запропонована нами класифікація досліджуваних правовідношень, за способом їх припинення, на субсидіарні зобов'язання, що припиняються на загальних підставах, та субсидіарні зобов'язання, що припиняються на спеціальних підставах, може в майбутньому застосовуватися і в законотворчій практиці з метою визначення правових положень щодо регулювання відносин, пов'язаних з прийняттям особою додаткової (субсидіарної) відповідальності за зобов'язаннями іншої особи. Виокремлення зазначеного критерію для класифікації дозволить вітчизняному законодавцю визначити субсидіарні зобов'язання, з врахуванням їх правової природи, самотійним видом зобов'язань.

Підсумовуючи наведене, можемо зробити висновок про те, що субсидіарне зобов'язання є самотійним, відносним та охоронним цивільним правовідношенням, у формі якого реалізується субсидіарна відповідальність. Відповідно до критерію виконання субсидіарним зобов'язанням певної економічної функції, вважаємо доцільним віднесення субсидіарного зобов'язання до забезпечувальних зобов'язань гарантійного характеру. Субсидіарність, хоч і не стимулює боржника до виконання зобов'язань, проте надає кредитору додаткові гарантії охорони його майнового інтересу шляхом надання можливості притягнення до відповідальності не тільки боржника, але й третю особу. При цьому гарантується охорона інтересу не тільки кредитора в частині забезпечення можливості задоволення вимог додатковим боржником, але й субсидіарного боржника – адже, звернення стягнення на його майно є можливим лише за умови невдалої спроби кредитора задоволити свої вимоги за рахунок майна основного боржника.

Висновки до Розділу 1

1. Руська Правда як законодавча кодифікована пам'ятка звичаєвого права Київської Русі та першоджерело сучасного цивільного законодавства України закріплювала характерні властивості зобов'язань, їх дихотомічний поділ на договірні та недоговірні, розмежування основних й додаткових (субсидіарних) зобов'язань.

2. Основні риси субсидіарного зобов'язання, як самостійного виду правовідношення, були сформульовані у середині XIX ст. По-перше, це вольовий характер, адже, субсидіарне зобов'язання не могло мати місця без власної, добровільної згоди особи з повною цивільною дієздатністю. По-друге, додатковий (субсидіарний) характер, відповідно до якого зобов'язання виникало у випадку невиконання або неналежного виконання обов'язку основним боржником або внаслідок відшкодування шкоди, що була завдана кредитору особою, яка не може за законом здійснити таке відшкодування. По-третє, черговість пред'явлення вимоги кредитором.

3. Аналіз генези законодавства в сфері субсидіарних правовідносин дав змогу здійснити періодизацію еволюції правового регулювання субсидіарних зобов'язань на теренах сучасних українських земель та виокремити наступні етапи: 1 етап (IX – XIII ст.) – період Київської Русі, характерними ознаками якого є формування цивільних зобов'язань, їх дихотомічний поділ та розмежування основних та додаткових (субсидіарних) зобов'язань; 2 етап (XIV – XVII ст.) – період литовсько-польської доби, означений подальшим розвитком зобов'язальних правовідносин на українських землях та нормативним закріпленням можливості додаткового боржника (поручителя) за його власної волі поручатися за виконання основним боржником свого зобов'язання; 3 етап (XVI – XVII ст.) – період Гетьманщини та Московії, що визначається закріпленням зобов'язальних правовідносин на нормативному рівні; 4 етап (XVIII – XX ст.) – період Російської імперії, під владою якої перебували українські землі. Характерною ознакою якого було нормативне закріплення інституту поруки, який з часом набув рис субсидіарного зобов'язання;

5 етап (XX ст.) – радянський період, притаманними ознаками якого є: відсутність нормативного закріплення субсидіарного зобов'язання; активний розвиток наукових досліджень у сфері зобов'язального права, зокрема, щодо субсидіарних зобов'язань;

6 етап (XX ст. – і по сьогодні) – період незалежної України, що визначається нормативним регулюванням субсидіарних правовідношень, зростаючою кількістю їх виникнення.

4. Методологію дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань становлять загальнотеоретичні принципи, наукові підходи, а також методи, які дають змогу систематизувати наукові погляди щодо понять «зобов'язання», «субсидіарне зобов'язання», його ознак, суб'єктного складу, об'єкту та змісту, особливостей виконання та ін.

5. Обґрунтовано положення про те, що з метою повного, всебічного дослідження субсидіарних цивільно-правових зобов'язань методологія повинна мати характер множинності та плюралістичності.

6. На підставі дослідження нормативно-правових актів у сфері субсидіарних зобов'язань, а також правової доктрини, сформовано авторське поняття субсидіарного зобов'язання, під яким слід розуміти цивільне правовідношення із самостійним, охоронним і відносним характером, яке виникає на підставі договору чи закону, зміст якого зумовлено субсидіарним правом вимоги кредитора у випадку відмови в її задоволенні або ненаданні відповіді на неї в розумний строк основним боржником, а також неможливості її виконання зарахуванням, та активному субсидіарному обов'язку додаткового боржника, що такому праву кореспондує. Запропоноване визначення доцільно закріпити у ст.544¹ ЦК України.

7. Субсидіарне зобов'язання та субсидіарна відповідальність не є тотожними поняттями, і співвідносяться між собою як загальне і одиничне. Субсидіарна відповідальність є однією з форм субсидіарного зобов'язання, а тому застосування законодавцем терміну «субсидіарна відповідальність» до усіх субсидіарних правовідношень вважаємо недоцільним. З метою удосконалення правового регулювання зобов'язальних правовідносин за участю субсидіарного боржника, обґрунтована необхідність запровадження до чинного законодавства України

термінологічного поняття «субсидіарне зобов'язання» як правовідношення, яке охоплювало б виконання субсидіарним боржником додаткового майнового обов'язку, що виник в результаті протиправної поведінки, або дій чи бездіяльності основного боржника.

8. На основі доктринальних підходів до визначення поняття субсидіарного цивільно-правового зобов'язання виокремлено сутність його як правового явища із сукупністю наступних основних властивостей: 1) особливість змісту зобов'язання: право вимоги кредитора до субсидіарного боржника виникає у випадку відмови у її задоволенні або ненадання в розумний строк відповіді на неї основним боржником, а також якщо неможливо її виконати зарахуванням; 2) активний характер поведінки субсидіарного боржника; 3) обумовленість суб'єктивних прав субсидіарного боржника підставами виникнення та видом основного зобов'язання; 4) відносність правовідношення – означеному кредитору відповідає визначений субсидіарний боржник; 5) визначеність, яка виявляється у правомочності кредитора вимагати від субсидіарного боржника виконання зобов'язань у передбаченому умовами договору обсязі, у випадку настання встановлених у законі обставин; 6) охоронний характер правовідношення; 7) обмеженість строку вимоги кредитора до субсидіарного боржника; 8) відмінність перебігу строку позовної давності щодо основного та субсидіарного зобов'язання; 9) договір або закон як підстава виникнення зобов'язання; 10) самостійний характер субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

9. Покладання субсидіарних обов'язків на додаткового боржника виступає додатковим засобом забезпечення майнових інтересів кредитора на основі правового зв'язку субсидіарного боржника з основним, та факту виникнення несприятливих майнових наслідків, і не відповідає класичному розумінню цивільно-правової відповідальності.

10. Ототожнення акцесорного та субсидіарного зобов'язання, що має на меті забезпечити охорону прав кредитора, шляхом встановлення додаткового боржника, зумовлює застосування положення ст. 266 ЦК України для обчислення строку позовної давності за субсидіарним зобов'язанням. Як наслідок, пред'явлення вимоги

до субсидіарного боржника буде обмежено строком позовної давності за основною вимогою, що суперечить правовій природі субсидіарного зобов'язання, як охоронного правовідношення.

11. Обґрунтовано положення про те, що субсидіарне зобов'язання та акцесорне зобов'язання є різними за своєю правовою природою. Їх відмінність полягає у: 1) сутності забезпечувальної дії; 2) можливості виникнення субсидіарного зобов'язання з позадоговірних зобов'язань; 3) спрямованості зобов'язання, де субсидіарне зобов'язання є охоронним, а акцесорне – регулятивним.

12. Враховуючи те, що субсидіарне зобов'язання є правовідношенням, яке виникає між кредитором і додатковим (субсидіарним) боржником у випадку невиконання вимоги кредитора основним боржником, обґрунтовано, що основний та додатковий боржники виступають в якості самостійних суб'єктів двох різних зобов'язань, та не утворюють суб'єкта (сторони) єдиного зобов'язання з множинністю осіб.

13. Аргументовано, що у більшості випадків субсидіарний боржник не є безпосереднім заподіювачем шкоди (збитків), може нести відповідальність без вини, між його діями і шкідливими наслідками немає прямого причинного зв'язку.

14. До класифікаційних критеріїв субсидіарних зобов'язань належать: суб'єктний склад, підстава виникнення, спосіб припинення субсидіарних зобов'язань, вольовий характер їх виконання, об'єкт зобов'язального правовідношення.

15. Підвидами договірних субсидіарних зобов'язань виступають: 1) субсидіарні зобов'язання, що ґрунтуються на договорі, метою укладення якого є встановлення субсидіарному боржнику додаткового майнового обов'язку (договір поруки); 2) субсидіарні зобов'язання, що виникають не з умов договору, укладення якого є передумовою можливості їх виникнення, а є наслідком невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником (договір комерційної концесії).

РОЗДІЛ 2

ДИНАМІКА СУБСИДАРНІХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

2.1. Підстави виникнення субсидіарних зобов'язань

Субсидіарні зобов'язальні правовідносини починають існувати з моменту їх виникнення, тривають протягом певного часу аж до моменту їх припинення. На думку І. О. Ромашенко, у своїй динаміці зобов'язання можуть змінювати зміст, в тому числі об'єкт, предмет або суб'єктний склад, однак в той же час продовжувати своє існування в якісно новому вигляді [220, с.12].

М. М. Сібільов, під динамікою зобов'язання в цілому розуміє виникнення і стан його розвитку, аж до його виконання і припинення [244, с.86].

Т. О. Музика та Р. І. Таш'ян, притримуються позиції про те, що доцільно виокремлювати три стадії динаміки цивільно-правових зобов'язань: їх утворення; зміну або припинення, як наслідок їх модернізації, а також належне виконання, що зумовлює припинення зобов'язання [132, с.98; 262, с.100].

З їх позицією варто погодитися, проте при дослідженні проблематики динаміки субсидіарних цивільно-правових зобов'язань слід виходити з нормального руху субсидіарного зобов'язання, не залишаючи поза увагою їх специфіку та винятки з правил. На цій підставі, варто стверджувати, що субсидіарне зобов'язання проходить три етапи: виникнення, виконання і припинення.

Грунтовне і повне дослідження субсидіарних зобов'язань за цивільним законодавством України є неможливим без з'ясування причин і підстав їх виникнення, особливостей їх юридичної природи, складу, специфіки їх елементів, виконання та способів припинення.

Виникнення будь-якого зобов'язання, в тому числі й субсидіарного, зумовлене такими правовими явищами як їх правова природа, що дає підстави з'ясувати їх місце у системі цивільно-правових зобов'язань й практичне значення для сучасного цивільного обороту та юридичний склад, характерний для кожного виду зобов'язань.

На думку П. М. Рабіновича, юридичний склад повинен виступати в завершальній формі. В іншому випадку цивільне правовідношення, в тому числі й зобов'язальне, не наступить. Юридичний склад має бути змістовним і достатнім, та ґрунтуватися на наявності не лише юридичних фактів, а й на їх правовому взаємозв'язку [191, с.78]. Це має безпосереднє відношення й до юридичного складу субсидіарного зобов'язання. При відсутності хоча б одного юридичного факту, що входять до юридичного складу субсидіарного зобов'язання – останнє не виникатиме. Наприклад, ч. 2 ст. 619 ЦК України закріплює обов'язкову умову для виникнення субсидіарного зобов'язання, це пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника, що повинно передувати пред'явленню вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність. Причём, факт пред'явлення такої вимоги повинен бути підтвердженим. Так, Печерським районним судом міста Києва у справі за позовом Особа 2 до Товариства з додатковою відповідальністю Особа1, Приватного акціонерного товариства Особа3 про стягнення страхового відшкодування, пені, три проценти річних та інфляційних витрат було розглянуто проблематику підстав виникнення субсидіарного зобов'язання і можливості притягнення до субсидіарної відповідальності Приватного акціонерного товариства Особа3 [211]. Під час розгляду цієї справи суд застосував положення ч. 1 ст. 619 ЦК України, де зазначено, що договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Згідно з п. 2 ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. Особою2 було доведено той факт, що вона намагалася врегулювати спір у досудовому порядку з відповідачем Товариством з додатковою відповідальністю Особа1, та стягнути суму страхового відшкодування, проте відповідач, хоча і прийняв рішення про його виплату, її не здійснив.

З цих причин, субсидіарна відповідальність може мати місце у разі, якщо її прямо передбачено в законі чи договорі, вона не може перевищувати обсягу повної

відповідальності. До пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу основному боржникові, що у наведеному випадку було здійснено і доведено в судовому порядку. При цьому, основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора, не здійснивши виплату. Фактично, це є підставою для виникнення субсидіарного зобов'язання, і кредитор, тобто Особа 2 набула право для пред'явлення вимоги в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність, тобто до Приватного акціонерного товариства Особа 3.

Слід звернути увагу й на те, що при допущенні пред'явлення кредитором позовних вимог одночасно до основного та додаткового боржників, субсидіарна відповідальність може помилково трансформуватися в солідарну. Субсидіарна ж відповідальність є видом цивільно-правової відповідальності, що має місце у випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником внаслідок його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна, та при якій обов'язок щодо виконання такого зобов'язання (повністю або у певній частині) покладається на субсидіарного (додаткового) боржника. У цьому випадку, саме вірне визначення підстав виникнення субсидіарного або солідарного зобов'язання дало підстави для розмежування цих двох видів зобов'язань. Тому, суд зазначив, що оскільки позивач фактично просить стягнути шкоду у субсидіарному порядку з Приватного акціонерного товариства Особа 3, що передбачена нормами законодавства, а тому позовні вимоги в частині солідарного стягнення шкоди з відповідачів, задоволенню не підлягають, оскільки це суперечитиме нормам матеріального права. Проте, питання про стягнення у повному обсязі завданої шкоди з відповідача Приватного акціонерного товариства Особа 3, який є субсидіарним (додатковим) боржником передбаченим законом було вирішено позитивно.

Таким чином, юридичний склад субсидіарного зобов'язання, що включає в себе юридичні факти та правовий механізм застосування субсидіарної відповідальності становить основу для визначення підстав його виникнення.

О. О. Красавчіков ще в радянський період наголошував на тому, що юридичний склад зобов'язання формується в два етапи: кількісний та якісний [112, с.62]. При цьому, на першому етапі здійснюється накопичення юридичних фактів, що передбачені чинним цивільним законодавством для виникнення, зміни чи припинення субсидіарних зобов'язань. На другому етапі здійснюється якісний перехід від окремих юридичних фактів до формування завершального юридичного складу.

Наприклад, Семидівським міським судом Донецької області було розглянуто справу за позовом Особи1 до Особи2 та Особи3 про стягнення боргу [215]. У фабулі справи досліджено усі юридичні факти, що необхідні для виникнення юридичного складу субсидіарного зобов'язання. Так, між позивачем – Особою1 та Особою3 було укладено договір фінансової поруки, згідно умов якого поручитель субсидіарно частково поручався перед позивачем погасити частину відсуми трьох процентів річних в розмірі не більше 5 000 грн. в разі невиконання відповідачем зобов'язань за генеральною кредитною угодою. Відповідач – Особа2 ухилявся від виконання зобов'язання, що є другим обов'язковим юридичним фактом, необхідним для формування юридичного складу субсидіарного зобов'язання. З цих причин позивач, згідно п. 2.2 договору поруки, за яким поручитель несе часткову субсидіарну (додаткову) відповідальність в розмірі не більше 5 000 грн. від суми трьох відсотків річних, нарахованих кредитором боржнику, в разі невиконання чи неналежного виконання боржником зобов'язань, набув право пред'явити вимогу до субсидіарного боржника. Усі зазначені юридичні факти сформували юридичний склад субсидіарного зобов'язання. Лише у своїй сукупності ці елементи є підставою для виникнення субсидіарного цивільно-правового зобов'язання.

Досліджуючи виникнення субсидіарного зобов'язання на підставі договору поруки, варто наголосити на солідарному характері відповідальності основного боржника та поручителя. Такий підхід встановлення солідарної та додаткової субсидіарної відповідальності за договором поруки є традиційним для законодавства України, оскільки норми, аналогічні положенням ст. 554 чинного ЦК України, містилися й у ЦК УРСР 1922 р. і 1963 р. Аналогічне визначення

відповідальності поручителя знаходимо і у законодавстві тих країн, що входили до складу Радянського Союзу. Наприклад, ст. 363 ЦК Російської Федерації як загальне правило встановлює солідарну відповідальність поручителя [51].

Аналізуючи зарубіжне законодавство, бачимо, що досить поширеним є встановлення у Цивільному кодексі субсидіарної відповідальності поручителя. Так, відповідно до ст. 2011 Цивільного кодексу Франції, на поручителя покладається субсидіарна відповідальність перед кредитором за зобов'язаннями боржника [3]. Ідентичне положення знаходимо у § 771 Німецького Цивільного уложення, відповідно до якого кредитор має право звернутися до поручителя лише після звернення до основного боржника [4]. Таким чином, у цивільному законодавстві наведених держав безпосередньо закріплюється субсидіарна відповідальність поручителя перед кредитором.

Варто наголосити, що українським законодавцем було здійснено спробу внесення до цивільного законодавства положення про безпосередню субсидіарну відповідальність поручителя. Так, у 1991 році прийнято Основи цивільного законодавства Союзу РСР та республік. Стаття 68 вказаного акту передбачала відповідальність поручителя перед кредитором за зобов'язаннями боржника, у випадку недостатності у нього коштів, для самостійного задоволення вимоги [142]. Однак із здобуттям Україною незалежності, а як наслідок – рекодифікації цивільного законодавства, наведене положення втратило свою силу.

Досліджуючи питання доцільності внесення змін до цивільного кодексу України, шляхом його доповнення положенням про безпосередню відповідальність поручителя за зобов'язаннями боржника, що встановлюється за законом, варто виділити підхід К. О. Храпунової, котра наголошує, що при укладенні договору поруки найважливішим залишається питання розподілу відповідальності між поручителем і боржником у випадку не виконання своїх обов'язків останнім [277, с. 130], адже солідарна й субсидіарна відповідальність забезпечують інтереси кредитора, основного боржника та поручителя у різних обсягах. Підтримує наведену позицію і А. В. Руденко наголошуючи, що мало хто з учасників цивільних правовідносин погодиться виступити поручителем за грошовим зобов'язанням

(особливо при укладенні безоплатного договору поруки), знаючи при цьому, що він несе солідарну відповідальність, тобто таку відповідальність, відповідно до якої, кредитор має право звернутися за виконанням зобов'язання одразу ж до нього, оминаючи основного боржника [222, с. 65].

Аналізуючи операції на ринку надання банківських послуг, відзначимо переважне встановлення банками України в договорах поруки солідарної відповідальності основного та додаткового боржників. Це зумовлено насамперед тим, що солідарна відповідальність у правовідносинах поруки має на меті максимально забезпечити інтереси кредитора, тобто банку. Таким чином, як основний, так і додатковий боржник знаходяться у досить невігідному становищі. Наведене підтверджує і аналіз судової практики у сфері визнання недійсним та припинення договору поруки у зв'язку зі зміною умов основного зобов'язання.

В межах аналізованого питання варто погодитися із позицією Р. Р. Тузової, котра наголошує на доцільності використання такої конструкції договору поруки, відповідно до якої поручитель не може бути обтяжений солідарною відповідальністю, за відсутності його волевиявлення бути солідарним боржником [272, с. 45].

Варто відзначити, що підхід презюмування солідарної відповідальності за договором поруки, закріплений у ЦК України, покликаний максимально захистити права кредиторів. Проте, при формуванні норм закону, вважаємо доцільним опиратись на економічну, політичну ситуацію в країні та максимально захищати найбільш уразливі сторони зобов'язання.

Враховуючи те, що межі відповідальності поручителя можуть встановлюватися в договорі поруки та відрізнятися за обсягом від зобов'язання забезпеченого порукою, з метою захисту прав та інтересів поручителя вважаємо доречним встановити загальну субсидіарну відповідальність за договором поруки. Необхідним видається внесення змін до ч. 1 ст. 554 ЦК України, виклавши її в наступній редакції: «1. У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, поручитель несе субсидіарну відповідальність перед кредитором, якщо договором поруки не встановлено солідарну відповідальність боржника та поручителя».

Субсидіарне зобов'язання за своєю сутністю є цивільним правовідношенням, та зумовлює наділення субсидіарним правом вимоги кредитора, і кореспондуючим зобов'язком зі сторони додаткового боржника. Хоча субсидіарні зобов'язання й мають специфічні ознаки, проте за своїм юридичним складом відповідають усім властивостям зобов'язань у цивільно-правових відносинах. Ю. О. Заїка, до загальних особливостей зобов'язань відносить: 1) процес переміщення майна або матеріальних результатів, одержаних внаслідок виконання робіт, надання послуг; 2) відносний характер зобов'язальних правовідносин, в яких є чітко визначений суб'єктний склад (кредитор і боржник); 3) активні (позитивні) дії боржника; 4) надання права вимоги кредитору щодо певної поведінки від зобов'язаної особи, тобто боржника [81, с.139]. Зважаючи на постійний розвиток цивільно-правових відносин, означений перелік особливостей зобов'язань, а саме субсидіарних зобов'язань, потребує уточнення, зокрема: 1) виконання субсидіарними зобов'язаннями охоронної функції; 2) відповідальність субсидіарного боржника за договірними або позадоговірними зобов'язаннями іншої особи; 3) відсутність у кредитора права пред'явити вимогу субсидіарному боржнику без першочергового її пред'явлення до основного боржника; 4) відсутність у кредитора можливості задоволення своєї вимоги від субсидіарного боржника, якщо основне зобов'язання може бути припинено шляхом зарахування зустрічних вимог; 5) самостійний характер субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

У ході дослідження проблематики виникнення субсидіарних зобов'язань, насамперед, необхідно встановити першопричину, на підставі якої може сформуватись обов'язок у однієї особи відповідати за зобов'язаннями іншої. З цих причин, аналіз юридичних складів необхідно здійснювати по чергово. Першим слід розглянути юридичний склад субсидіарних зобов'язальних правовідносин, у яких додаткова (субсидіарна) відповідальність не пов'язана і з вчиненням правопорушення (делікту). Тобто, це субсидіарні зобов'язання, що виникають на підставі договору, метою укладення якого є встановлення субсидіарному боржнику додаткового майнового обов'язку. До цієї групи також відносимо зобов'язання, що виникають за участі юридичних осіб із спеціальним правовим статусом, засновники

(учасники) яких відповідно до закону несуть субсидіарну відповідальність. Настання цього різновиду субсидіарних зобов'язань зумовлено не умовами правочину, хоча його укладення є передумовою можливості їх виникнення (юридичний факт), а є елементом правового статусу сторони зобов'язального правовідношення, та наслідком невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником.

Аналіз норм Глави 8 ЦК України дає підстави стверджувати, що для певних видів підприємницьких товариств законодавцем передбачена можливість виникнення субсидіарного зобов'язання у їх засновників (учасників). Так, учасники повного товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить (ч. 1 ст. 119 ЦК України); повні учасники командитного товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (ч. 1 ст. 133 ЦК України); учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства, і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу (ч. 1 ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [184]); члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу у розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативу і законом (ч. 2 ст. 163 ЦК України). Разом з тим, сам факт створення юридичної особи, внесення учасниками (засновниками) своєї частки в статутний капітал товариства, членство у виробничому кооперативі, хоч і є потенційною умовою, передбаченою законом для виникнення субсидіарного зобов'язання для її учасника (засновника), проте лише в сукупності з іншими юридичними фактами, останнє може мати усі юридичні підстави для його виникнення.

Варто відзначити, що правова доктрина не виробила єдиного підходу до розуміння сутності юридичних фактів. У науковій літературі під юридичним фактом запропоновано розуміти життєві обставини, що становлять основу руху норм права,

результатом чого є настання певних наслідків [275, с.286; 260, с.34; 295, с.109], або усі стани і події дійсності, основною властивістю яких було виникнення чи припинення права. Причём, певний стан розглядається як обставина, що характеризується своєю тривалістю та безперервністю з обов'язковим настанням юридичних наслідків [112, с.27; 120, с.62].

Л. Й. Петражицький під юридичним фактом розглядає не зовнішні, а уявні події, обґрунтувавши це тим, що значення у цивільно-правових відносинах має не сам факт укладення договору як такого, а саме віра в існування цього факту [149, с.458]. Однак, означена позиція не знайшла підтримки серед науковців. Натомість Ю. С. Гамбаров, Є. В. Васьковський, обґрунтували підхід до сприйняття юридичних фактів як підстав для дії правових норм [37, с.35; 32, с.26].

А. В. Коструба, досліджуючи сутність юридичних фактів виділив їх основні ознаки, до яких відніс наступні: 1) конкретність, що полягає у наданні законодавцем певного правового значення тим чи іншим обставинам; 2) індивідуальність – проявляється у діяннях конкретних осіб, що зумовлюють виникнення тих чи інших правовідносин для чітко визначеного кола осіб; 3) темпоральність, вказує на обов'язковість існування юридичних фактів (життєвих обставин) в певному часі, місці чи просторі, з якими законодавець пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин; 4) нормативність, розкриває суть юридичний фактів як обставин, що містять відомості про стан суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню; 5) інформативність, що полягає у донесенні інформації про виникнення підстав для становлення, зміни чи припинення правовідносин, в тому числі й зобов'язальних; 6) наслідковість, що є обов'язковим проявом юридичних фактів [108, с.169–170].

М. О. Рожкова виокремила юридичні факти у цивільному праві, як такі, що зумовлюють юридичні наслідки у сфері цивільних правовідносин [219, с.6]. З цим науковим підходом слід погодитися з тих причин, що норми права мають важливе значення для встановлення сутності юридичних фактів, що зумовлюють виникнення субсидіарних зобов'язань. У свою чергу, юридичні факти, що є основою для виникнення субсидіарних зобов'язань повинні закріплюватися у нормі права у

вигляді абстрактної моделі обставин, з настанням якої пов'язані певні юридичні наслідки. Наприклад, ч. 1 ст. 119 ЦК України передбачає, що повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства, і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язанням усім майном, що їм належить.

Окрім того, життєві обставини повинні бути реальними. Тобто, сам факт вступу особи до числа учасників повного товариства, факт реєстрації такого товариства є підставами для існування правового зв'язку між товариством, як основним боржником за зобов'язаннями, та його учасниками. Останні ж, в силу норм права, можуть бути субсидіарними боржниками внаслідок несення додаткової (субсидіарної) відповідальності у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання повним товариством. При настанні цього юридичного факту кредитор набуває права пред'явлення вимоги до учасників цього товариства. З метою з'ясування можливості іменувати такий правовий зв'язок, на прикладі повного товариства та його учасників, як субсидіарний стан, слід звернутися до розуміння науковцями поняття юридичних фактів-станів.

Означена проблематика неодноразово була предметом наукових досліджень. А. В. Маркосян розуміє юридичні факти-стани не як самостійний юридичний факт, а їх сукупність з іншими юридичними фактами, що в кінцевому результаті зумовлюють формування юридичного складу [128, с.79].

О. О. Красавчіков, виступаючи противником виокремлення юридичних фактів-станів у цивілістичній доктрині, відмічав, що юридичні стани можуть бути характерними лише для тих правовідносин, що володіють відносною стабільністю, а цивільно-правові зобов'язання не мають такої ознаки, відповідно, й юридичні факти-стани їм не притаманні [112, с.83].

Інша ж група вчених, зокрема П. Т. Полежай та В. С. Ковальська, притримуються позиції необхідності у сучасному цивільному законодавстві визнавати стани юридичними фактами, оскільки юридичних фактів, що зумовлюють правові наслідки у складі юридичного (фактичного) складу є безліч [158, с.23; 97, с.163]. Слід підтримати цю позицію. Адже, сучасне цивільне законодавство

спрямоване на врегулювання зобов'язальних правовідношень з врахуванням інтересів та потреб їх сторін на основі засад добросовісності, розумності та справедливості.

Наступною важливою ознакою юридичного факту слід вважати можливість самостійно породжувати юридичні наслідки, тобто їх наслідковість. У питанні правової природи юридичних фактів-станів і їх значенні для виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань необхідно встановити, що саме є підставою для юридичних наслідків: дія, подія, юридичний факт-стан одноразового або тривалого характеру. Так, у наведеному випадку розгляду підстав виникнення субсидіарного зобов'язання в учасників повного товариства сам факт вступу до числа учасників, створення цього товариства, передача майна у власність повного товариства зумовлює виникнення довготривалих правовідносин між повним товариством як юридичною особою і його учасниками. Ці відносини слід охарактеризувати, у контексті тематики дослідження, як відносини основного і субсидіарного боржника. Адже, закон передбачає обов'язок субсидіарного боржника відповідати перед кредитором основного боржника у разі невиконання або неналежного виконання останнім свого зобов'язання. Аналіз їх правового зв'язку вказує на наявність юридичних фактів-станів, що є передумовами виникнення субсидіарних зобов'язань. Хоча й вказані правовідношення між повним товариством і його учасниками не містять прямої вказівки в законі на чітко визначені наслідки майнового характеру для учасників повного товариства, однак, без наявності цього юридичного факту-стану й інших юридичних фактів, передбачених законодавством, буде неможливим виникнення субсидіарного зобов'язання і притягнення учасника повного товариства до додаткової (субсидіарної) відповідальності. Так, Соснівським районним судом м. Черкаси було розглянуто справу за позовом Особи1 до Особи2 та Особи3 про стягнення коштів. Позивач обґрунтовував свої вимоги тим, що повне товариство, учасниками створення якого згідно установчого договору є Особи2 та Особа3 з часткою кожного з учасників в розмірі 50% статутного фонду товариства. Згідно п. 3.6 установчого договору тач. 1 ст. 119 ЦК України учасники повного товариства солідарно несуть

додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. Оскільки відбулася ліквідація товариства, то вказані особи зобов'язані у субсидіарному порядку відшкодувати позивачу шкоду, завдану товариством внаслідок невиконання умов договору щодо оплати наданих послуг [218].

У наведеному випадку має місце юридичний факт-стан тривалої дії, де учасники товариства (субсидіарні боржники) перебували у правовому зв'язку з повним товариством (основний боржник), відповідно до ч. 1 ст. 119 ЦК України. Однак, для виникнення субсидіарного зобов'язання, згідно з чинним цивільним законодавством необхідне настання й інших юридичних фактів. Зокрема, ч. 1 ст. 124 ЦК України встановлено, що у разі недостатності у повного товариства майна для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі, його учасники відповідають за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, на яке може бути звернуте стягнення. Наступні юридичні факти, настання яких є обов'язковим для виникнення субсидіарного зобов'язання встановлені у ст. 619 ЦК України, аналіз якої дає підстави для висновку про те, що учасники повного товариства несуть додатково відповідальність до відповідальності самого повного товариства, яке є основним боржником, і пред'явлення вимог кредитором до учасників можливе в разі неможливості задоволення таких вимог самим товариством через відсутність у нього майна. При цьому, звернення стягнення на майно учасників здійснюється за умови настання одного з наступних факторів: фактична неплатоспроможність товариства; визнання товариства банкрутом; ліквідація товариства. На цій підставі слід підсумувати, що при відсутності хоча б одного з встановлених законодавством юридичних фактів, на основі яких формується юридичний склад субсидіарного зобов'язання, субсидіарне зобов'язання не виникає.

У сучасній цивілістичній доктрині під юридичним фактом розуміють конкретні життєві обставини, що мають юридичне значення, з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин [285, с.495; 143, с.14; 284, с.203].

Наведене дає підстави для висновку про те, що сформувати єдиновірне визначення юридичного факту є неможливим. І це з тих причин, що в силу трансформації правового регулювання цивільних правовідносин змінюється і коло

юридичних фактів, з якими норми права пов'язують не лише їх виникнення, а й зміну чи припинення. Влучно зазначає з цього приводу М. Д. Пленюк про те, що юридичні факти можуть виникати з потреб реалій життєдіяльності людини, суспільства і держави, а також з юридичної практики [154, с.61]. Разом з тим, ця позиція потребує уточнення в тому аспекті, що не кожна життєва обставина є юридичним фактом. Він може мати місце лише в тому разі, коли ця життєва обставина врегульована правом.

Сукупність юридичних фактів становить основу юридичного складу субсидіарного зобов'язання. У правовій доктрині під поняттям юридичного складу пропонують розуміти систему юридичних фактів і юридично значимих умов, необхідних для настання правових наслідків, що визначені у гіпотезі правової норми [246, с.560]. При цьому, юридично значущі умови, з яких формується юридичний склад є обставинами, що створюють підстави для виникнення зобов'язань або вчинення дій, які зумовлюють певні правові наслідки. Юридичний склад має важливе значення для виникнення субсидіарних зобов'язань, адже за його допомогою можливо встановити факти, що зумовили ті чи інші права і обов'язки суб'єктів, а, відповідно, й виникнення субсидіарного зобов'язання.

Вивчення і аналіз спеціальної літератури з проблематики виникнення зобов'язань, в тому числі й субсидіарних, дає підстави виокремлення позиції С. О. Погрібного про доцільність розмежування субсидіарного зобов'язання і субсидіарності як юридичного факту-стану. Так, у визначені повного товариства законодавець імперативно закріпив припис про те, що учасники товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями цього товариства усім майном, що їм належить. Відповідно і відмовитися від такого елемента правового статусу як субсидіарність учасники повного товариства не можуть [156, с.48].

Пред'явлення вимоги субсидіарному боржнику можливе лише після виникнення субсидіарного зобов'язання. Наявність самого юридичного факту-стану, що вказує на можливість субсидіарного боржника нести додаткову (субсидіарну) відповідальність за дії основного боржника є лише однією з передумов виникнення

субсидіарного зобов'язання. Останнє може мати місце лише в конкретних випадках при наявності усіх юридичних фактів юридичного складу цього зобов'язання. Причём, межі відповідальності субсидіарного боржника не можуть бути більшими за обсяг боргу основного боржника перед кредитором.

Здійснюючи дослідження юридичної конструкції підстав виникнення зобов'язань О. В. Печений зауважив, що основний і субсидіарний боржники пов'язані між собою закріпленими нормами права правотворчими юридичними фактами. Обґрунтовуючи свій підхід тим, що правотворчі юридичні факти-стани визначають потенційну можливість субсидіарного боржника нести відповідальність за зобов'язаннями основного боржника, у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником, й в інших випадках, передбачених законодавством [150, с.146].

Означені позиції вчених мають право на існування, однак з цього приводу необхідно дещо полемізувати. Не слід виокремлювати і надавати більшій значущості юридичному факту-стану субсидіарності, як первісному у порядку черговості виникнення юридичних фактів, необхідних для формування фактичного складу субсидіарного зобов'язання. Усі ці юридичні факти за своїм значенням, незалежно від порядку черговості, є рівними між собою. На підставі висловленого, вважаємо за доцільне здійснити аналіз норми цивільного законодавства, а саме ст. 124 ЦК України, у якій передбачено регулювання відповідальності учасників повного товариства за його зобов'язаннями. Так, ч. 2 ст. Статтею 124 Цивільного кодексу України визначено, що члени повного товариства несуть відповідальність за борги компанії, незалежно від того, виникли ці борги до або після приєднання до товариства. Ця норма зобов'язує нового учасника повного товариства відповідати у рівній частці з іншими учасниками за зобов'язаннями товариства, що могли виникнути й до моменту його вступу в товариство. У цьому випадку момент виникнення основного зобов'язання може передувати субсидіарності як первісному юридичному факту-стану. З цієї причини, твердження вчених про те, що правовий зв'язок основного і субсидіарного боржників повинен передувати моменту виникнення основного зобов'язання підлягає сумніву. Разом з тим, пропозиція

науковців щодо найменування правового зв'язку основного і субсидіарного боржників є влучною і заслуговує на увагу. Адже без існування цього юридичного факту субсидіарний боржник в реаліях не існуватиме як такий.

Наступним юридичним фактом, що входить до юридичного складу субсидіарних зобов'язальних правовідносин, у яких додаткова (субсидіарна) відповідальність не пов'язана із вчиненням правопорушення (делікту), є договір або положення закону (наприклад, відшкодування шкоди, завданої працівником товариства третім особам). На підставі договору визначаються відносини між основним боржником та кредитором. Так, ч. 1 ст. 619 ЦК України чітко передбачає, що підставами виникнення субсидіарного зобов'язання може бути договір або закон.

Після виникнення основного зобов'язання за договором стають відомими, а не абстрактними, наступні факти: 1) сторона зобов'язання – кредитор; 2) зміст зобов'язання основного боржника. Опіраючись на таку ознаку юридичних фактів як наслідковість, можливо стверджувати про набуття конкретних ознак майбутнім субсидіарним зобов'язанням. І це з тих причин, що обсяг субсидіарної відповідальності не може бути більшим за обсяг зобов'язання основного боржника.

Для вірного розуміння значущості досліджуваного юридичного факту, вважаємо доцільним навести приклад. Так, укладений договір поставки між постачальником (кредитором) та покупцем – казенним підприємством (основним боржником) зумовлює виникнення у сторін чітких прав і обов'язків. Зокрема, відповідно до ст. 712 ЦК України кредитор зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням, а покупець (казенне підприємство) зобов'язується прийняти товар, і сплатити за нього певну грошову суму. Зважаючи на те, що стороною договору (основним боржником) є казенне підприємство, юристи-практики помилково роблять висновок про те, що наявність: по-перше, юридичного факту-стану зв'язку основного боржника (казенного підприємства) з його засновником і, по-друге, юридичного факту – укладення договору поставки, є

достатнім для притягнення до субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями основного боржника його засновника як субсидіарного боржника. Означена позиція є помилковою і зумовлює вибір невірної тактики захисту інтересів клієнта [230, с.58]. Власні міркування обґрунтовуємо на основі змісту ст. 176 ЦК України, де зазначено, що держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади не відповідають за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб, крім випадків, визначених законом.

У той же час, ч. 7 ст. 77 ГК України передбачає, що казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства [46]. Натомість, аналіз судової практики дає підстави стверджувати протилежне. Рішеннями судів як першої, так і апеляційної інстанцій у задоволенні позовів про притягнення до субсидіарної відповідальності засновників казенних підприємств було відмовлено. Наприклад, Господарським судом м. Києва у справі № 910/26894/15 від 01.03.2016 р. було розглянуто позов Публічного акціонерного товариства «Сумиобленерго» до Кабінету Міністрів України (Особа2) і казенного підприємства «Шосткинський казенний завод «Зірка» (Особа1). Позивач Публічне акціонерне товариство «Сумиобленерго» обґрунтовував свої вимоги до Особи1 на основі укладеного договору постачання, а щодо пред'явлення вимоги Кабінету Міністрів України як засновнику казенного підприємства – вказував на неналежне виконання Особи1 умов договору про постачання електричної енергії в частині своєчасної сплати за отримані послуги [197]. Разом з тим, позивачем не було надано суду докази або рішення суду, які підтверджують наявність боргу і неможливість його сплати казенним підприємством. Фактично позивачем не було враховано вимог частин 1, 2, 4 ст. 619 ЦК України. А також положень ч.1 ст.15 ЦК України і ч.1 ст.1 Господарського процесуального кодексу України [47], відповідно до яких звернення до господарського суду з позовом про покладення на Кабінет Міністрів України субсидіарної відповідальності має здійснюватися за наявності даних про те,

що порушене питання було предметом розгляду Особи1, і лише наявність доказів відмови казенного підприємства у погашенні заборгованості дають підстави вважати про наявність спору про право.

Означене дає підстави стверджувати, що позивачем не було враховано й такого юридичного факту, що входить до юридичного складу субсидіарного зобов'язання, як надання суду доказів або рішення суду, що підтверджують наявність боргу. Окрім цього, позивачем не було надано належних та допустимих доказів на підтвердження відсутності/недостатності коштів Особи1 для сплати заборгованості за спожиту активну та реактивну електричну енергію або його відмови від погашення наявної заборгованості. Натомість, казенним підприємством оплата наявної заборгованості проводилася частинами. У цьому випадку мала місце сплата коштів казенним підприємством, враховуючи його майновий стан. Тож, юридичний факт про неможливість основним боржником сплати боргу не підтверджено. З цих причин, відсутні підстави для виникнення субсидіарного зобов'язання Кабінету Міністрів України як засновника казенного підприємства, що передбачено ч. 7 ст. 77 ГК України.

Таким чином, наявність основного зобов'язання не у всіх випадках зумовлює виникнення субсидіарного зобов'язання. Якщо ж основне зобов'язання буде припинено внаслідок його виконання, то підстави для виникнення субсидіарного зобов'язання відсутні. Існування у юридичному складі субсидіарного зобов'язання лише двох юридичних фактів: субсидіарного стану та основного зобов'язання не є достатніми підставами для його виникнення, однак вказує на необхідність іншого юридичного факту.

Наступний юридичний факт, який слід віднести до юридичного складу субсидіарного зобов'язання як підстави його виникнення, прямо впливає зі змісту ч. 2 ст. 619 ЦК України. Це положення про те, що кредитор зобов'язаний до пред'явлення вимоги субсидіарному боржнику пред'явити вимогу основному боржнику. Останній, в свою чергу, або відмовиться задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержить від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу. Враховуючи надбання цивільно-правової доктрини означене свідчить про

порушення основним боржником свого зобов'язання, шляхом невиконання або неналежного виконання зобов'язання перед кредитором. Наслідком самого юридичного факту порушення основним боржником свого зобов'язання є реальна можливість пред'явлення вимоги кредитором до субсидіарного боржника [235, с.224].

На практиці юридичний факт невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання повинно бути доведено відповідно до вимог процесуального законодавства. В протилежному випадку, даний юридичний факт вважатиметься таким, що не відбувся. Наприклад, Луцьким міськрайонним судом Волинської області у справі № 2/7072/10 від 18.11.2010 р. було розглянуто спір за позовом Особи1 до повного товариства (Особи2) і субсидіарного боржника (Особи 3) про відновлення порушених прав споживачів, та стягнення членського внеску. Рішенням суду було встановлено, що Особа2 була ліквідована, а на підставі ч. 1 ст. 119 ЦК України учасники повного товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім своїм майном. Відповідно до вимог чинного процесуального законодавства та умов Угоди про внесення членського внеску позивачем було надано докази про сплату ним членського внеску. За період дії згаданої Угоди, Особа 2 не виконала покладені на неї грошові зобов'язання й не надала доказів про їх виплату [210]. Цей юридичний факт і ліквідація Особи2 привели у дію субсидіарне зобов'язання учасника повного товариства, який, згодом, відповідно до рішення суду, зобов'язаний виплатити позивачеві суму його членського внеску, відсотки, інфляційні втрати, та три проценти річних від простроченої суми. У подібній справі повне товариство надало докази про виконання Угоди з іншим позивачем частково, шляхом виплати йому відсотків, тому суд прийняв рішення про стягнення лише членського внеску [195]. Таким чином, субсидіарне зобов'язання не виникне у випадку відсутності порушення зобов'язання основним боржником.

Наведене дає підстави для висновку про те, що юридичний склад як підстава виникнення субсидіарного зобов'язання учасників підприємницьких товариств, визначених чинним цивільним законодавством включає наступні елементи:

- 1) юридичний факт-стан субсидіарності, сутність якого полягає у становленні правового зв'язку між основним і субсидіарним (додатковим) боржником;
- 2) юридичний факт, на підставі якого виникають правовідносини між основним боржником та кредитором;
- 3) юридичний факт невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником або вчинення ним цивільного правопорушення;
- 4) юридичний факт звернення з вимогою кредитора до основного боржника та його відмова у її задоволенні або ненаданні відповіді на неї.

Означений перелік юридичних фактів, що входять до фактичного складу субсидіарного зобов'язання і зумовлює його виникнення не є вичерпним. Він може доповнюватися і іншими юридичними фактами, які, відповідно до положень чинного законодавства є обов'язковими. Так, аналіз матеріалів судової практики дає підстави констатувати той факт, що на практиці, у зобов'язальних правовідносинах з підприємствами публічного чи приватного права має місце необхідність настання додаткових юридичних фактів для виникнення субсидіарного зобов'язання. Зокрема доволі часто такими юридичними фактами виступають: наявність рішення суду щодо основного боржника про задоволення ним пред'явлених кредитором вимог в повному обсязі; факт нездатності виконання основним боржником свого зобов'язання у зв'язку з його фінансовою неспроможністю; наявність прямої вказівки в установчих документах підприємства, окрім казенного, на розмір понесення їх учасниками (засновниками) додаткової (субсидіарної) відповідальності за боргами підприємства. Наприклад, Господарським судом Чернівецької області у справі № 926/181/14 від 09.02.2015 р. було відмовлено у задоволенні позову Особи1 до Особи2 – міської ради як засновника Особи3 про стягнення заборгованості [202]. Позивачем було надано суду судовий наказ про стягнення боргу з Особи 3 і докази його невиконання, однак субсидіарне зобов'язання Особи 2, у цьому випадку, не мало достатніх підстав для виникнення. Обґрунтовуючи свою позицію, суд вказує на розмежування відповідальності публічно-правових утворень за своїми зобов'язаннями та створених ними юридичних осіб. Зокрема, за загальним правилом ст. 179 ЦК України держава, інші публічно-правові утворення (Автономна

Республіка Крим, територіальні громади) не відповідають за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб. Наведена норма направлена на конкретизацію загальних положень про відповідальність юридичних осіб, закріплених у ч. 3 ст. 96 ЦК України, відповідно до якої учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом. Окрім того, положення ст. 179 ЦК України передбачає можливість встановлення субсидіарної відповідальності держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад як засновників створених ними юридичних осіб публічного права спеціальними законами.

Зокрема, ч. 9 ст. 78 ГК України встановлює правило, згідно з яким особливості господарської діяльності комунальних унітарних підприємств визначаються відповідно до вимог, встановлених цим Кодексом щодо діяльності державних комерційних або казенних підприємств, а також інших вимог, передбачених законом. Вказаний закон містить виключний перелік з двох видів державних унітарних підприємств – державні комерційні підприємства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, та казенні підприємства (ч. 8 ст. 73 ГК України).

Відповідно до ч. 5 ст. 74 ГК України держава та орган, до сфери управління якого входить державне комерційне підприємство, не несуть відповідальності за його зобов'язаннями, крім випадків, передбачених законодавством. Варто відзначити, що чинне законодавство не передбачає субсидіарної відповідальності держави за зобов'язаннями унітарних державних підприємств. Вона має місце лише щодо зобов'язань казенних підприємств. В інших законах, в тому числі ЦК України та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [178] відсутні прямі норми про субсидіарну відповідальність органів місцевого самоврядування за зобов'язаннями створених ними комерційних комунальних унітарних підприємств. Аналогічного положення немає й у статуті Особи 3. Таким чином, відсутність цього факту у юридичному складі субсидіарного зобов'язання не створює підстав для його виникнення.

Отже, субсидіарні зобов'язання за законом виникають: а) в результаті вчинення або настання чітко окреслених законом юридичних фактів, в силу яких треті особи стають зобов'язаними відшкодувати уповноваженій у зобов'язанні особі збитки в частині неналежно виконаного основним боржником зобов'язання, і б) на основі цих юридичних фактів в межах договірних та недоговірних правовідносин між кредитором і боржником. При цьому, здійснення визначених законом юридичних фактів виявляється або шляхом вчинення правочину додатковим боржником (створення комунального підприємства), або у вигляді настання для основного боржника певної події (досягнення неповнолітнім чотирнадцятирічного віку). Вчинення або настання передбачених у законі юридичних фактів не зумовлює автоматичного виникнення субсидіарного зобов'язання згідно із законом, це тільки одна з безпосередніх передумов його утворення.

Наступним слід розглянути юридичний склад субсидіарних зобов'язань, що виникають на підставі договору. Погоджуємося із позицією Х. Т. Насірова, що субсидіарні зобов'язання включають досить складний юридичний склад, який складається з договорів: а) між кредитором і основним боржником, у якому сторони визначають умови, настання яких зумовлює перехід невиконаних обов'язків боржника на третю особу (субсидіарного боржника) та б) між основним і новим боржником, в якому міститься попереднє волевиявлення третьої особи виконати ймовірно неналежно виконане зобов'язання основного боржника [135, с.120].

Договір, як підстава виникнення зобов'язання укладається з метою покладення на субсидіарного боржника додаткового майнового обов'язку. Таким договором є договір поруки, котрий відрізняється за своєю сутністю від інших договорів, що встановлюють конструкцію субсидіарного правовідношення, тим, що у ньому міститься пряма вказівка на наявність правового зв'язку між кредитором та субсидіарним боржником. В інших договорах, таких як договір управління майном чи договір комерційної концесії, має місце юридичний факт-стан субсидіарності, тобто правовий зв'язок між основним та субсидіарним боржниками.

Факт укладення інших договорів, зокрема договору комерційної концесії чи договору управління майном вказує на правовий зв'язок правоволодільця і

користувача, чи установника управління і управителя, відповідно. Тобто, для виникнення субсидіарного зобов'язання на підставі укладеного договору управління майном юридичний склад субсидіарного зобов'язання включає в себе як юридичний факт-стан субсидіарності, передбачений положеннями ст. 1043 ЦК України, так і факт укладення договору управління майном. Доцільно, у цьому аспекті, навести приклад з судової практики щодо виникнення субсидіарного зобов'язання на основі договору управління майном. Так, Полтавським районним судом Полтавської області у справі № 1625/3835/12 від 04.02.2014 р. було розглянуто справу за позовом Особи 1 до Особи 2 як управителя майна про стягнення неустойки за порушення виконання договірних зобов'язань [212]. Позов було задоволено повністю з наступних підстав.

По-перше, відповідно дост.2 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» управитель – це фінансова установа, яка від свого імені діє в інтересах установників управління майном і здійснює управління залученими коштами згідно із законодавством, Правилами фонду і відповідає вимогам, встановленим цим Законом. Установник управління майном – особа, яка передає майно управителю в довірчу власність на підставі договору управління майном [185].

По-друге, відповідно до ч.1 ст.1029 ЦК України:«за договором управління майном установник управління передає іншій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язана за плату здійснювати від свого імені управління зазначеним майном в інтересах установника управління (вигодонабувача)», а згідно ч. 1 ст. 1043 ЦК України:«управитель, який не виявив при управлінні майном належної турботливості про інтереси установника управління або вигодонабувача, зобов'язаний відшкодувати установникові управління завдані збитки, а вигодонабувачеві – упущену вигоду».

По-третє, управитель несе субсидіарну відповідальність за боргами, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління, якщо вартості майна, переданого в управління, недостатньо для задоволення вимог кредиторів. Субсидіарна відповідальність управителя передбачена ст. 1043 ЦК України настає також у разі

вчинення правочинів з перевищенням наданих їм повноважень, або встановлених ними обмежень, за умови, що треті особи, які беруть участь в укладенні правочину, доведуть, що вони не знали, і не могли знати про можливість перевищення управителем повноважень та встановлених обмежень. У такому разі установник управління має право вимагати від управителя відшкодування завданих збитків.

Виникнення субсидіарного зобов'язання на підставі договору управління майном має свою специфіку. До юридичного складу якого слід віднести також недостатню вартість майна, переданого в управління, для задоволення вимог кредитора. Сам факт недостатньої вартості майна може бути встановлено лише в порядку цивільного або господарського судочинства. Означене дає підстави стверджувати, що обов'язковими елементами юридичного складу, як підстави виникнення субсидіарного зобов'язання за договором управління майном є: факт наявності судового рішення, що набрало законної сили про зобов'язання основного боржника виконати пред'явлені кредитором вимоги; факт недостатньої вартості майна, переданого в управління, для задоволення вимог кредитора.

У наведеному прикладі слід чітко виокремити юридичні факти, що становлять юридичний склад як підставу виникнення субсидіарного зобов'язання за договором управління майном: факт правового зв'язку управителя та установника управління; факт укладення договору управління майном; факт неналежного виконання зобов'язання управителем перед визначеним установником управління вигодонабувачем; факт наявності судового рішення, що набрало законної сили про зобов'язання основного боржника виконати пред'явлені кредитором вимоги; факт недостатньої вартості майна, переданого в управління, для задоволення вимог кредитора.

На основі проаналізованої судової практики доходимо висновку, що юридичний факт-стан субсидіарності лише визначає потенційну можливість виникнення субсидіарного зобов'язання і, відповідно, виконання вимоги кредиторасубсидіарним боржником. Обмеження правомочностей субсидіарного боржника носять договірний або законодавчий характер. Так, межі субсидіарного зобов'язання правоволодільця за договором комерційної концесії визначаються вимогою

кредитора у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем.

У контексті дослідження підстав виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань, третім слід розглянути юридичний склад недоговірних субсидіарних зобов'язань, що виникають з приводу відшкодування шкоди. Юридичний склад цього виду субсидіарних зобов'язань включає в себе чотири обов'язкові елементи. По-перше, це юридичний факт-стан субсидіарності, що встановлює правовий зв'язок між основним і субсидіарним боржниками (наприклад, вступ до складу учасника підприємницького товариства чи кооперативу).

По-друге, це юридичний факт, який обумовлює виникнення субсидіарного зобов'язання. Підстави виникнення недоговірних субсидіарних зобов'язань мають свою специфіку. Як зазначає Н. Ю. Голубєва, підставами виникнення недоговірних зобов'язань є як відсутність вольової згоди їх сторін, так і неправомірність дій їх учасників [40, с.14]. Недоговірні субсидіарні зобов'язання за своєю юридичною природою належать до охоронних зобов'язань, і є наслідком цивільних правопорушень (деліктів). Застосовуючи логіко-правовий метод при дослідженні підстав виникнення недоговірних субсидіарних зобов'язань, слід зробити висновок, що розміщення законодавцем недоговірних зобов'язань саме у підрозділі 2 Розділу III Книги V ЦК України вказує на те, що вони виникають не лише як наслідок невиконання чи неналежного виконання умов договору, а з позадоговірного заподіяння шкоди. У свою чергу О. О. Отрадна висловила позицію про те, що Глава 82, присвячена відшкодуванню шкоди, розміщена саме у Книзі V «Зобов'язальне право», і це свідчить про належність норм деліктного права до норм, що регулюють цивільно-правові зобов'язання [144, с.46].

Однак, слід розмежовувати охоронне зобов'язання, до якого відносимо й субсидіарні зобов'язання, від деліктної відповідальності. У охоронних недоговірних зобов'язаннях суть обов'язку субсидіарного боржника полягає не у сплаті штрафу, неустойки, чи пені, а у відшкодуванні шкоди в натурі, або шляхом відшкодування заподіяних збитків. Цікавою з цього приводу є думка Д. В. Бобрової про те, що в охоронному зобов'язанні обов'язок боржника спрямований на відновлення

порушеного абсолютного правовідношення [23, с.38]. З цією позицією варто погодитися, оскільки для недоговірних субсидіарних зобов'язань характерним є саме відновлення попереднього майнового стану кредитора.

На цій підставі до елементів фактичного складу субсидіарного зобов'язання слід віднести й наступні: порушення основним боржником свого зобов'язання шляхом його невиконання або неналежного виконання, і протиправну, винну поведінку субсидіарного боржника, що зумовлює неможливість основного боржника виконати вимоги кредитора. Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 1172 ЦК України замовник відшкодовує шкоду, завдану іншій особі підрядником, якщо він діяв за завданням замовника. Згідно з ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства у разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника-юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями. У другому випадку виникає необхідність у появі іншого юридичного факту, що входить до фактичного складу субсидіарного зобов'язання – факту застосування процедури банкрутства до основного боржника. При цьому, повинен мати місце й інший факт, що підтверджується відповідно до вимог чинного законодавства, а саме протиправні дії субсидіарних боржників, що довели основного боржника до банкрутства.

У ст. 1179 ЦК України передбачено відшкодування шкоди субсидіарним боржником за завдану шкоду кредитору основним боржником – неповнолітньою особою (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років). При цьому, субсидіарне зобов'язання може виникнути лише у тому разі, якщо субсидіарний боржник не доведе, що шкода була завдана не з його вини. У юридичному складі цього субсидіарного зобов'язання повинен бути й юридичний факт, що вказує на відсутність у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди. Наприклад, рішенням Ковелівського міськрайонного суду Волинської

області у справі № 159/3424/16-ц було розглянуто позов про відшкодування в субсидіарному порядку шкоди, завданої внаслідок дорожньо-транспортної пригоди [209]. З суті справи відомі наступні юридичні факти: встановлено наявність порушення Правил дорожнього руху неповнолітньою особою (Особа3); розмір шкоди, завданої позивачеві (Особа1) та причинно-наслідковий зв'язок. Факт правопорушення підтверджено Постановою Ковелівського міськрайонного суду Волинської області від 16.10.2015 р., якою Особу3 визнано винним у вчиненні адміністративного правопорушення та накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу. Розмір шкоди, завданої позивачеві неповнолітньою особою, встановлено висновком експертного автотоварознавчого дослідження.

Разом з тим, ч. 1 ст. 1179 ЦК України передбачає, що неповнолітня особа (увіцівідчотирнадцятидо вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. А ч. 2 цієї ж статті закріплює положення про те, що у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальниками, якщо вони не доведуть, що шкода була завдана не з їхньої вини. Субсидіарна або додаткова відповідальність має місце за наявності крім основного боржника, ще й додаткового (Особа2). У разі неможливості відшкодування збитків основним боржником, до відповідальності притягається додатковий боржник (ст. 619 ЦК України). Позивач при зверненні до суду вказав на відмову неповнолітнього (Особа 3) у відшкодуванні завданої шкоди, у зв'язку з чим вимога про відшкодування шкоди заявлена до батька неповнолітнього (Особа2), тобто має місце факт відмови основного боржника від виконання свого зобов'язання. Особа2 та Особа3 не надали суду доказів наявності у неповнолітнього можливості відшкодувати шкоду самостійно, що зумовило встановлено факт відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди. Таким чином, на основі юридичного складу, що включає в себе низку обов'язкових юридичних фактів й виникає субсидіарне цивільно-правове зобов'язання.

Наведене дає підстави для формування наступних висновків. Підставою виникнення субсидіарних зобов'язань є наявність юридичного складу, що включає в себе як обов'язкові елементи, юридичні факти притаманні субсидіарним зобов'язанням в цілому, так і додаткові, характерні для окремих субсидіарних правовідношень.

Обов'язковими елементами юридичного складу субсидіарних цивільно-правових зобов'язань є:

- 1) юридичний факт-стан субсидіарності, який встановлює правовий зв'язок основного і субсидіарного боржників;
- 2) юридичний факт, що зумовлює виникнення правовідносин між основним боржником та кредитором;
- 3) юридичний факт невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання перед кредитором.

Юридичний склад субсидіарного зобов'язання, що виникає на підставі договору поруки має свої особливості. Його специфіка полягає у тому, що первісним юридичним фактом, як однією з підстав виникнення субсидіарного зобов'язання, є не правовий зв'язок основного і субсидіарного боржників, а правовий зв'язок останнього і кредитора. Означене створює кредитору додаткову можливість вибору субсидіарного боржника. З цих причин, цей вид субсидіарних цивільно-правових зобов'язань слід розглядати як форму забезпечення виконання іншого зобов'язання.

2.2. Елементи субсидіарних зобов'язань

Зобов'язальні правовідносини, в наш час, спрямовані на забезпечення товарообігу й гарантування майнових та особистих немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб. Дослідження динаміки субсидіарного зобов'язання буде неповним без розкриття їх елементів.

Проблематиці елементів цивільно-правового зобов'язання присвячували увагу такі науковці як Н. Ю. Голубєва [42, с.470], Т. О. Жагарнікова [74, с.75],

Н. Р. Майданик [125, с.113], Р. А. Майданик [127, с.5], М. І. Панченко [146, с.220], К. П. Сінянський [245, с.25–31], Є. О. Харитонов [279, с.250], О. І. Чернілевська [294, с.297] та ін. Більшість вчених у цивілістичній доктрині притримуються позиції про те, що зобов'язальне правовідношення складається з класичних елементів: суб'єкта, об'єкта і змісту [42, с.468].

О. І. Чернілевська зауважує, що хоча цивільно-правове зобов'язання й складається з трьох таких елементів як суб'єкт, об'єкт і зміст, проте на сучасному етапі розвитку ринкових відносин ці елементи характеризуються ускладненнями [294, с.296].

Означені ускладнення у контексті дослідження субсидіарних цивільно-правових зобов'язань слід іменувати їх особливостями, за допомогою яких останні набувають своєї персоніфікації. Правове регулювання субсидіарних зобов'язань здійснюється цивільним законодавством України на засадах добровільності, розумності та справедливості, що й зумовлює специфіку їх елементів.

Елементи субсидіарного зобов'язання впливають на механізм його виконання, що є прямо залежним від зміни сторін, їх прав і обов'язків, об'єкта, основних та додаткових чи функціональних правовідносин. Як відмітив Є. В. Вавилін, виконання зобов'язання слід розглядати як певну відповідність права однієї сторони до кореспондуючого обов'язку іншої сторони в певний момент часу [31, с.215]. На підставі наведеного, варто стверджувати, що належне виконання субсидіарного зобов'язання залежить від його елементів, що потребують детального дослідження.

Розгляд елементів субсидіарного цивільно-правового зобов'язання варто розпочати з визначення кола його суб'єктів. Взнявши за основу зміст ч. 1 ст. 510 ЦК України необхідно констатувати той факт, що суб'єктами, тобто сторонами, субсидіарного зобов'язання є кредитор і субсидіарний боржник. При цьому, кредитор є активною, управленою стороною, наділеною правом вимагати виконання зобов'язання. А субсидіарний боржник – це пасивна сторона, зобов'язана задовільними вимогу кредитора шляхом вчинення певної, визначеної у змісті зобов'язання, дії, або утриматися від її вчинення. А. С. Бакін вказує, що змістом субсидіарного зобов'язання як охоронного правовідношення є охоронний

субсидіарний обов'язок субсидіарного боржника – вчинити на користь іншої особи – кредитора за основним зобов'язанням, дії з задоволення його вимог, пред'явлених до основного боржника, але не виконаних чи залишених останнім без відповіді, та охоронне право кредитора за основним зобов'язанням вимагати виконання охоронного обов'язку субсидіарного боржника [13, с.116].

Таким чином, обсяг прав та обов'язків додаткового боржника обумовлений обсягом невиконаного, чи неналежно виконаного зобов'язання основним боржником. Якщо основний боржник виконав свої обов'язки у зобов'язанні, то у додаткового боржника не виникає жодних обов'язків щодо кредитора.

Разом з тим, у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора може бути одна або одночасно кілька осіб. Що ж до субсидіарного зобов'язання, то окремі науковці, зокрема Д. В. Трут [271, с.187], С. М. Сарбаш [237, с.42], О. І. Чернілевська [294, с.298] відносять їх до зобов'язань з множинністю осіб, обґрунтовуючи власну позицію тим, що на стороні боржника існує як мінімум дві особи: основний і додатковий боржники.

Здійснивши аналіз цивільного законодавства окремих іноземних країн, за допомогою порівняльно-правового методу, слід констатувати, що у деяких держав континентальної системи права у законодавчих нормах містяться положення про множинність субсидіарного зобов'язання. Підтвердження висловленого знаходимо у ст. 350 Цивільного кодексу Таджикистану [50], ст. 288 Цивільного кодексу Казахстану [48], ст. 446 Цивільного кодексу Японії [82]. Інші ж країни континентальної системи права не містять у цивільному законодавстві норм, що визначають суть субсидіарного зобов'язання, та вказують на його множинність. Спільною ж ознакою для різнобічного розуміння субсидіарних зобов'язань у різних державах є те, що додатковим може бути лише боржник.

На противагу позиції науковців про віднесення субсидіарних зобов'язань до групи зобов'язань з множинністю осіб слід навести думку Г. Г. Гриценко. Вчена, досліджуючи множинність осіб як правове явище у цивільно-правовому зобов'язанні, дійшла висновку про те, що субсидіарне зобов'язання не відповідає ні критерію існування множинності осіб у зобов'язанні, ні меті (призначенню) норм

про множинність осіб [65, с.46].З зазначеною думкою слід погодитися з наступних причин.

По-перше, хоча й однією з підстав виникнення субсидіарного зобов'язання є юридичний факт-стан субсидіарності (окрім субсидіарного зобов'язання, що виникає на підставі договору поруки), однак, для основного і субсидіарного боржників існують окремі зобов'язання з одним, і тим же кредитором. Прихильники цієї позиції вказують на той факт, що основний і субсидіарний боржники є учасниками різних правовідношень [56, с.153; 85, с.151]. Натомість інші науковці стверджують, що субсидіарні зобов'язання є лише засобом забезпечення виконання основних зобов'язань [257, с.87].

По-друге, обов'язки субсидіарного і основного боржників не є тотожними. Так, за субсидіарним зобов'язанням боржник несе відповідальність за невиконання або неналежне виконання основним боржником свого зобов'язання, а також і за порушення основного і субсидіарного обов'язку. У спеціальній літературі підтвердження висловленого знаходимо у позиції як науковців, так і практиків, що вказують на те, що у змісті ст. 619 ЦК України зазначено обсяг обов'язків субсидіарного боржника, які не зводяться лише до виконання ним зобов'язання основного боржника [137, с.147].

Разом з тим, визначаючи зміст субсидіарного зобов'язання, пред'явлена кредитором вимога до субсидіарного боржника не може бути більшою за пред'явлену вимогу до боржника за основним зобов'язанням. Тобто, субсидіарне зобов'язання, маючи самостійний, проте додатковий характер, не може встановлювати відповідальність субсидіарного боржника за зобов'язаннями іншої особи перед кредитором в більшому розмірі, ніж основного боржника. Проте, на жаль, в Україні немає усталеної судової практики й правової позиції Верховного Суду України щодо означеної проблематики. Аналіз матеріалів судової практики, де має місце укладення договору поруки і передбачена субсидіарна відповідальність поручителя, вказує на типовий підхід до обмеження відповідальності поручителя обсягом основного зобов'язання. Проте, є й винятки. Так, Господарським судом Херсонської області розглянуто справу № 14/1216-08 від 11.06.2008 р. про стягнення

заборгованості за договором поруки. Відповідно до умов договору на поручителя, у випадку невиконання або неналежного виконання ним свого зобов'язання, накладається пеня у розмірі 0,5% від суми простроченого платежу за кожен день прострочки [201]. Слід зауважити, що ст. 554 ЦК України передбачає відповідальність поручителя перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржника, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки. А у наведеному випадку має місце відповідальність субсидіарного боржника не лише за невиконання або неналежне виконання основним боржником свого зобов'язання, а й його безпосередня субсидіарна відповідальність у вигляді пені за невиконання свого субсидіарного обов'язку.

По-третє, це відсутність спільного предмета зобов'язання за основним та субсидіарним зобов'язаннями. Аналізуючи положення ст. 619 ЦК України вчені-цивілісти не мають єдиного підходу з цього приводу. Слід виділити три основні теорії щодо предмета субсидіарного зобов'язання. Першу теорію запропонував О. І. Масляєв, виділяючи самостійність субсидіарного зобов'язання, вказуючи на відсутність множинності на стороні боржника й наявність як мінімум двох зобов'язань і різних їх предметів [56, с.552]. Другу теорію обґрунтував С. В. Сарбаш, відстоюючи спільний предмет основного і субсидіарного зобов'язання [237, с.25;]. Третю теорію запропонував Р. А. Майданик, поєднуючи попередні два підходи. Вчений поділив субсидіарні зобов'язання на два підвиди: ті, що мають різний предмет з основним зобов'язанням (наприклад, договір поруки), і ті, що складаються з єдиного зобов'язання (наприклад, відшкодування шкоди батьками (усиновлювачами, піклувальниками), завданої неповнолітньою особою) [126, с.751].

Кожна з цих позицій має право на існування, проте з цього приводу, в контексті проблематики дослідження, необхідно дещо полемізувати. Сутність субсидіарного зобов'язання полягає у забезпеченні кредитору, як одному із суб'єктів зобов'язання, можливості реалізувати своє майнове право шляхом вибору боржника. Іншими словами кредитор може звернутися до основного боржника з вимогою про

виконання зобов'язання, а також попередньо реалізуючи умови, визначені цивільним законодавством, й до субсидіарного боржника [232, с.44]. Неможливість основного боржника виконати своє зобов'язання в певний момент не означає, що він не зможе його виконати згодом. На цій підставі субсидіарне зобов'язання батьків, інших законних представників, щодо відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою теж слід вважати окремим зобов'язанням. І це з тих причин, що зобов'язання субсидіарного боржника не є тотожним із обов'язком боржника за основним зобов'язанням.

Субсидіарним ж боржником може бути будь-який учасник цивільних відносин. До яких, відповідно до чинного цивільного законодавства України належать фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. О. Кузьміч, досліджуючи правовий статус субсидіарних боржників як третіх осіб в субсидіарних правовідносин доходить висновку, що, з огляду на правовідносини, якими виражається участь додаткових (субсидіарних) боржників, а також розуміння третіх осіб як самостійних суб'єктів цивільних правовідносин, всі передумови для визнання додаткових (субсидіарних) боржників в якості третіх осіб, мають місце. Як зазначає дослідник, такі боржники є суб'єктами цивільних правовідносин; крім суб'єктивних обов'язків можуть володіти і суб'єктивними правами, в залежності від специфіки правовідносин; беруть участь в цивільних правовідносинах від власного імені або найменування, а отже, належним чином ідентифіковані; володіючи суб'єктивними обов'язками, а в окремих випадках, як уже зазначалося і суб'єктивними правами, мають можливість в тій чи іншій мірі впливати на динаміку (рух) основних (головних) цивільних правовідносин [114, с.71].

Фізичні особи можуть набувати статусу субсидіарного боржника у випадках їх участі в окремих видах підприємницьких товариств шляхом створення і передачі майна товариству, або вступу до товариства після його державної реєстрації. Разом з тим, чинним законодавством встановлена низка вікових обмежень набуття фізичною особою статусу учасника підприємницького товариства, і як наслідку, можливості бути потенційним субсидіарним боржником за зобов'язаннями цієї юридичної

особи. Так, за загальним правилом, встановленим ст. 34 ЦК України, повний обсяг цивільної дієздатності може мати лише та фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років. Іншими словами, субсидіарним боржником може бути лише повнолітня фізична особа. Однак є й винятки з цих правил, зокрема ст. 10 Закону України «Про кооперацію» передбачає, що членом кооперативу є фізична особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, і виявила бажання брати участь у його діяльності [177]. Частина 1 ст. 98 ГК України передбачає, що членом виробничого кооперативу можуть бути громадяни, які досягли шістнадцятирічного віку, визнають статус кооперативу та дотримуються його вимог, беруть майнову та трудову участь у діяльності кооперативу.

Аналіз цивільного законодавства дає підстави констатувати й той факт, що для участі фізичної особи в окремих товариствах, зокрема у повному товаристві передбачена вимога про необхідність набуття ними спеціального статусу суб'єкта підприємницької діяльності. У цьому контексті ч. 3 ст. 35 ЦК України забезпечує можливість наділення фізичної особи повною цивільною дієздатністю не з моменту досягнення нею вісімнадцяти років, а з шістнадцяти років, при наявності у неї бажання займатися підприємницькою діяльністю. Таким чином, за загальним правилом фізична особа може виступати субсидіарним боржником з набуттям повної цивільної дієздатності. В окремих, передбачених законом випадках, статус субсидіарного боржника безпосередньо пов'язаний із здійсненням фізичною особою підприємницької діяльності.

Юридичні особи також можуть виступати субсидіарними боржниками шляхом їх участі в інших підприємницьких товариствах, або ж їх створенням. Причём, в одних випадках, субсидіарними боржниками можуть бути лише комерційні підприємства, а в інших форма діяльності (комерційна або некомерційна) юридичної особи може не матиме значення. Аналізуючи положення чинного законодавства щодо можливості виникнення субсидіарного зобов'язання, слід виокремити право власності органів публічної влади на майно основного боржника. Це твердження безпосередньо стосується власника майна казенного підприємства. Адже, відповідно до ч. 2 ст. 76 ГК України казенне підприємство створюється за рішенням Кабінету

Міністрів України, у якому визначаються обсяг і характер його основної діяльності, а також органом, до сфери управління якого входить підприємство. А ч. 7 ст. 77 цього ж кодексу закріплює, що у разі недостатності у казенного підприємства коштів для виконання свого зобов'язання, держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства. Наприклад, рішенням Господарського суду міста Києва у справі № 18/281 від 12.03.2009 р. було задоволено позов кредитора до субсидіарного боржника – Міністерства промислової політики України, що є органом, до сфери управління якого входить основний боржник – казенне підприємство. Факт перебування основного боржника у сфері управління субсидіарного боржника було підтверджено постановою Кабінету Міністрів України № 987 від 30.06.1998 р. [198]. Аналіз аналогічних судових рішень дає підстави для висловлення позиції про доцільність уточнення у резолютивній частині рішення факту, що орган, до сфери управління якого належить казенне підприємство зобов'язаний виконати зобов'язання перед кредитором саме як субсидіарний боржник.

Дослідження судової практики дозволяє виокремити тезу про те, що підставою субсидіарної відповідальності засновника юридичної особи публічного права є причинно-наслідковий зв'язок між його діями та неплатоспроможністю юридичної особи, а також вина засновника. Презумпція невинуватості компетентного органу державної влади чи місцевого самоврядування дозволяє притягнути його до відповідальності тільки при наявності вини.

Приймаючи рішення про питання залучення органів державної влади та місцевого самоврядування до субсидіарної відповідальності при банкрутстві створених ними юридичних осіб Європейський Суд з прав людини виходить із оцінки ступеню інституційної та оперативної незалежності такої юридичної особи [1; 207; 206]. У подібних справах Європейський Суд враховує цілий ряд факторів, таких як правовий статус юридичної особи за внутрішнім національним правом, права, якими вона наділяється, сфера її діяльності, а також контекст, в

якому така діяльність здійснюється, організаційну та функціональну незалежність, жоден з яких, взятий окремо, не може мати вирішального значення [36, с.127].

Посилання на чинне національне законодавство, що обмежує відповідальність органу державної влади або місцевого самоврядування за борги створених ними підприємств, на самостійний правовий статус таких підприємств, на наявність вини самого підприємства у виникненні стану неплатоспроможності не беруться до уваги Європейським Судом з прав людини, оскільки не впливають на сформовану прецедентну практику застосування положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод[104]. На думку Європейського Суду з прав людини, правовий статус підприємства, набутий відповідно до національного законодавства, хоча і є важливим фактором, але не має вирішального значення при встановленні відповідальності держави за його боргами.Юридичні особи можуть вважатися «урядовими організаціями», якщо вони виконують певні публічні обов'язки під наглядом державних органів, або є публічними підприємствами, що діють в різних сферах державної діяльності [204; 205; 203]. З метою віднесення певної юридичної особи до категорії «урядової організації» необхідно враховувати правовий статус такої юридичної особи, права, зумовлені цим статусом, характер здійснюваної діяльності і контекст, в якому вона здійснюється, а також ступінь незалежності юридичної особи від органів публічної влади [88, с.69].Незважаючи на те, що унітарне підприємство, як і будь-яка комерційна юридична особа, створюється з метою отримання прибутку, має певний рівень незалежності в управлінні переданим йому майном та доходами від діяльності, як правило, не отримує бюджетного фінансування, і є самостійним в прийнятті ряду рішень, в тому числі про судовий захист закріпленого за ним майна, Європейський Суд з прав людини дійшов висновку, що розглянуті підприємства не мали достатнього ступеня незалежності від держави, так як остання здійснювала контроль за дотриманням статутних цілей, за використанням та розпорядженням закріпленим за підприємством майном, а також мала інші значні повноваження щодо створення, управління, реорганізації та ліквідації унітарних підприємств.

Комунальні підприємства, утворені на праві господарського відання, в принципі можуть володіти деяким ступенем юридичної та економічної незалежності. Проте, національне законодавство надає власникам майна таких підприємств значні можливості щодо здійснення контролю над ключовими аспектами їх діяльності, при цьому ступінь ефективності контролю з боку органу місцевого самоврядування може змінюватися в залежності від сфери діяльності підприємства. Якщо комунальне підприємство не має достатньої інституційної та оперативної незалежності від органів місцевого самоврядування, то останні, або органи державної влади, повинні залучатися до субсидіарної майнової відповідальності, незважаючи на те, що комунальне підприємство є самостійною юридичною особою. В цілому, як зазначається в літературі, Європейський Суд з прав людини вбачає наявність інституційної та операційної залежності створеної органом державної влади чи місцевого самоврядування юридичної особи в тому випадку, якщо унітарне підприємство діє в сфері комунального господарства та реалізує свою продукцію або послуги з встановлюваними тарифами і цінами (комунальні підприємства в сфері водопостачання, теплопостачання, транспортного обслуговування, ремонту і обслуговування комунального житлового фонду). В інших випадках Європейський Суд з прав людини, як правило, не знаходить достатніх підстав для залучення органів державної влади та місцевого самоврядування до субсидіарної відповідальності при банкрутстві юридичної особи публічного права [88, с.70-71].

Слід наголосити й на тому, що на сучасному етапі розвитку системи публічного управління, органи державної, комунальної влади, до сфери управління яких належать підприємства різних форм власності, зменшивши фінансування цих юридичних осіб, менше стали втручатися у правовідносини за їх участі, в тому числі й зобов'язальні, з іншими суб'єктами цивільного обігу. Положення чинного вітчизняного законодавства визначають, що казенні і комунальні підприємства відповідають за своїми зобов'язаннями всім майном, що закріплене за ними на праві оперативного управління, а також коштами та іншим майном, одержаним від реалізації продукції (робіт, послуг) підприємства; цільовими коштами, виділеними з

відповідних бюджетів; кредитами банків; частиною доходів підприємства, одержаних ними за результатами господарської діяльності, передбаченої статутом й інших джерел, не заборонених законом. Тож у випадку виникнення зобов'язання, основний боржник несе ризик відповідальності усім майном, необхідним для здійснення своєї діяльності.

Законодавець, в свою чергу, встановив й додаткові гарантії кредиторів в межах договірної взаємодії державних партнерів з приватними партнерами. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку державно-приватного партнерства та стимулювання інвестиції в Україні» від 24.11.2015 р. № 817-VIII було внесено зміни до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 р. № 2404-VI. У них йшлося про те, що за рішенням державного партнера державне підприємство, комунальне підприємство, підприємство Автономної Республіки Крим або господарське товариство, 100 відсотків статутного капіталу якого належать державі, територіальній громаді чи Автономній Республіці Крим, може брати участь у договорі, укладеному в рамках державно-приватного партнерства, на стороні відповідного державного партнера. Державний партнер несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями такого підприємства або господарського товариства відповідно до договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства [172].

Наведене дає підстави для формування висновку про те, що у цьому виді зобов'язань субсидіарний боржник може з'явитися лише у тому разі, якщо це прямо передбачено договором. Так, Господарським судом Харківської області у справі № 54/263-09 від 02.12.2009 р. було розглянуто позов субсидіарного боржника – державного авіаційного підприємства (Особа 1) до кредиторів (Особа 2, Особа 3) про тлумачення умов договору щодо положень про його субсидіарну відповідальність. З матеріалів справи випливає, що між Особою 1 та Особами 2, 3 було укладено договір оперативного лізингу, відповідно до умов якого Особа 3 зобов'язалась передати Особі 2 (лізингоодержувачеві) у платне користування на умовах оперативного лізингу літак, виготовлений відповідно до технічної

документації та Технічних умов, з комплектом льотної та технічної документації. Пунктом 14.8. укладеного договору було передбачено, що сторони погодилися, що позивач – Особа 1 несе субсидіарну відповідальність за зобов'язання Особи 2 (лізингоодержувача) перед Особою 3 (лізингодавцем). Якщо Особа 2 не виконує, або виконує свої зобов'язання неналежним чином, і відмовляється задовольнити вимоги Особи 3, та протягом тридцяти календарних днів не відповідає на пред'явлену вимогу, Особа 3 має право пред'явити вимогу у повному обсязі до Особи 1. Особа 1, не визнаючи себе субсидіарним боржником, обґрунтовував свої позовні вимоги тим, що сторони правовідношення по-різному тлумачать зміст субсидіарної відповідальності позивача за спірним договором, що призвело, на думку позивача, до наявності спірних взаємовідносин протлумачення змісту договору між його сторонами. Зокрема, Особа 1 ототожнює свою договірну субсидіарну відповідальність з додатковою відповідальністю за порушення зобов'язання основним боржником (Особою 2), але не може бути зобов'язаний виконати обов'язок останнього в натурі. А саме, на думку позивача, на нього розповсюджуються тільки несприятливі наслідки за невиконання Особою 2 своїх зобов'язань, а не їх виконання – сплата лізингових платежів [200]. Однак, суд дійшов висновку, що позиція позивача не є вірною, а умова договору, що передбачає його субсидіарну відповідальність є дійсною, і тому він виступає субсидіарним боржником. Оскільки, субсидіарний боржник не може виконати субсидіарне зобов'язання в натурі, то він зобов'язаний відшкодувати заборгованість по сплаті лізингових платежів, пеню і втрати від інфляції.

У правовідношеннях, що виникають на підставі укладеного між кредитором та субсидіарним боржником договору, в тому числі й на підставі договору поруки, особа субсидіарного боржника визначається безпосередньо кредитором [130, с.146]. Означена позиція вказує на те, що субсидіарним боржником в цих правовідношеннях може бути будь-який суб'єкт цивільного права. Чинне цивільне законодавство України передбачає лише одну вимогу до фізичних осіб, які мають бажання бути поручителями – це умова набуття повної цивільної дієздатності. Що ж стосується інших видів договірних субсидіарних зобов'язань, особа субсидіарного боржника

визначається у самому договорі. Зокрема, при відчуженні майна, переданого платником ренти під виплату ренти, потенційним субсидіарним боржником за цим договором буде покупець майна (ч. 2 ст. 735 ЦК України), а при укладенні договору комерційної концесії потенційним субсидіарним боржником виступатиме правоволоділець (ч. 1 ст. 1123 ЦК України) та ін.

У недоговірних субсидіарних зобов'язаннях, що виникають внаслідок вчинення основним боржником правопорушення й зумовлюють відшкодування субсидіарним боржником шкоди, завданої кредитору основним боржником, коло суб'єктів, що можуть бути субсидіарними боржниками, є доволі широким.

У правовідношеннях, що виникають у ході визнання юридичної особи банкрутом, субсидіарними боржниками, відповідно до чинного законодавства, можуть бути засновники (учасники, акціонери), керівник боржника, а також інші особи, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки, чи мають змогу іншим чином визначати його дії. Так, відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства у разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки, чи мають змогу іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника-юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями. Досліджуючи відповідальність у справі про банкрутство загалом, І. Бутирська пропонує для цілісності регулювання інституту відповідальності фізичних та юридичних осіб за їх неправомірні дії у банкрутстві використовувати термін «особа, що контролює боржника», яким охоплювати засновників (учасників, акціонерів) боржника, керівника останнього, а також інших осіб, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії [30, с.107]. Погоджуємося із позицією Я. О. Левшиної, що охоплення всіх названих осіб одним терміном «особи, щоконтролюють боржника» є дуже зручним для дослідження загальних засад субсидіарної відповідальності у справі про банкрутство. Водночас для кожної з названих категорій осіб, які можуть бути

притягнуті до субсидіарної відповідальності (засновники (учасники, акціонери); керівник боржника; інші особи, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки, чи мають змогу іншим чином визначати його дії), підстави для притягнення до такого виду відповідальності можуть відрізнятися. Так, керівник боржника може бути притягнений до субсидіарної відповідальності тоді, коли внаслідок його протиправних дій з обігу боржника було виведено певні грошові кошти. Якщо не було забезпечено схоронність або викривлено документи бухгалтерського обігу, то відповідальність може наставати і для бухгалтера підприємства [121, с.138]. З аналізу положень абз. 2 ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства випливає, що вина виступає кваліфікуючою ознакою субсидіарної відповідальності засновника (учасника, акціонера); керівника боржника; інших осіб, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки, чи мають змогу іншим чином визначати його дії. Принагідно зауважимо, що закріплюючи термінологічне поняття «інші особи, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки, чи мають змогу іншим чином визначати його дії» законодавець не дає його визначення, та не здійснює їх деталізації. Взнявши за основу правову позицію Верховного Суду України можна констатувати приналежність до їх числа осіб, що виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські обов'язки. Організаційні та управлінські обов'язки включають управлінські обов'язки підприємств, установ чи організацій незалежно від форм власності, галузей праці, праці, робочих районів та виробничої діяльності. Такі функції, зокрема, виконують керівники різних міністерств та комісій, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних чи приватних підприємств, установ та організацій, їх представники, керівники структурних підрозділів, їх представники та особи, які керують робочим місцем (колишні працівники, бригадири, бригадир тощо) стратити.

Адміністративно-господарські обов'язки пов'язані з управлінням або розпорядженням державною, колективною чи приватною власністю (визначення порядку зберігання, переробки та продажу, забезпечення контролю за цими операціями тощо). Здійснення адміністративно-господарських повноважень

покладено на начальників планово-господарських, постачальних, фінансових відділів і служб, завідуючих складами, магазинами, майстернями, ательє, їх заступників, керівників відділів підприємств, відомчих ревізорів та контролерів тощо [183].

Таким чином, субсидіарними боржниками у правовідношеннях, що виникають у ході визнання юридичної особи банкрутом, можуть бути засновники (учасники, акціонери), керівник боржника, а також інші особи, що виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські обов'язки, та мають право давати обов'язкові для боржника вказівки, або можливість іншим чином визначати його дії. При цьому, кваліфікуючою ознакою їх субсидіарної відповідальності виступає вина.

Частина 6 ст. 126 ГК України передбачає, що якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та буде визнано банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за його зобов'язаннями. Підтвердження висловленого знаходимо у матеріалах судової практики, де Господарський суд Одеської області у справі № 28/136-10-4530 від 27.01.2011 р. прийняв позитивне рішення про стягнення заборгованості дочірнього підприємства (основний боржник), що опинилося у стані неспроможності і було визнано банкрутом з вини контролюючого підприємства (субсидіарного боржника), у субсидіарному порядку [199]. Суд у своєму рішенні керувався положеннями чинного законодавства, відповідно до яких, при здійсненні своїх повноважень ліквідатор має право заявити вимоги до третіх осіб, що несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Розмір зазначених вимог визначається виходячи з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційної масою. Стягненні суми включаються в ліквідаційну масу і можуть бути використані тільки для задоволення вимог кредиторів у порядку черговості встановленої законом. На цій підставі, субсидіарну відповідальність перед кредиторами банкрута повинен нести субсидіарний боржник – холдингова компанія.

Юридична особа, що утворилася внаслідок виділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями особи, з якої був здійснений виділ, якщо згідно з

розподільчим балансом вони не перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Юридична особа, з якої був здійснений виділ, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями, які згідно з розподільчим балансом перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Якщо юридичних осіб, що утворилися внаслідок виділу, дві або більше, субсидіарну відповідальність вони несуть спільно з юридичною особою, з якої був здійснений виділ, солідарно.

Субсидіарними боржниками у недоговірних субсидіарних зобов'язаннях також можуть бути й батьки (усиновлювачі, піклувальники) неповнолітніх осіб, віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, що завдали шкоду іншим особам (ст. 1179 ЦК України).

Отже, можливість того чи іншого учасника цивільних правовідносин виступати боржником у субсидіарному зобов'язанні визначається правовою природою конкретного правовідношення.

Іншою стороною субсидіарного зобов'язання є кредитор, на стороні якого може виступати будь-який учасник цивільних відносин: фізична особа, юридична особа, держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади в особі їх органів. Фізичні і юридичні особи вступають у зобов'язальні правовідносини з потенційними субсидіарними боржниками на підставі закону або укладення договору, незалежно від їх змісту, а також у випадку завдання такій особі шкоди основним боржником. Держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади не лише відповідають за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб як субсидіарні боржники, а й можуть виступати на стороні кредитора. Це в тому випадку, коли субсидіарний боржник повинен виконати зобов'язання основного боржника стосовно передання коштів як податку чи збору до державного або місцевого бюджету.

Досліджуючи суб'єктів субсидіарних зобов'язань, як їх обов'язкових елементів, слід звернути вагу на те, що у субсидіарному цивільно-правовому зобов'язанні можлива зміна сторін зобов'язання. За суб'єктом волевиявлення способи зміни осіб у зобов'язанні можна умовно поділити на такі види:

- за волевиявленням кредитора (цесія, правонаступництво);

- за волевиявленням боржника (перекладення боржником свого обов'язку на іншу особу, правонаступництво);
- за взаємною згодою боржника і кредитора (договір про заміну боржника у зобов'язанні);
- за волевиявленням третіх осіб, що несуть відповідальність згідно із забезпечувальними договором (виконання обов'язку боржника поручителем (майновим поручителем));
- за волевиявленням інших осіб, що виконують прострочене зобов'язання боржника у разі небезпеки втрати своїх прав на майно боржника (ч. 3ст. 528 ЦК України) [141;254, с.114].

Кредитор може бути замінений іншою особою у субсидіарному зобов'язанні у випадку:

- 1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги), що здійснюється за погодженням із субсидіарним боржником;
- 2) правонаступництва;
- 3) виконання субсидіарним боржником вимоги кредитора та перехід до нього права регресної вимоги стосовно основного боржника.

Разом з тим, заміна кредитора у субсидіарному зобов'язанні не допускається, якщо зобов'язання нерозривно пов'язано з особою кредитора. З врахуванням положень ст. 515 ЦК України заміна кредитора у субсидіарному зобов'язанні про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, не допускається. Іншою підставою для неможливості заміни кредитора у субсидіарному зобов'язанні може бути договір між основним боржником та кредитором, що містить умову про заборону відступлення права вимоги третій особі.

Н. Ю. Голубєва, досліджуючи елементи зобов'язань, висловила позицію, що заміна боржника у зобов'язанні є можливою навіть у тому випадку, коли зобов'язання є особистісним. Вчена наголосила на тому, що кредитор оцінює можливість виконання зобов'язання іншою особою і надає свою згоду на переведення боргу [42, с.470]. Слід дещо полемізувати з цього приводу, у контексті

дослідження елементів субсидіарного зобов'язання, адже у наведеному випадку, є всі підстави для виникнення нового зобов'язання.

Законодавець передбачив три підстави для заміни боржника у зобов'язанні. До них належать: переведення боргу від первісного до наступного боржника за згодою кредитора на підставі договору між боржниками; добровільне прийняття боргу боржника іншою особою, що має місце у договорі між кредитором та новим боржником (наприклад, договір поруки); універсальне правонаступництво.

Заміна боржника у субсидіарному зобов'язанні також відбувається у випадку універсального правонаступництва, або шляхом заміни боржника іншою особою за згодою кредитора, тобто переведенням боргу. Універсальне правонаступництво субсидіарних зобов'язань може мати місце у випадку смерті боржника – фізичної особи, або ж реорганізації боржника – юридичної особи. Натомість, слід погодитися із думкою М. І. Панченко про те, що не будь-яке субсидіарне зобов'язання може перейти у спадок, і не будь-яке субсидіарне зобов'язання можна відступити [146, с.254]. І це з тих причин, що передача субсидіарного зобов'язання у спадок є неможливою, якщо виконання зобов'язання нерозривно пов'язано з особою субсидіарного боржника, і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою. Субсидіарне зобов'язання, у цьому випадку, припиняється на підставі ч. 1 ст. 608 ЦК України.

Досліджуючи означений виняток з правил, варто з'ясувати можливість переходу субсидіарної відповідальності у спадок, адже, цивільно-правова відповідальність, різновидом якої є субсидіарна відповідальність, за своєю сутністю є персоніфікованою. Її персоніфікація вказує на реакцію держави на протиправну поведінку конкретної особи. Відповідальності за дії інших осіб не існує апріорі. Як зазначає В. Д. Приймак, цивільно-правова відповідальність є і санкцією, і покаранням, і реакцією на правопорушення, і гарантією забезпечення охоронюваного права [168, с.182].

І. С. Канзафарова обґрунтувала те, що цивільно-правова відповідальність складається з компенсаційного і штрафного впливу [90, с.7].

Р. Б. Шишка виокремлює низку рис цивільно-правової відповідальності [301, с.209–210]. Спробуємо їх проаналізувати в площині субсидіарної відповідальності. По-перше, це те, що вона настає у випадку наявності юридичного складу, необхідного для виникнення зобов'язання. До таких юридичних фактів належить: факт невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання; факт наявності негативних наслідків правопорушення як то шкода, збитки, пеня; а також наявність причинного зв'язку між діянням і завданою шкодою. По-друге, субсидіарна відповідальність настає для субсидіарного боржника з метою відновлення порушеного правакредитора. По-третє, це майновий характер субсидіарної відповідальності. По-четверте, це межі субсидіарної відповідальності, які зумовлені її компенсаційною функцією, і необхідністю еквівалентного відшкодування кредитором завданої шкоди.

Наведене дає підстави констатувати той факт, що перенесення відповідальності субсидіарного боржника на іншу особу є безпідставним, оскільки неможливо визнати протиправний характер дій іншої особи в наведеному випадку. Таким чином, субсидіарне зобов'язання для субсидіарного боржника зумовлене не лише фактом невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання, а й фактом порушення виконання свого зобов'язання субсидіарним боржником. На цій підставі, слід стверджувати, що субсидіарна відповідальність не може бути переведена на іншу особу або ж передана у спадок, оскільки особа субсидіарного боржника, відповідно до закону або договору, має першочергове значення, і не підлягає заміні. На підтвердження висловленого слід навести правову позицію Київського апеляційного господарського суду у справі № 524/039-12 від 27.01.2016 р. щодо притягнення, як субсидіарного боржника, правонаступника засновника юридичної особи-банкрута [164]. Суд звернув увагу на те, що під субсидіарною відповідальністю слід розуміти накладення на особу негативних наслідків майнового характеру у зв'язку з її винними діями. З цих підстав, субсидіарній відповідальності не підлягає будь-яка інша особа, яка не вчинила винних дій, і не може нести за них відповідальність.

До елементів субсидіарного зобов'язання належить і його об'єкт. Аналіз спеціальної літератури з питання розуміння об'єкта зобов'язання вказує на відсутність єдиного підходу у науковців до цієї проблематики. Одна група авторів до об'єктів зобов'язання відносять лише речі, а інша група – лише дії зобов'язаної сторони, або утримання від їх вчинення в інтересах управленої сторони. На цій підставі вчені виокремлюють юридичний та матеріальний об'єкт зобов'язання. Під юридичним об'єктом зобов'язання розуміють поведінку зобов'язаної особи, тобто діяння, яке повинна виконати зобов'язана особа [29; 42, с.471]. Матеріальним об'єктом зобов'язання розуміють як предмет зобов'язання, що включає в себе певні блага, речі, майно [300, с.61]. При цьому, у деяких видах зобов'язань матеріальний об'єкт може бути відсутній, проте юридичний об'єкт має місце завжди.

У чинному цивільному законодавстві об'єктам цивільних прав присвячено окремий Розділ ЦК України. Уст. 177 якого визначено, що об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. На основі розуміння саме законодавцем об'єктів цивільного права вважаємо за доцільне дослідити об'єкт субсидіарного цивільно-правового зобов'язання.

У ст. 619 ЦК України закріплено загальний порядок і підстави виникнення субсидіарного зобов'язання. Окремі підстави і умови виникнення субсидіарних зобов'язань містяться і у інших проаналізованих статтях ЦК України та нормативно-правових актах. У доктрині висловлена позиція, що у субсидіарних зобов'язаннях є специфічний об'єкт, яким можуть бути лише гроші [138, с.129].

Деякі із науковців, зокрема Т. Х. Насірок, обґрунтовують положення, про відсутність тісної прив'язки принципу реального виконання до субсидіарних зобов'язань. У випадку відсутності в додаткового боржника з будь-яких причин можливості виконати зобов'язання основного боржника в натурі, то забезпечувальні функції субсидіарних зобов'язань надають кредитору можливість реалізувати вимогу до особи, яка несе субсидіарну відповідальність, про задоволення невиконаного зобов'язання на основі його еквівалентної заміни [134, с.154]. З іншого

боку, це зовсім не означає, що принцип виконання в натурі є повністю неприйнятним для субсидіарних зобов'язань. Звісно ж, у субсидіарних зобов'язаннях не можна відмовлятися від виконання зобов'язання в натурі, якщо існує хоча б найменша технічна можливість такого виконання [133, с.154].

З врахуванням функціональної спрямованості субсидіарного зобов'язання як універсального засобу захисту прав кредитора вважаємо за доцільне в межах реалізації принципу свободи договору, на підставі домовленості кредитора та субсидіарного боржника, до предмета субсидіарного виконання відносини як грошові кошти, так і інші об'єкти цивільних прав, зокрема і ті, що є об'єктом в основному зобов'язанні.

Вітчизняні дослідники вважають, що формулювання ст.619 ЦК дає підставу для висновку про те, що субсидіарна відповідальність означає можливість примушення субсидіарного боржника до виконання не тільки обов'язків основного боржника, що охоплюються категорією відповідальності, а й основних обов'язків, які складають зміст зобов'язання [138, с.148]. Як слушно відзначає Г. Гриценко, термін «вимога», який використав законодавець, справді не вносить ясність в те, чого можна вимагати. З одного боку, застосування санкцій за порушення зобов'язання не припиняє обов'язку виконати зобов'язання в натурі (ч. 2 ст. 622 ЦК України). З іншого – субсидіарний боржник з'являється в інтересах кредитора, але вже після того, як зобов'язання порушене. Тому, в інтересах кредитора не втрачати час, з'ясовуючи, чи зможе субсидіарний боржник виконати зобов'язання в натурі. Справедливо надати йому право якнайшвидше отримати еквівалент – гроші. Дослідниця обґрунтовує доцільність встановлення для всіх субсидіарних боржників наступне правило: від них можна вимагати виконання зобов'язання основного боржника в натурі лише тоді, коли сторони домовились про це окремо [102, с.224].

У силу свободи договору та диспозитивності цивільного законодавства основне і субсидіарне зобов'язання теоретично можуть мати однаковий предмет у разі обумовленості сторонами можливості надання того ж предмета виконання, що й основний боржник. Проте, якщо основний боржник вже частково виконав своє

зобов'язання перед кредитором, обсяг зобов'язання додаткового перед кредитором буде визначатись невиконаною частиною [70,с.14].

Вимога кредитора до субсидіарного боржника не може реалізовуватися останнім в натурі щодо окремих зобов'язань. Так, за договором поруки, який укладається з метою забезпечення виконання грошових зобов'язань, субсидіарний боржник «відповідає» за невиконання зобов'язання основним боржником. З огляду на специфіку предмета зобов'язання – грошові кошти, можливим є поєднання вимог до субсидіарного боржника про виконання зобов'язання в натурі та відповідальності. Тому, хоча субсидіарну відповідальність теоретично можна застосувати не тільки до грошових зобов'язань, але її змістом може виступати тільки обов'язок щодо сплати грошової суми в якості відшкодування збитків та процентів [14, с.92].

У частині 3 ст. 619 ЦК України міститься застереження про неможливість вимагання кредитором задоволення його вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо вона може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Відповідно до ч. 1 ст. 124 ЦК України учасники повного товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність усім своїм майном, а ч. 1 ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» містить припис про субсидіарну відповідальність учасників товариства з додатковою відповідальністю їх майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства. Частина 7 ст. 77 ГК України закріплює положення про те, що держава, в особі органу, до сфери управління якого входить казенне підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями цього підприємства у разі недостатності у нього коштів. Зважаючи на ці нормативні приписи, використовуючи логіко-правовий метод, слід зробити висновок про те, що субсидіарні зобов'язання виникають у зв'язку з наявністю у їх юридичному складі такого юридичного факту як невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання перед кредитором. А оскільки субсидіарне зобов'язання є самостійним за своїм характером, то відповідно й субсидіарний боржник не є стороною за основним зобов'язанням. У зв'язку з цим, кредитор не

може пред'явити вимогу субсидіарному боржнику про виконання зобов'язання в натурі. Фактично, субсидіарний боржник повертає кредитору у певному еквіваленті ті майнові втрати, що кредитор поніс внаслідок невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання.

Значна ж частина субсидіарних зобов'язань має недоговірну природу. І з цієї причини у осіб, що несуть субсидіарну відповідальність за дії інших осіб відсутня можливість виконати зобов'язання в натурі. Однак, у цивільних відносинах є й випадки, коли і основний боржник не в змозі виконати зобов'язання в натурі. Тому, логічним буде констатувати те, що субсидіарний боржник відшкодуватиме завдану шкоду лише в грошовому еквіваленті. Підтвердження висловленого знаходимо у матеріалах судової практики, де Солом'янським районним судом міста Києва у справі № 2609/17872/12 від 15.02.2013 р. було розглянуто справу за позовом Особи 1 (кредитора) до Особи 3 (основного боржника) і Особи 4 та Особи 5, що є субсидіарними боржниками як батьки неповнолітньої Особи 3 про зобов'язання вчинити дії та відшкодувати шкоду. З матеріалів справи випливає, що основний боржник був зобов'язаний повернути за договором позички річ, визначену індивідуальними ознаками. Однак, після пред'явлення вимоги кредитором, цього не зробив. Згодом стало відомо, що річ була зламана сторонньою особою [216]. Відповідно до ч. 1 ст. 827 ЦК України за договором позички одна сторона (позичкодавець) безоплатно передає або зобов'язується передати другій стороні (користувачеві) річ для користування протягом встановленого строку. Згідно з ч. 2 ст. 833 ЦК України користувач зобов'язаний повернути річ після закінчення строку договору в такому самому стані, в якому вона була на момент її передання. Оскільки річ була знищена сторонньою особою, то основний боржник зобов'язаний відшкодувати кредитору її вартість. Частина 2 ст. 33 ЦК України передбачає, що неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник. Оскільки, Особа 4 та Особа 5 знали про укладення такого договору і не заперечували проти

нього, то вони несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями Особи 3. На цій підставі судом було прийнято рішення стягнути з основного боржника на користь кредитора певну суму грошей, еквівалентну вартості знищеної речі, а у випадку недостатності у нього майна для відшкодування збитків, стягнути вказану суму солідарно з субсидіарних боржників – батьків неповнолітньої Особи 3.

Наведене дає підстави для наступних висновків. За загальним правилом об'єктом субсидіарних зобов'язань виступають грошові кошти, проте за взаємним волевиявленням кредитора та субсидіарного боржника об'єктом субсидіарного правовідношення може бути як майно, так і результати діяльності субсидіарного боржника, що вчиняються в інтересах кредитора (виконання робіт згідно з затвердженим проектом та кошторисом, надання визначених у договорі послуг, результати інтелектуальної діяльності, що мають індивідуальні ознаки).

Третім обов'язковим елементом зобов'язань є їх зміст, що складається зі суб'єктивних прав і юридичних обов'язків сторін. Зміст субсидіарних зобов'язань включає в себе право вимоги кредитора, і, відповідно, кореспондуючий йому обов'язок субсидіарного боржника. Деякі науковці, зокрема О. М. Садіков, Н. Ю. Голубєва, притримуються позиції про те, що залежно від вимог до боржника слід розрізняти зобов'язання з позитивним та негативним змістом. У випадках, коли боржник зобов'язаний вчинити на користь кредитора яку-небудь дію, то його слід іменувати зобов'язанням з позитивним змістом. Зобов'язання з негативним змістом характеризується зобов'язанням боржника утриматися від здійснення певних дій [103, с.536; 42, с.473]. Як показує практика, субсидіарні зобов'язання, здебільшого, з позитивним змістом, під яким слід розуміти право вимоги кредитора, і кореспондуючий йому обов'язок субсидіарного боржника з приводу відшкодування шкоди, збитків, що є наслідком порушення прав кредитора боржником за основним зобов'язанням.

У субсидіарних зобов'язаннях право кредитора на пред'явлення вимоги до субсидіарного боржника про належне виконання ним свого обов'язку обмежено положеннями ст. 619 ЦК України. Ці обмеження полягають у обов'язку кредитора першочергово пред'явити вимогу до основного боржника, а також й обов'язку

використати можливість задоволення своєї вимоги шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. На нашу думку, саме наведені суб'єктивні права кредитора зумовлюють міру його можливої поведінки та встановлюють межі необхідної поведінки основного і додаткового боржників в субсидіарних зобов'язаннях.

Принагідно слід відзначити й те, що пред'явлена вимога кредитора не є необмеженою. Характерним для субсидіарних зобов'язань є встановлення верхньої межі для вимоги кредитора, яка не може бути більшою за пред'явлену вимогу до основного боржника. І це з тих причин, що кредитор має право пред'явити вимогу до субсидіарного боржника лише в частині невиконаної вимоги основним боржником.

Означена позиція вказує на зв'язок між основним і субсидіарним зобов'язанням. Адже, виникнення субсидіарного зобов'язання і розмір пред'явленої вимоги кредитором до субсидіарного боржника безпосередньо залежить від поведінки боржника за основним зобов'язанням. Так, у випадку, коли вимогу кредитора за основним зобов'язанням буде виконано в повному обсязі, то, відповідно, й не виникне субсидіарне зобов'язання.

Доцільно зауважити, що у цивільному законодавстві зарубіжних держав встановлені норми, що в імперативному порядку визначають додаткові умови, які унеможливають здійснення кредитором суб'єктивних прав в частині заповнення незадоволених інтересів за рахунок субсидіарного боржника. Так, відповідно ч. 2 ст. 430 Цивільного кодексу Республіки Татарстан кредитор забороняється залучати субсидіарного боржника до виконання невиконаних зобов'язань основного боржника за наявності двох умов: по-перше, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника; по-друге, якщо вимога кредитора може бути задоволено за допомогою наявного у кредитора права на безспірне стягнення грошових коштів з рахунку основного боржника [102,с.621].Аналізуючи наведену норму, Т. Х. Насіров справедливо зауважує, що застосування такої форми розрахунків в рамках субсидіарних зобов'язань можливе лише за наявності домовленості сторін, що беруть участь в цих

зобов'язаннях, та обслуговуючих їх банків. Відповідно, закріплена в субсидіарних зобов'язаннях можливість кредитора на безспірне списання грошових коштів з рахунку основного боржника не може бути реалізована ним самотійно, а тільки у випадках досягнення відповідної домовленості, за якою боржник за основним зобов'язанням письмово повідомить свій банк про списання зі свого рахунку грошових коштів на вимогу кредитора. Причому, таке повідомлення повинно містити дані, що дозволяють ідентифікувати особу, яка має право на пред'явлення вимоги про безспірне списання [136, с.138].

Зважаючи на те, що юридичний обов'язок субсидіарного боржника, за загальним правилом, може бути виконаний у грошовому еквіваленті, то субсидіарний боржник у примусовому порядку (за рішенням суду) не зможе виконати зобов'язання в натурі. І це з тих причин, що він не є стороною у основному зобов'язанні. Тому, обов'язок субсидіарного боржника не є тотожним з обов'язком основного боржника, і за своєю сутністю є обов'язком самотійного правовідношення, що виникає між кредитором та субсидіарним боржником.

Субсидіарний обов'язок боржника може бути різним за своїм змістом, залежно від правової природи субсидіарного зобов'язання. Так, субсидіарний обов'язок боржника проявляється у двох аспектах. По-перше, як майнова санкція за власне правопорушення. Наприклад, у випадку подання недостовірної інформації емітентом про рух цінних паперів. По-друге, як обов'язок, що виникає незалежно від поведінки субсидіарного боржника, і не є негативним наслідком для останнього. Прикладом може слугувати виконання особою свого субсидіарного обов'язку, який був передбачений ним при укладенні трудового договору. На підтвердження висловленого слід навести правову позицію Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки» від 01.03.2013 р. № 4. У постанові суду зазначається, що фізична чи юридична особа, яка відшкодувала шкоду, завдану їй працівником при виконанні трудових (службових) обов'язків на підставі трудового договору (контракту) чи цивільно-правового договору, має право

звотної вимоги (регресу) до такого працівника, що фактично завдав шкоди – у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом (ч. 1 ст. 1191 ЦК України) [173].

Наведене дає підстави для висновку про те, що кредитор та субсидіарний боржник вступають у правовідносини між собою на добровільних засадах, застосовуючи принцип цивільного права про самостійність у виборі своєї поведінки. Фактично, означений принцип є основою договорів, як однієї з підстав виникнення субсидіарних зобов'язань. Це дає основу для визначення сторонами субсидіарного зобов'язання наперед своїх прав і обов'язків, тобто чіткого формулювання змісту субсидіарного зобов'язання. Керуючись принципом свободи договору обсяг субсидіарного зобов'язання поручителя не обмежений обсягом зобов'язання основного боржника, та може бути значно меншим від розміру вимоги за основним зобов'язанням. Враховуючи те, що субсидіарне зобов'язання виникає на основі договору між кредитором та субсидіарним боржником, обсяг субсидіарного зобов'язання не буде обмежений обсягом зобов'язання основного боржника. Наприклад, за договором поруки кредитор та поручитель чітко встановлює розмір субсидіарного обов'язку, який може бути значно меншим від розміру вимоги за основним зобов'язанням. У недоговірних субсидіарних зобов'язаннях зменшення розміру відповідальності субсидіарного боржника за погодженням сторін є неможливим. І це з тих причин, що особа субсидіарного боржника, порядок та обсяг виконання ним зобов'язання прямо визначені чинним цивільним законодавством, та є залежними від основного зобов'язання. Виходячи з аналізу змістуч. 1 ст. 619 ЦК України можна припустити, що обсяг зобов'язання субсидіарного боржника не може перевищувати обсяг пред'явленої кредитором вимоги до основного боржника.

Аналіз суб'єктивних прав кредитора, які здійснюються ним в рамках реалізації субсидіарних зобов'язальних правовідносин, дозволяє зробити висновок про їх вольовий зміст. Адже, вони виникають, змінюються і припиняються відповідно до сформованого у кредитора волевиявлення. При цьому, це волевиявлення не тільки орієнтоване на вчинення дій, спрямованих на задоволення його інтересів, а й

зумовлює поведінку осіб із кореспондуючому його праву обов'язку (перш за все додаткового боржника) належним чином виконати вимоги кредитора, що становлять основу його інтересів. Саме з моменту усвідомлення управомоченої з субсидіарного зобов'язання особи необхідності задоволення своїх інтересів, у зобов'язаній особи виникає кореспондуючий обов'язок виконати цю вимогу. У даному випадку поведінка зобов'язаних осіб (особливо субсидіарного боржника) в субсидіарних зобов'язаннях залежить від дій кредитора з моменту, коли останній сформує своє волевиявлення на належне здійснення приналежного йому обсягу суб'єктивних прав. До прийняття рішення кредитором субсидіарний боржник хоча ще і ні до чого не зобов'язаний, але він вже знаходиться в положенні очікування того, або іншого волевиявлення уповноваженої за субсидіарним зобов'язанням особи [134, с.151].

Таким чином, змістом субсидіарних правовідносин є, з одного боку, суб'єктивне право кредитора вимагати у зобов'язаних осіб (основного і додаткового боржників) задоволення своїх інтересів, і, з іншого боку, юридичні зобов'язання основного і субсидіарного боржника, спрямовані на належне виконання вимог кредитора, у яких обов'язки основного боржника щодо належного задоволення вимог управненої сторони забезпечуються потенційними обов'язками додаткового боржника задовольнити ці вимоги в невиконаній частині, у випадку їх невиконання основним боржником.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо визначити конструкцію субсидіарного зобов'язання як цивільне правовідношення, суб'єктний склад якого представлений трьома учасниками: кредитором як управненою стороною, основним боржником – зобов'язаною стороною, та додатковим боржником, потенційно готовим замінити основного боржника, у випадку невиконання або неналежного виконання ними взятих на себе зобов'язань. Змістом даних правовідносин є, з одного боку, суб'єктивне право кредитора вимагати у зобов'язаних осіб (основного і додаткового боржників) задоволення своїх інтересів, і, з іншого боку, юридичні обов'язки основного і субсидіарного боржників, спрямовані на належне виконання вимог кредитора. Обов'язки основного боржника щодо належного задоволення вимог

управленої сторони забезпечуються потенційними обов'язками додаткового боржника задовольнити ці вимоги в їх невиконаній частині.

2.3. Припинення субсидіарних зобов'язань

Проблематика припинення зобов'язань як правова категорія неодноразово була предметом дослідження таких науковців як А. М. Блащук [22, с.96], Т. В. Боднар [25, с.73], О. С. Іоффе [86, с. 751–759], А. І. Масляєв [56, с.552], Ю. Л. Сенін [241, с.35], Ф. А. Шимко [299, с.77] та ін. Водночас, припинення субсидіарних зобов'язань є малодослідженим явищем. На цій підставі слід застосовувати метод сходження від загального до конкретного, що допоможе визначити окремі підстави припинення субсидіарних зобов'язань.

На підставі аналізу змісту ст. 598 ЦК України, яка закріплює загальні підстави припинення зобов'язань, можна виокремити три способи їх припинення. По-перше, це припинення зобов'язання частково або у повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом. По-друге, припинення зобов'язання на вимогу однієї із сторін у виключних випадках, встановлених договором або законом. По-третє, особливості припинення зобов'язань за окремими договорами (купівлі-продажу цінних паперів, укладених на фондовій біржі), встановлюються законодавством.

Наявність основних елементів субсидіарного зобов'язання, а також його договірної або позадоговірної природа, зумовлює динаміку його функціонування, кінцевою стадією якого є припинення зобов'язання. У сучасній цивілістичній літературі А. М. Блащук запропонував визначення поняття припинення зобов'язань, під яким розуміє припинення зобов'язального правовідношення, що виникло на правових підставах, і призвело до повної втрати правових зв'язків між його учасниками, у тому числі й щодо їх прав і обов'язків [22, с.96]. З цим визначенням варто погодитися, проте з певним уточненням. Адже, нормативні приписи сучасного цивільного законодавства визначають чіткі підстави припинення зобов'язань, у тому числі й субсидіарних. Так, у Главі 50 ЦК України передбачено наступні способи

припинення зобов'язань: 1) виконання(ст. 599 ЦК України); 2) передання відступного (ст. 600 ЦК України);3) зарахування (ст. 601 ЦК України); 4) заміна кредитора (ст. 603 ЦК України); 5) домовленість сторін, у тому числі шляхом новації (ст. 604 ЦК України); 6) прощення боргу (ст. 605 ЦК України); 7) поєднання боржника і кредитора в одній особі (ст. 606 ЦК України); 8) неможливість його виконання (ст. 607 ЦК України); 9) смерть фізичної особи (ст. 608 ЦК України); 10) ліквідація юридичної особи (ст. 609 ЦК України). Означені способи припинення зобов'язань є загальними для усіх зобов'язальних цивільних правовідношень. А припинення субсидіарного зобов'язання, як і його виникнення та виконання, має свою специфіку. З цих причин, дослідження проблематики припинення субсидіарних зобов'язань слід здійснювати за допомогою детального аналізу можливості їх припинення за допомогою кожного з передбачених цивільних законодавством способів, враховуючи їх особливу правову природу.

Поділ підстав припинення зобов'язань здійснив Г. Ф. Шершеневич, взявши за критерій їх класифікації можливість погашення зобов'язання на підставі угоди кредитора і боржника (виконання, новація, заміна виконання),та обставини, що не залежать від правочину (неможливість виконання, смерть фізичної особи, позовна давність, ліквідація юридичної особи) [297, с.289].

М. І. Брагінський виокремлював три форми(підстави) припинення зобов'язань. До першої форми вченим віднесено підстави, що мають місце при погодженні сторін (відступне, новація, прощення боргу). До другої форми належать підстави, що виникають з волі однієї зі сторін. До третьої форми віднесено підстави, які взагалі від волі сторін не залежать (неможливість виконання, смерть громадянина тощо) [27, с.463].

Принагідно відзначимо й те, що у сучасній цивілістичній доктрині здійснено розподіл підстав припинення охоронних зобов'язань на два види: це підстави, при яких досягається мета зобов'язального правовідношення, тобто виконання, відступне, зарахування, новація та підстави, при яких мета не досягається. До останніх віднесено смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи, неможливість виконання, прощення боргу, поєднання боржника і кредитора в одній

особі [91, с.151; 255, с.51]. Оскільки субсидіарні зобов'язання за своєю сутністю є охоронними, то ця класифікація має пряме застосування до означених цивільно-правових зобов'язань.

Належне виконання зобов'язання є найбільш бажаним способом припинення будь-якого цивільного правовідношення, в тому числі й субсидіарного. Виконання зобов'язання у цивілістичній доктрині розуміють двояко. Одна група вчених вважає, що виконання зобов'язання за своєю юридичної природою є правочином [57, с.553; 84, с.43]. Їх позиція базується саме на вольових властивостях зобов'язання. Інша ж група вчених, обґрунтовує позицію про те, що зобов'язання є лише юридичним вчинком, тобто передбаченою договором або іншими актами цивільного законодавства дією [112, с.156]. Виконання зобов'язання є його динамічним станом, який підпорядкований певним правовим принципам і завдяки якому реалізуються (здійснюються) права й обов'язки сторін зобов'язання [89, с.84; 253, с.33].

Так, на думку Р. Б. Шишки, під виконанням зобов'язання слід розуміти вчинення будь-яких дій, на підставі яких виникають, здійснюються та припиняються права та обов'язки сторін з конкретного зобов'язання [280, с.97]. У контексті теми дослідження слід підтримати саме другий підхід вчених. І це з тих причин, що підставами виникнення субсидіарних зобов'язань є договір або закон. Виконання ж субсидіарного зобов'язання є правовою можливістю кредитора реалізувати свої суб'єктивні права.

Виконання субсидіарного зобов'язання є тим наслідком, з метою настання якого сторони вступають у правовідношення. Основною метою субсидіарного зобов'язання є запобігання виникненню негативних наслідків невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання перед кредитором. Означене дає підстави стверджувати, що виконання є найбільш оптимальним та найкращим способом припинення субсидіарних зобов'язань.

Ю. Я. Крюкова визначила основні правила виконання субсидіарного зобов'язання:

- 1) необхідність першочергового пред'явлення кредитором вимоги до основного боржника;

2) факт неможливості виконання чи належного виконання основним боржником вимоги кредитора, або відсутність відповіді на пред'явлену вимогу в розумний строк;

3) використання кредитором можливості отримати задоволення шляхом зарахування зустрічних вимог і безспірного стягнення коштів з основного боржника;

4) законність і дійсність вимоги кредитора («стійкість» до заперечень і зауважень основного боржника щодо його характеру та розміру);

5) обов'язкове повідомлення основного боржника про звернення кредитора до субсидіарного [114, с.127-128].

Загальний порядок виконання субсидіарного зобов'язання не передбачено цивільним законодавством України. У ст. 619 ЦК України містяться правові приписи, що лише визначають особливості притягнення до субсидіарної відповідальності. Оскільки субсидіарна відповідальність є складовою субсидіарного зобов'язання, то слід застосувати ці норми для аналізу порядку їх виконання. Зокрема, ч. 2 ст. 619 ЦК України передбачає чітке правило про черговість пред'явлення вимоги кредитором. Насамперед, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. І лише після відмови основного боржника задовольнити вимогу кредитора, або ненадання ним в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор набуває права пред'явлення вимоги в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність, тобто субсидіарному боржнику.

Як впливає зі сказаного вище, виконання субсидіарного зобов'язання повинно здійснюватися з дотриманням чіткого порядку, визначеного законодавством. Водночас окремі умови можуть визначатись сторонами у договірному порядку.

За загальними засадами чинного цивільного законодавства, пред'явленню вимоги кредитором до субсидіарного боржника не обов'язково повинно передувати пред'явлення вимоги до основного боржника лише в судовому порядку. Хоча, аналіз матеріалів судової практики вказує на те, що підтвердження факту первісного пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника ґрунтується саме на рішеннях суду з цього питання у 37 % випадків. Пред'явлення вимоги кредитора до

основного боржника може бути здійснено у письмовій формі з належною реєстрацією факту звернення. Відповідно, протягом розумного строку на письмове звернення надійде або не надійде письмова відповідь основного боржника про відмову від виконання зобов'язання. Цей письмово закріплений факт звернення кредитора до основного боржника є правовою підставою для пред'явлення вимоги кредитором до субсидіарного боржника.

Разом з тим, існують і винятки з правил, що передбачені чинними нормативно-правовими актами. Так, у ч. 7 ст. 77 ГК України вказано, що держава може нести повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства у разі недостатності у нього коштів для виконання своїх зобов'язань. З цього приводу, В. В. Вітрянський відзначає, що субсидіарне зобов'язання може мати місце лише після пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника (казенного підприємства) в судовому порядку [34, с.12]. Принагідно хочемо звернути увагу на висловлену правову позицію Львівського апеляційного господарського суду у справі № 914/662/16 від 07.03.2017 р. про звернення стягнення на комунальне майно в субсидіарному порядку. З матеріалів справи відомо, що кредитор, Публічне акціонерне товариство «Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України»», звернувся з пред'явленням вимоги в судовому порядку до Комунального підприємства «Червоноградтеплокомуненерго» про стягнення заборгованості. У постанові зазначено про відсутність коштів на рахунках, наявність зареєстрованих за боржником земельних ділянок та автомобілів, та вказано, що боржник є комунальним підприємством, і все майно належить громаді міста [165]. Факт відсутності коштів у основного боржника було підтверджено наступним чином. По-перше, це пояснення керівника боржника, де зазначено, що підприємство знаходиться у важкому фінансово-економічному становищі через прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 18.06.2014 р. № 217 «Про затвердження порядку розподілу коштів, що надходять на поточні рахунки із спеціальним режимом використання для проведення розрахунків з постачальником природного газу, на якого покладено спеціальні обов'язки» [176] та у зв'язку з набранням законної сили Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо

стабілізації фінансового стану Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України»» від 14.05.2015 р. № 423-VIII [171]. У зв'язку з цим, підприємство не може здійснювати будь-які фінансові операції. По-друге, Інформаційною довідкою з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та Реєстру прав власності на нерухоме майно, де за боржником зареєстровані земельні ділянки, які належать відповідачу на праві постійного користування та нежитлова будівля, яка перебуває у комунальній власності територіальної громади міста Червонограда.

Таким чином, факт пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника, і факт недостатності у нього коштів для виконання свого зобов'язання встановлено у судовому порядку. Частина 5 ст. 48 Закону України «Про виконавче провадження» закріплює, що у разі відсутності у боржника коштів, та інших цінностей, достатніх для задоволення вимог стягувача, стягнення невідкладно звертається також на належне боржнику інше майно, крім майна, на яке згідно із законом не може бути накладене стягнення [170].

Відповідно до ч.ч. 1, 3, 10 ст. 78 ГК України комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності, і входить до сфери його управління. Майно комунального унітарного підприємства перебуває у комунальній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство). Особливості господарської діяльності комунальних унітарних підприємств визначаються відповідно до вимог, встановлених цим Кодексом щодо діяльності державних комерційних або казенних підприємств, а також інших вимог, передбачених законом.

Згідно з ч. 8 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» право комунальної власності територіальної громади захищається законом на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів. Об'єкти права комунальної власності не можуть бути вилучені у територіальних громад, і передані іншим суб'єктам права власності без згоди безпосередньо територіальної громади, або відповідного

рішення ради чи уповноваженого нею органу, за винятком випадків, передбачених законом [178]. Безпосередньо такий виняток передбачений Законом України «Про виконавче провадження». У ч. 5 ст. 52 якого зазначено, що у разі відсутності у боржника-юридичної особи коштів в обсязі, достатньому для покриття заборгованості, стягнення звертається на інше майно, належне такому боржникові або закріплене за ним, у тому числі на майно, що обліковується на окремому балансі філії, представництва та іншого відокремленого підрозділу боржника-юридичної особи (крім майна, вилученого з обороту або обмежуваного в обороті) незалежно від того, хто фактично використовує це майно.

Отже, під час виконання рішень судів або інших органів (посадових осіб) про звернення стягнення на майно боржників комунальної форми власності, державний виконавець здійснює виконавче провадження на загальних підставах відповідно до вимог спеціального Закону України «Про виконавче провадження».

Саме на цих підставах, державний виконавець, з урахуванням обов'язковості виконання судових рішень, приписів спеціального закону, вправі звернути стягнення на комунальне майно. Принагідно варто відзначити й те, що у законодавчо встановленому переліку майна, на яке не може бути звернено стягнення, не міститься майно, яке належить територіальним громадам, тобто заборони щодо звернення стягнення цього майна немає.

Отже, територіальні громади можуть виступати субсидіарними боржниками при реалізації кредитором свого права пред'явлення вимоги у примусовому порядку.

Загальний порядок пред'явлення вимоги кредитором до боржника роз'яснено у п. 1.7 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 р. № 14 «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань». Загальне правило визначення строку (термінів) виконання зобов'язань передбачено у ч. 2 ст. 530 ЦК України. Відповідно до цієї норми, якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у

семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не випливає із договору або актів цивільного законодавства.

Днем пред'явлення вимоги кредитором слід вважати день, у який боржник одержав надіслану йому вимогу, а в разі, якщо вимогу надіслано засобами поштового зв'язку і підприємством зв'язку здійснено повідомлення про неможливість вручення поштового відправлення, то днем пред'явлення вимоги є дата оформлення названим підприємством цього повідомлення.

Оскільки чинним цивільним законодавством не визначена форма пред'явлення вимоги кредитором, останній може здійснити своє право як шляхом надіслання платіжної вимоги-доручення, так і шляхом звернення до боржника з листом, телеграмою, надіслання йому рахунка (рахунка-фактури) тощо. При цьому, якщо основний боржник заперечує одержання ним такої вимоги, то кредитор зобов'язаний подати суду докази її надіслання боржникові. Останній, зі свого боку, не позбавлений права подати докази неодержання ним вимоги кредитора (наприклад, довідку підприємства зв'язку про ненадходження на адресу боржника відповідного рекомендованого поштового відправлення). Ухилення боржника від одержання на підприємстві зв'язку листа, що містив вимогу (відмова від його прийняття, нез'явлення на зазначене підприємство після одержання його повідомлення про надходження рекомендованого або цінного листа) не дає підстав вважати вимогу непред'явленою [174].

Слід констатувати той факт, що чинне цивільне законодавство не враховує сутності причин, на підставі яких основний боржник не виконав свого зобов'язання. Адже, у цивільних відносинах невиконання основним боржником свого зобов'язання може бути зумовлене як умисним ухиленням від виконання вимог кредитора, так і неможливістю його виконання. Тому, законодавцем встановлено правило, відповідно до якого, під відмовою основного боржника від виконання пред'явленої вимоги кредитора слід розуміти як невиконання вимог кредитора, так і відсутність в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу.

У ч. 3 ст. 619 ЦК України передбачено заборону кредиторі вимагати задоволення своєї вимоги від субсидіарного боржника, якщо ця вимога може бути

задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Дане положення зумовлено тим, що у такому випадку кредитор має можливість задовольнити свої вимоги без особливих ускладнень, не звертаючись при цьому до субсидіарного боржника. Якщо ж вимога кредитора не буде задоволена у повному обсязі шляхом зарахування зустрічної вимоги, то у незадоволеній частині кредитор може звернутися з вимогою до додаткового боржника [248, с.104].

Слушною є думка, висловлена Ю. Я. Крюковою щодо того, що у випадку, коли кредитор свідомо нехтує можливістю одержати задоволення без звернення до іншого суб'єкта, він виходить за межі дозволеної йому поведінки, зловживає своїм правом [114, с.133].

Як зазначає М.Б.Собора, закріплений законодавцем обов'язок кредитора задовольнити свою вимогу шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника презюмує право субсидіарного боржника на невиконання пред'явленої вимоги кредитором. Науковиця пропонує розширити обсяг прав субсидіарного боржника шляхом висунення заперечень проти пред'явленої кредитором вимоги у випадку подання достовірних відомостей про можливість виконання зобов'язання основним боржником. Наприклад, субсидіарний боржник може у своїх запереченнях вказати на наявність у основного боржника діючого розрахункового рахунку, на якому акумульовано грошові кошти або надати відомості про майно, на яке може бути накладено стягнення, тощо [255, с.52].

Вважаємо, що оспорювання основним боржником вимог кредитора в суді є підставою для призупинення виконання субсидіарного зобов'язання додатковим боржником протягом усього часу розгляду справи. Наведене доцільно закріпити у законодавстві шляхом доповнення ч. 4 ст. 619 ЦК України реченням наступного змісту: «На час розгляду заперечень основного боржника проти вимог кредитора в судовому порядку кредитор не може вимагати її задоволення від особи, яка несе субсидіарну відповідальність».

Підставою для виокремлення зарахування зустрічної вимоги як способу припинення основного зобов'язання є можливість їх реалізації без обов'язкової участі основного боржника та його добровільного волевиявлення. Однак, на

практиці мають місце випадки, коли кредитор умисно нівелює цей правовий припис, і пред'являє вимогу безпосередньо до субсидіарного боржника. Внаслідок таких дій кредитора порушується вимога ч. 3 ст. 13 ЦК України про заборону вчинення особою дій з наміром завдання шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Це дає підстави для відмови у захисті прав кредитора, оскільки умисне ухилення кредитором від додержання положення ч. 3 ст. 619 ЦК України породжує зловживання правом з його боку стосовно потенційного субсидіарного боржника. Наприклад, у справі № 2-952/11 від 25.05.2011 р. за позовом Особи 1 (кредитор) до Особи 2 (основний боржник), Особи 3 (субсидіарний боржник) про стягнення боргу Жовтневим районним судом м. Запоріжжя було відмовлено у задоволенні позову в частині стягнення боргу у субсидіарному порядку. І це з тих причин, що Особа 1 (кредитор) мала відповідно до розписки борг перед основним боржником, проте не задовольнила свою вимогу шляхом зарахування зустрічних вимог. На підставі ч. 3 ст. 619 ЦК України суд відмовив у задоволенні позову до субсидіарного боржника, враховуючи можливість задоволення вимог кредитора шляхом зарахування [208].

У ч. 4 ст. 619 ЦК України передбачено обов'язок субсидіарного боржника, перед задоволенням вимоги, пред'явленої йому кредитором, повідомити про це основного боржника, а у разі пред'явлення позову, – подати клопотання про залучення основного боржника до участі у справі. За допомогою такого повідомлення субсидіарний боржник ініціює суб'єктивний обов'язок основного боржника повідомити про наявні у нього заперечення щодо вимогкредитора і, відповідно, буде проінформований навіть про ті заперечення, на які основний боржник міг послатися при відмові у виконанні зобов'язання, але про які додатковий боржник знати не міг [134, с.154]. Погоджуємося із думкою В. Сломи, що таке нормативне положення спрямоване як на захист інтересів основного, так і субсидіарного боржників. Оскільки основний боржник має право заявити заперечення проти вимоги кредитора, він повинен бути проінформований про отримання субсидіарним боржником вимоги кредитора щодо виконання зобов'язання. Якщо субсидіарний боржник не повідомить основного боржника про

отриману вимогу, він тим самим обмежить останнього у його правах та поставить під загрозу свої права у випадку виконання зобов'язання [248, с.105].

Аналіз судової практики, здійснений Верховним судом України з питань застосування судами законодавства, яке регулює поруку, як вид забезпечення виконання зобов'язання, також акцентує увагу на положеннях ч. 4 ст. 619 ЦК України. Так, у випадку пред'явлення кредитором позову до поручителя судам, керуючись ст. 555 ЦК України, слід залучати до участі в судовому розгляді основного боржника як третю особу без самостійних вимог на стороні відповідача (поручителя) на підставі ч. 2 ст. 35 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до якої суд при прийнятті позовної заяви, здійсненні провадження у справі досудового розгляду, або під час судового розгляду справи встановить, що судові рішення може вплинути на права і обов'язки осіб, які не є стороною у справі, залучає таких осіб до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору. При цьому, суд має з'ясувати, чи не заявлено з боку кредитора іншої вимоги щодо цього ж боргу [9, с.27].

Наведене дає підстави для формування висновку про те, що закріплений у ч. 4 ст. 619 ЦК України правовий припис має двояке значення. По-перше, його слід розуміти як спосіб захисту інтересу основного боржника у майбутньому, при пред'явленні до нього регресної вимоги субсидіарним боржником. По-друге, з метою захисту прав субсидіарного боржника щодо дійсності пред'явленої вимоги кредитором у субсидіарному порядку. Адже, основний боржник має право висунути заперечення, які він мав проти вимог кредитора, надавати докази щодо недійсності цієї вимоги. Принагідно необхідно відзначити й те, що зміна розміру або характеру вимоги кредитора до основного боржника має безпосереднє відношення й до зміни змісту субсидіарного зобов'язання. Оскільки субсидіарний боржник несе відповідальність за невиконання, або неналежне виконання основним боржником свого зобов'язання. Так, у випадках, коли особа, яка несе субсидіарну відповідальність не повідомить про пред'явлену до неї вимогу кредитором, основний боржник не зможе своєчасно подати свої заперечення щодо пред'явленої вимоги. Фактично, субсидіарний боржник несе ризик відмови у задоволенні

регресної вимоги основним боржником у тому випадку, коли саме його бездіяльність щодо інформування основного боржника зумовила неможливість заперечити проти вимоги кредитора. Разом з тим, заперечення основного боржника повинні бути обґрунтованими й такими, що можуть змінити зміст субсидіарного зобов'язання. Зокрема, вони можуть ґрунтуватися на доцільності визнання субсидіарного зобов'язання недійсним, закінчення строку позовної давності для пред'явлення вимоги за субсидіарним зобов'язанням та ін.

На основі проведеного аналізу положень ст. 619 ЦК України слід зробити висновок про те, що основними правилами належного виконання як одного із способів припинення субсидіарного зобов'язання є: необхідність у першочерговому порядку пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника; підтвердження факту невиконання, або неналежного виконання основним боржником вимоги кредитора чи відсутність у розумний строк відповіді на неї; використання кредитором можливості задоволення своєї вимоги основним боржником шляхом зарахування зустрічної вимоги; законність та дійсність вимоги кредитора; повідомлення субсидіарним боржником основного боржника про пред'явлення йому вимоги кредитором.

Положення ст. 619 ЦК України є імперативними, які чітко визначають порядок притягнення особи до субсидіарної відповідальності. Однак, є й винятки з нього правила, зокрема, це стосується субсидіарних цивільно-правових зобов'язань, що виникають на підставі договору. Адже, чинне цивільне законодавство передбачає можливість встановлення у договорі інших умов притягнення особи до субсидіарної відповідальності. Обґрунтування висловленої позиції слід здійснити на основі договору поруки, за яким передбачено субсидіарну відповідальність поручителя.

Згідно зі ст. ст. 553, 554 ЦК України договір поруки може передбачати субсидіарну відповідальність поручителя у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою. Причём, субсидіарний боржник відповідає перед кредитором, у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо ж інше не встановлено договором поруки. Частина 1 ст. 555 ЦК України встановлює, що у разі одержання

вимоги кредитора поручитель зобов'язаний повідомити про це боржника, а за наявності позову – подати клопотання про залучення боржника до участі у справі. У випадку недотримання цих вимог особою, яка несе субсидіарну відповідальність, основний боржник має право висунути проти регресної вимоги такої особи заперечення, які він мав проти кредитора. Слушною, на нашу думку, є висловлена в цивілістичній доктрині позиція, відповідно до якої, по-перше, така ситуація відповідає принципу добросовісності, по-друге, це унеможлиблює порушення прав основного боржника, адже у протилежному випадку не важко було б уявити ситуацію, коли кредитор, знаючи про наявність в основного боржника заперечень проти його вимог, уникнув би таких спростовувань шляхом звернення зі своєю вимогою не до основного боржника, а одразу до субсидіарного. Після такого звернення субсидіарний боржник міг би виконати зобов'язання, не повідомивши про це основного боржника, у зв'язку зі своєю недобросовісністю чи зловмисною домовленістю з кредитором. Унаслідок цього останній уникнув би заперечення, а субсидіарний боржник у порядку регресу стягнув би сплачене кредитором з основного боржника, що порушило б права останнього [269, с.189; 249, с.68-69].

Регресне зобов'язання похідне від іншого в сенсі виникнення його на основі іншого зобов'язання. Регрес припускає наявність зобов'язального відношення (основного), за яким перша особа зобов'язана сплатити відому суму (або передати інші цінності) другій особі внаслідок того, що якась третя особа не виконала свого зобов'язання перед першою особою, або взагалі своїм винним поведінням поставила першу особу в необхідність здійснити платіж другій особі. Факт платежу за цим основним зобов'язанням породжує нове (похідне від нього) зобов'язання між першою і третьою особами [76, с.281]. У регресному зобов'язанні є дві сторони, але для його виникнення необхідно, щоб хоча б одна з його сторін була пов'язана певними правовідносинами з будь-якою третьою особою [75, с. 24]. Л. А. Куріньовська зазначає, що об'єктом зворотних правовідносин, а відповідно і права зворотної вимоги, як правило, є гроші, і це пояснюється тим, що вони виступають як загальна міра вартості компенсаційної функції зворотних

правовідносин, але можливі випадки, коли об'єктом може бути й інше майно [119, с.9].

Схожу думку висловлює і Д. В. Трут, який зазначає, що обов'язок регресу може бути націленим лише на дії, пов'язані з грошима, навіть якщо предметом спільних зобов'язань та певних зобов'язань є дії, пов'язані з іншим майном чи іншими товарами. Однак автор вказує, що не слід виключати, що повернення має бути засноване на обов'язку регресу, а не на грошовій компенсації, а на майні, орієнтованому на попереднє спільне зобов'язання. Таке виконання можливе лише на основі внутрішньої домовленості між регредієнтом та боржником [270, с.127-128].

Варто погодитися із позицією В. М. Сломи, що право на регрес впливає з диспозитивних засад цивільно-правового регулювання [252, с.94].

У ст. 559 ЦК України передбачено, що порука може бути припинена: з припиненням забезпеченого нею зобов'язання; якщо після настання строку виконання зобов'язання кредитор відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником або поручителем; у разі переведення боргу на іншу особу, якщо поручитель не погодився забезпечувати виконання зобов'язання іншим боржником у договорі поруки чи при переведенні боргу; після закінчення строку поруки, встановленого договором. Водночас, ліквідація боржника – юридичної особи не припиняє поруку, якщо до дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань запису про припинення боржника – юридичної особи кредитор звернувся до суду з позовом до поручителя у зв'язку з порушенням таким боржником зобов'язання.

Варто відзначити, що здійснюючи новелізацію ч. 1 ст. 559 ЦК України, законодавець відмовився від підходу припинення субсидіарного зобов'язання забезпеченого порукою, у випадку збільшення основного зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого зросте обсяг його відповідальності. Серед причин доцільності внесення змін у дану норму вбачаємо неоднакове її застосування на практиці. Адже, як влучно зазначив О. С. Ткачук, збільшення обсягу відповідальності без згоди поручителя може бути підставою як для задоволення позову про припинення поруки, так і для відмови у задоволенні позову кредитора

про стягнення боргу (без зустрічного позову про припинення поруки) на підставі заперечення проти позову як процесуального способу захисту інтересів відповідача [266, с.52].

Натомість чинна норма при зміні зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшився обсяг відповідальності боржника, закріплює відповідальність поручителя за порушення зобов'язання боржником в обсязі, що існував до такої зміни зобов'язання.

Збільшення обсягу відповідальності субсидіарного боржника має місце у випадку зміни умов основного зобов'язання. При цьому, судова практика щодо необхідності згоди субсидіарного боржника, наприклад, поручителя, про збільшення обсягу відповідальності не завжди була однозначною [231, с.151]. Так, у 2010 р. Верховним Судом України зроблено висновок з приводу надання субсидіарним боржником попередньої згоди на збільшення обсягу його відповідальності перед кредитором за зобов'язаннями основного боржника. Згідно із ним, якщо в умовах договору, як підстави виникнення субсидіарного зобов'язання, наперед передбачена можливість збільшення обсягу відповідальності субсидіарного боржника, то його згода при настанні такої умови в майбутньому не потрібна [160]. У 2011 р. правова позиція Верховного Суду з цього приводу зазнала кардинальних змін. Так, субсидіарне зобов'язання, що виникло на підставі договору поруки визнавалось припиненим з наступних причин. По-перше, судом зазначалося те, що хоча договір містив положення про згоду субсидіарного боржника на збільшення обсягу його відповідальності, однак, ця умова не свідчить про відмову субсидіарного боржника від свого права на узгодження з ним настання таких змін в майбутньому. По-друге, в договорі, що зумовив появу субсидіарного зобов'язання не зазначено, що зміни основного зобов'язання, які зумовлюють збільшення обсягу відповідальності субсидіарного боржника можуть здійснюватися без погодження з ним [162]. Таким чином, Верховним Судом України було сформовано правову позицію про визнання субсидіарного зобов'язання, що виникає на підставі договору поруки припиненим з причин зміни зобов'язання без згоди субсидіарного боржника. Наслідком цього є збільшення обсягу його відповідальності на підставі доведених фактів. Своєю

позицію суд обґрунтував тим, що за змістом положень ч. 1 ст. 553, ч. 1 ст. 554 ЦК України, незважаючи на наявність факту-стану між основним та субсидіарним боржниками, субсидіарний боржник є самостійним суб'єктом у відносинах з кредитором; має право висувати заперечення проти вимог кредитора і в тому разі, коли основний боржник від них відмовився або визнав свій борг. На нашу думку, закріплене у цивільному законодавстві положення щодо застосування якого відсутня єдина правова інтерпретація та позиція Верховного Суду України є неефективним, та потребує оновлення.

Ще одним аргументом, що підсилює доцільність здійсненої законодавцем новелізації зумовлена практикою укладення та односторонньої зміни кредитних договорів. Так, на практиці, банки, відповідно до умов кредитного договору збільшують процентну ставку за кредитами, в тому числі у зв'язку з порушенням основним боржником кредитної дисципліни, але без згоди субсидіарного боржника (поручителя) що суперечить договору поруки. З цієї причини, підстав для покладання відповідальності на субсидіарного боржника за невиконання або неналежне виконання основним боржником своїх зобов'язань перед кредитором не виникатиме, оскільки поручитель відповідатиме за порушення зобов'язання боржником в обсязі, що існував до зміни зобов'язання.

У регулюванні наведеної проблематики позитивним слід вважати досвід таких країн континентальної системи права як Франція та Німеччина. Так, у Розділі 2 Глави 2 Книги 4 Цивільного кодексу Франції [3] та Главі 771 Цивільного кодексу Німеччини [4] закріплено право субсидіарного боржника на самостійне пред'явлення вимоги про зарахування боргу між основним боржником і кредитором при наявності зустрічних вимог.

Подібну законодавчу конструкцію знаходимо у положеннях ч. 3 ст. 619 ЦК України, відповідно до якої, кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо вона може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. З аналізу наведеної норми слідує право субсидіарного боржника відмовитись від

виконання субсидіарного зобов'язання за умови можливості автоматичного виконання основного зобов'язання зарахуванням.

У зв'язку з наведеним, з метою розширення обсягу прав субсидіарного боржника вважаємо за доцільне внесення змін до чинного цивільного законодавства України шляхом закріплення права субсидіарного боржника висунути заперечення проти пред'явленої кредитором вимоги у випадку наявності достовірних відомостей про можливість виконання зобов'язання основним боржником (подання до суду, разом із запереченнями, доказів існування у основного боржника діючого розрахункового рахунку, на якому акумульовано грошові кошти, або відомостей про майно, на яке може бути накладено стягнення та ін.).

Хоча й сутністю субсидіарного зобов'язання є забезпечення пред'явленої вимоги кредитора у випадку невиконання, або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання, проте, причина звернення до субсидіарного боржника відсутня, коли є всі підстави вважати наявність можливості реального виконання основним боржником свого зобов'язання. Разом з тим, заперечення субсидіарного боржника можуть мати місце лише після факту пред'явлення до нього вимоги кредитором.

З метою підвищення ефективності правового регулювання припинення субсидіарних зобов'язань та уникнення неоднозначностей у правотворчій сфері, вважаємо необхідним внести зміни до ст. 601 ЦК України, доповнивши її ч. 3 наступного змісту: «У випадку існування між кредитором та боржником зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений, або визначений моментом пред'явлення вимоги, зобов'язання, щодо якого договором, або законом передбачено субсидіарну відповідальність боржника, припиняється зарахуванням за заявою сторони, чи субсидіарного боржника».

На нашу думку, з метою захисту інтересу субсидіарного боржника від необґрунтованого невиконання зобов'язання основним боржником, вітчизняному законодавцю слід новелізувати ст. 619 ЦК України, доповнивши її ч. 5 наступного змісту: «Субсидіарний боржник має право висунути заперечення проти пред'явленої

кредитором вимоги за умови надання достовірних відомостей про існування можливості виконання зобов'язання основним боржником».

Означена пропозиція має практичне значення для врахування її у правозастосовній сфері. Зокрема, на стороні захисту субсидіарного боржника в процесі судочинства. Так, якщо проти субсидіарного боржника було порушено цивільне провадження, то сторона захисту повинна подати всі заперечення проти вимог кредитора для обов'язкового розгляду в судовому порядку. Це дасть підстави для залучення основного боржника як співвідповідача, і для відмови у задоволенні позову проти субсидіарного боржника.

Також, зі сторони захисту субсидіарного боржника вбачаємо за доцільне передбачити у чинному цивільному законодавстві право на зупинення виконання вимог кредитора субсидіарним боржником до того часу, поки основний боржник оспорує в судовому порядку пред'явлену вимогу кредитора.

На практиці частими є випадки пред'явлення кредитором вимоги до субсидіарного боржника у той час, коли основний боржник в судовому порядку оспорує законність вимоги кредитора, зокрема шляхом визнання договору недійсним та ін. Оскільки у цей час основне зобов'язання є дійсним, і основний боржник відмовляється від виконання свого зобов'язання, то кредитор має право, відповідно до положень ст. 619 ЦК України пред'явити вимогу в повному обсязі до субсидіарного боржника. Звичайно, особа, яка несе субсидіарну відповідальність наділена обов'язком повідомити основного боржника про пред'явлену кредитором до нього вимогу, і має право залучити основного боржника до участі у справі за позовом кредитора, з метою обґрунтування своїх заперечень проти пред'явленої вимоги.

Таким чином, вважаємо оспорування основним боржником вимог кредитора в суді підставою для призупинення виконання субсидіарного зобов'язання додатковим боржником протягом усього часу розгляду справи. Наведене доцільно закріпити у законодавстві шляхом доповнення ч. 4 ст. 619 ЦК України реченням наступного змісту: «На час розгляду заперечень основного боржника проти вимог

кредитора в судовому порядку кредитор не може вимагати їх задоволення від особи, яка несе субсидіарну відповідальність».

Принагідно слід відзначити, що пропонована норма стосуватиметься тих субсидіарних цивільно-правових зобов'язань, у яких договором не передбачено інше. Тобто, субсидіарні зобов'язання, що виникають на підставі договору між кредитором і субсидіарним боржником безпосередньо містять прямий обов'язок субсидіарного боржника виконати додаткове майнове зобов'язання, розуміючи усі можливі наслідки від виконання цього договору. Фактично, укладаючи договір, кредитор і субсидіарний боржник на засадах вільного волевиявлення погоджують умови договору, згідно із яким, кожна зі сторін несе ризик невиконання, чи неналежного виконання зобов'язання, чи ж недійсності вимоги, відповідно. З цих причин у субсидіарних зобов'язаннях, що виникають на підставі договору між кредитором та субсидіарним боржником, особа, яка несе субсидіарну відповідальність не може зупинити виконання субсидіарного зобов'язання.

Наведене дає підстави для висновку про те, що виконання основного цивільно-правового зобов'язання виступає одним зі способів припинення субсидіарного зобов'язання. Однак, оскільки субсидіарне зобов'язання є самостійним за своїм характером, виконання субсидіарним боржником свого обов'язку виступає підставою для припинення лише його зобов'язання перед кредитором. Основне зобов'язання на цій підставі не припиняється, відбувається лише заміна кредитора субсидіарним боржником, який чинним цивільним законодавством наділений правом регресної вимоги до основного боржника.

Наступним способом припинення субсидіарних зобов'язань, при якому досягається мета зобов'язання є передання відступного. Так, відповідно до ст. 600 ЦК України зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо). При цьому, розмір, строки й порядок передання відступного встановлюється сторонами. Аналіз наведеного положення у контексті припинення субсидіарного зобов'язання дає підстави резюмувати те, що кредитор і субсидіарний боржник повинні, укладаючи між собою договір, визначити момент настання правопріпиняючого юридичного

факту. Як слушно відзначається у літературі, припинення субсидіарного зобов'язання переданням відступного є можливим лише у випадку заміни об'єкта виконання (наприклад, заміна виконання певних робіт, визначених договором, відповідно до затвердженого кошторису на узгоджену сторонами грошову суму) [255, с.53].

До підстав припинення субсидіарних зобов'язань, при яких досягається їх мета, відносимо зарахування. Згідно зі ст. 601 ЦК України зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений, або визначений моментом пред'явлення вимоги. У субсидіарних зобов'язаннях зарахування, як спосіб їх припинення, може мати місце у випадках, передбачених, наприклад, договором поруки між субсидіарним боржником і кредитором. Припинення субсидіарного зобов'язання шляхом зарахування є можливим лише при додержанні низки умов. По-перше, пред'явлена вимога кредитора до субсидіарного боржника повинна бути однорідною із зустрічною вимогою останнього. По-друге, зустрічність означених вимог вказує на те, що кредитор за субсидіарним зобов'язанням є боржником за іншим зобов'язанням і субсидіарний боржник за першим зобов'язанням є кредитором за іншим. По-третє, це настання строку виконання субсидіарного й іншого зобов'язань. При цьому, А. В. Коструба відмітив, що у випадку визначення строку виконання, або не встановлення цього строку, чи визначення його моментом пред'явлення вимоги, повинен бути чинним строк позовної давності [109, с.196].

Строк позовної давності, і строк дії субсидіарного зобов'язання, що виникає на підставі договору поруки мають свою специфіку. У цьому контексті Верховним Судом України висловлено правову позицію у справі № 6-53цс14 від 17.09.2014 р. про стягнення заборгованості за кредитним договором. Судом було звернено увагу на те, що ч. 4 ст. 559 ЦК України передбачає три випадки визначення строку дії договору поруки, які, відповідно, і є строком припинення субсидіарного зобов'язання, що виникає на підставі договору поруки: протягом строку, установленого договором поруки; протягом трьох років з дня настання строку (терміну) виконання основного зобов'язання, якщо кредитор не пред'явить

позову до поручителя; протягом трьох років від дня укладення договору поруки (якщо строк основного зобов'язання не встановлено або встановлено моментом пред'явлення вимоги), якщо кредитор не пред'явить позову до поручителя; для зобов'язань, виконання яких здійснюється частинами, строк поруки обчислюється окремо, за кожною частиною зобов'язання, починаючи з дня закінчення строку або настання терміну виконання відповідної частини такого зобов'язання. У правовому висновку вказано, що строк дії поруки (будь-який із зазначених) не є строком захисту порушеного права, а є строком існування суб'єктивного права кредитора й суб'єктивного обов'язку поручителя, після закінчення якого вони припиняються. Це означає, що зі збігом цього строку (який є преклюзивним) жодних дій щодо реалізації свого права за договором поруки, зокрема, й застосування судових заходів захисту свого права (шляхом пред'явлення позову), кредитор вчиняти не може [161].

Припинення субсидіарного зобов'язання за договором поруки, у зв'язку з непред'явленням кредитором вимоги до субсидіарного боржника протягом трьохроків від дня настання строку виконання основного зобов'язання, слід розуміти як пред'явлення кредитором саме позовної, а не іншої вимоги, до субсидіарного боржника. Разом з тим, кредитор не позбавлений права пред'явити іншу письмову вимогу про погашення заборгованості до особи, яка несе субсидіарну відповідальність за основного боржника.

Резюмуючи, слід зазначити, що закінчення строку субсидіарного зобов'язання, встановленого договором поруки, або сплив трьох років від дня настання строку виконання основного зобов'язання, чи одного року від дня укладення договору поруки, якщо строк основного зобов'язання не встановлений, припиняє субсидіарне зобов'язання, яке виникло на підставі договору поруки, за умови, що кредитор протягом строку дії поруки не звернувся з позовом до субсидіарного боржника.

Характерною рисою для припинення субсидіарних зобов'язань на підставі їх зарахування, передачі відступного і шляхом новації є наявність договірної природи субсидіарного зобов'язання. Новація як спосіб припинення зобов'язального правовідношення передбачена ст. 604 ЦК України, відповідно до якої зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим

зобов'язанням між тими ж сторонами. Тобто, укладення нового договору між кредитором та субсидіарним боржником слід розуміти як підставу для припинення первісного субсидіарного зобов'язання між тими ж сторонами, та підставу для виникнення нового субсидіарного зобов'язання. Підтвердження висловленого знаходимо у позиції Ю. Л. Сеніна про те, що новація породжує нові зобов'язальні правовідносини, отже виступає правостворюючим юридичним фактом, та одночасно правоприпиняючим [241, с.35].

Другу групу підстав припинення субсидіарних зобов'язань становлять ті підстави, при настанні яких мета субсидіарного зобов'язання не досягається. Виходячи зі змісту ст. 605 ЦК України, де передбачено, що зобов'язання припиняється внаслідок звільнення кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора, прощення боргу є такою підставою. Як зауважив І. Л. Самсін, під прощенням боргу слід розуміти звільнення боржника, з власної волі кредитора, від виконання його обов'язків, не вимагаючи зустрічного виконання зобов'язання [167, с.167]. Специфіка цього способу припинення субсидіарних зобов'язань полягає у тому, що він не передбачає зустрічного задоволення, та має безумовний і безповоротний характер.

У ході дослідження можливості припинення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань на підставі прощення боргу необхідно звернути увагу на те, що договір між кредитором і субсидіарним боржником про прощення боргу є абстрактним за своєю сутністю. Адже, предмет договору прощення боргуне може впливати на стимулювання виконання основного зобов'язання [299, с.80]. При цьому, форма договору про прощення боргу повинна відповідати формі договору за субсидіарним зобов'язанням, оскільки є його невід'ємною частиною.

Згідно зі ст. 607 ЦК України субсидіарне зобов'язання припиняється на підставі неможливості його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає. Особливістю цього способу припинення субсидіарного зобов'язання є те, що факт неможливості виконання настав після виникнення субсидіарного зобов'язання, і має об'єктивний характер. Об'єктивність неможливості виконання субсидіарним боржником зобов'язання перед кредитором полягає у відсутності його

вини у настанні цього факту, який може мати місце у випадку недостатності коштів та іншого майна, необхідного для виконання субсидіарного зобов'язання.

Припинення субсидіарного зобов'язання на підставі, передбаченій у ст. 608 ЦК України також має свої особливості. Зокрема, це стосується припинення недоговірною субсидіарного зобов'язання у разі смерті фізичної особи – кредитора. Так, відповідно до ст. 1179 ЦК України субсидіарне зобов'язання батьків (усиновлювачів) або піклувальника з відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою, припиняється у випадку смерті кредитора. І це з тих причин, що воно нерозривно пов'язано з особою кредитора (ч. 2 ст. 608 ЦК України). У всіх інших випадках такого зв'язку немає.

Смерть субсидіарного боржника не є підставою для припинення субсидіарного зобов'язання. Виконання цього зобов'язання може бути здійснено спадкоємцями субсидіарного боржника.

Специфічним способом припинення субсидіарного зобов'язання є припинення субсидіарного зобов'язання учасника повного товариства шляхом його вибуття з товариства. Так, ч. 3 ст. 124 ЦК України передбачає, що вибуття учасника із товариства не припиняє потенційної можливості виникнення субсидіарного зобов'язання у такого учасника протягом трьох років з дня затвердження звіту про діяльність товариства за рік, в якому він вибув з товариства.

Наведене дає підстави для висновку про те, що хоча припинення субсидіарного зобов'язання у зв'язку з відсутністю спеціальних норм й регулюється загальними правилами, передбаченими у Главі 50 ЦК України, однак має свої особливості.

Моментом припинення субсидіарного зобов'язання належним виконанням є момент повного виконання зобов'язання субсидіарним боржником. Припинення субсидіарного зобов'язання переданням відступного є допустимим у випадку заміни об'єкта виконання (наприклад, заміна визначеного договором виду виконання робіт, відповідно до затвердженого кошторису на узгоджену сторонами грошову суму).

Новація, зарахування та передання відступного як способи припинення зобов'язання властиві для субсидіарних зобов'язань, підставою яких є договір. Прощення боргу щодо субсидіарного боржника може мати місце у будь-який

момент дії субсидіарного зобов'язання, однак його припинення у такий спосіб є безумовним і безповоротним. До спеціальних підстав припинення субсидіарних зобов'язань належать: 1) припинення основного зобов'язання забезпеченого субсидіарним зобов'язанням; 2) зміни основного зобов'язання без згоди субсидіарного боржника, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності; 3) припинення субсидіарного зобов'язання після закінчення встановленого договором або законом строку.

Висновки до Розділу 2

1. Юридичний склад як підстава виникнення субсидіарного зобов'язання включає наступні елементи: 1) юридичний факт-стан субсидіарності, сутність якого полягає у встановленні правового зв'язку між основним і субсидіарним боржником; 2) юридичний факт, на підставі якого виникають правовідносини між основним боржником та кредитором; 3) юридичний факт невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником, або вчинення ним цивільного правопорушення; 4) юридичний факт звернення з вимогою кредитора до основного боржника та його відмова у її задоволенні, або ненаданні відповіді на неї.

2. Враховуючи те, що новий учасник повного товариства відповідає у рівній частці з іншими учасниками за зобов'язаннями товариства, що могли виникнути й до моменту його вступу в товариство, обґрунтовано положення про те, що момент виникнення основного зобов'язання може передувати субсидіарності як первісному юридичному факту-стану.

3. Договір поруки як елемент юридичного складу – підстави виникнення субсидіарних зобов'язань відрізняється за своєю сутністю від інших договорів, що встановлюють конструкцію субсидіарного правовідношення, тим, що у ньому міститься пряма вказівка на наявність правового зв'язку між кредитором та субсидіарним боржником. В інших договорах, договорі управління майном чи договорі комерційної концесії, має місце юридичний факт-стан субсидіарності, тобто правовий зв'язок між основним та субсидіарним боржниками.

4. До юридичних фактів, які у сукупності становлять юридичний склад як підставу виникнення субсидіарного зобов'язання за договором управління майном належать: факт правового зв'язку управителя та установника управління; факт укладення договору управління майном; факт неналежного виконання зобов'язання управителем перед визначеним установником управління вигодонабувачем; факт наявності судового рішення, що набрало законної сили, про зобов'язання основного боржника виконати пред'явлені кредитором вимоги; факт недостатньої вартості майна, переданого в управління, для задоволення вимог кредитора.

5. Аналіз судової практики дозволяє виокремити тезу про те, що підставою субсидіарної відповідальності засновника юридичної особи публічного права є причинно-наслідковий зв'язок між його діями та неплатоспроможністю юридичної особи, а також вина засновника. Презумпція невинуватості компетентного органу державної влади чи місцевого самоврядування дозволяє притягнути його до відповідальності тільки при наявності вини.

6. Враховуючи те, що межі відповідальності поручителя можуть встановлюватися в договорі поруки та відрізнятися за обсягом від зобов'язання забезпеченого порукою, з метою захисту прав та інтересів поручителя обґрунтована необхідність встановлення загальної субсидіарної відповідальності за договором поруки та внесення змін до ч. 1 ст. 554 Цивільного кодексу України, виклавши її в наступній редакції: «У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, поручитель несе субсидіарну відповідальність перед кредитором, якщо договором поруки не встановлено солідарну відповідальність боржника та поручителя».

7. Субсидіарними боржниками можуть виступати не тільки особи, які мають повну дієздатність, а й неповнолітні з підстав, передбачених законом. В окремих, законодавчо закріплених випадках, статус субсидіарного боржника безпосередньо пов'язаний із здійсненням фізичною особою підприємницької діяльності.

8. У правовідносинах, пов'язаних із визнанням юридичної особи банкрутом, субсидіарними боржниками можуть бути засновники (учасники, акціонери), керівник боржника, а також інші особи, що виконують організаційно-

розпорядчі та адміністративно-господарські обов'язки, та мають право давати обов'язкові для боржника вказівки, або можливість іншим чином визначати його дії. При цьому, кваліфікуючою ознакою їх субсидіарної відповідальності виступає вина.

9. З врахуванням функціональної спрямованості субсидіарного зобов'язання, як універсального засобу захисту прав кредитора, обґрунтовується доцільність в межах реалізації принципу свободи договору, на підставі домовленості кредитора та субсидіарного боржника, до предмета субсидіарного виконання відносити як грошові кошти, так і інші об'єкти цивільних прав, зокрема і ті, що є об'єктом в основному зобов'язанні.

10. Обґрунтовано положення про те, що керуючись принципом свободи договору обсяг субсидіарного зобов'язання поручителя не обмежений обсягом зобов'язання основного боржника, та може бути значно меншим від розміру вимоги за основним зобов'язанням. Доведено, що у недоговірних субсидіарних зобов'язаннях зменшення розміру відповідальності субсидіарного боржника за погодженням сторін є неможливим.

11. З метою підвищення ефективності правового регулювання припинення субсидіарних зобов'язань та уникнення неоднозначностей у правотворчій сфері обґрунтована доцільність внесення змін до ст. 601 ЦК України, доповнивши її ч. 3 наступного змісту: «У випадку існування між кредитором та боржником зустрічних однорідних вимог строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, зобов'язання, щодо якого договором або законом передбачено субсидіарну відповідальність боржника, припиняється зарахуванням за заявою сторони основного зобов'язання, чи субсидіарного боржника».

12. Обґрунтована доцільність віднесення до змісту суб'єктивного цивільного права субсидіарного боржника можливість висунути заперечення проти пред'явленої кредитором вимоги у випадку наявності достовірних відомостей про можливість виконання зобов'язання основним боржником (подання суду разом із запереченнями доказів існування у основного боржника діючого розрахункового

рахунку, на якому акумульовано грошові кошти, або відомостей про майно, на яке може бути накладено стягнення та ін.).

13. Основними правилами належного виконання, як одного із способів припинення субсидіарного зобов'язання є: необхідність у першочерговому порядку пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника; підтвердження факту невиконання, або неналежного виконання, основним боржником вимоги кредитора чи відсутність у розумний строк відповіді на неї; використання кредитором можливості задоволення своєї вимоги основним боржником шляхом зарахування зустрічної вимоги; законність та дійсність вимоги кредитора; повідомлення субсидіарним боржником основного боржника про пред'явлення йому вимоги кредитором.

14. Враховуючи самотійний характер субсидіарного зобов'язання, доведено положення про те, що виконання субсидіарним боржником свого обов'язку є підставою для припинення лише його зобов'язання перед кредитором. Основне зобов'язання на цій підставі не припиняється, відбувається лише заміна кредитора субсидіарним боржником, який чинним цивільним законодавством наділений правом регресної вимоги до основного боржника.

15. Закінчення строку субсидіарного зобов'язання, встановленого договором поруки, або сплив трьох років від дня настання строку виконання основного зобов'язання, чи одного року від дня укладення договору поруки, якщо строк основного зобов'язання не встановлений, припиняє субсидіарне зобов'язання, яке виникло на підставі договору поруки за умови, що кредитор протягом строку дії поруки не звернувся з позовом до субсидіарного боржника.

16. Доведено, що територіальні громади можуть виступати субсидіарними боржниками при реалізації кредитором свого права пред'явлення вимоги у примусовому порядку.

17. Обґрунтовано положення про те, що припинення субсидіарного зобов'язання переданням відступного є допустимим у випадку заміни об'єкта виконання.

18. Новація, зарахування та передання відступного як способи припинення зобов'язання властиві для субсидіарних зобов'язань, підставою яких є договір. Прощення боргу щодо субсидіарного боржника може мати місце у будь-який момент дії субсидіарного зобов'язання, однак його припинення у такий спосіб є безумовним і безповоротним.

19. Обґрунтовано, що оспорювання основним боржником вимог кредитора в суді є підставою для призупинення виконання субсидіарного зобов'язання додатковим боржником протягом усього часу розгляду справи. Наведене доцільно закріпити у ч. 4 ст. 619 ЦК України.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає у всебічному дослідженні цивільно-правового регулювання субсидіарних зобов'язань. Основні висновки дисертаційного дослідження, що розширюють і доповнюють винесені на захист положення наукової новизни, полягають у такому:

1. Аналіз актів кодифікації цивільного законодавства на українських землях дозволив дійти висновку, що навіть найдавніші пам'ятки права містили норми, присвячені регулюванню субсидіарних зобов'язань. У період зародження та становлення правового масиву субсидіарні зобов'язання розглядалися в межах субсидіарної відповідальності. З розвитком законодавства змінювалось розуміння сутності субсидіарних зобов'язань, окреслювались їх особливості. Сучасний період регулювання даного виду відносин характеризується відсутністю нормативного визначення поняття «субсидіарного зобов'язання», а також множинністю нормативно-правових актів, що регулюють особливості виконання субсидіарних зобов'язань.

2. Субсидіарне зобов'язання є самостійним, відносним та охоронним цивільним правовідношенням, у формі якого реалізується субсидіарна відповідальність. Відповідно до критерію виконання субсидіарним зобов'язанням певної економічної функції, воно відноситься до забезпечувальних зобов'язань гарантійного характеру. Субсидіарність, хоч і не стимулює боржника до виконання зобов'язань, проте створює для кредитора додаткові гарантії охорони його майнового інтересу шляхом надання можливості пред'явлення вимоги про виконання зобов'язання не тільки до боржника, але й до третьої особи. При цьому, гарантується охорона інтересу не лише кредитора в частині забезпечення можливості задоволення вимог додатковим боржником, але й субсидіарного боржника – адже, звернення стягнення на його майно є можливим за умови невдалої спроби кредитора задовольнити свої вимоги за рахунок майна основного боржника.

3. Визначено, що ознаками субсидіарних зобов'язань, які відображають їх суть, є: особливість змісту зобов'язання: право вимоги кредитора до субсидіарного

боржника виникає у випадку відмови у її задоволенні або ненадання в розумний строк відповіді на неї основним боржником, а також якщо неможливо її виконати зарахуванням; активний характер поведінки субсидіарного боржника; обумовленість суб'єктивних прав субсидіарного боржника підставами виникнення та видом основного зобов'язання; відносність правовідношення – означеному кредитору відповідає визначений субсидіарний боржник; визначеність, яка виявляється у правомочності кредитора вимагати від субсидіарного боржника виконання зобов'язань у передбаченому умовами договору обсязі, у випадку настання встановлених у законі обставин; охоронний характер правовідношення; обмеженість строку вимоги кредитора до субсидіарного боржника; відмінність перебігу строку позовної давності щодо основного та субсидіарного зобов'язання; договір або закон як підстава виникнення зобов'язання; самотійний характер субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

4. Обґрунтовано, що субсидіарні зобов'язання не є самотійним різновидом зобов'язань з пасивною множинністю осіб або формою цивільно-правової відповідальності, які забезпечують виконання зобов'язань зі сторони основного боржника. Забезпечувальні функції субсидіарних зобов'язань стосовно кредитора найвиразніше виявляються в рамках передачі боргу, коли заміна основного боржника відбувається як через неможливість виконати ним взяті зобов'язання, так і внаслідок неправомірних дій додаткового боржника. При цьому, отримавши попередню згоду кредитора на заміну основного боржника, додатковий боржник залучається до виконання невиконаної частини зобов'язання тільки субсидіарно, тобто лише після того, як кредитором будуть вичерпані всі засоби і можливості задовольнити свої вимоги за рахунок основного боржника.

5. Виокремлено основні критерії розмежування субсидіарних зобов'язань та зобов'язань із множинністю осіб, до яких належать: 1) суб'єкти зобов'язання з множинністю осіб є учасниками одного правовідношення, в той час як суб'єкти субсидіарних зобов'язань є учасниками хоч і пов'язаних між собою, проте різних правовідношень; 2) вимога кредитора до субсидіарного боржника, не зважаючи на залежність її виникнення від порушення основного зобов'язання, має самотійний

характер; 3) на відміну від субсидіарних, на зобов'язання із множинністю осіб, поширюється спеціальний строк позовної давності передбачений ст. 266 ЦК України; 4) предмет основного зобов'язання, що виникає, здебільшого, на підставі договору, і має регулятивний характер, може не співпадати з предметом субсидіарного зобов'язання.

6. Класифікаційними критеріями субсидіарних зобов'язань виступають: суб'єктний склад, підстава виникнення, спосіб припинення субсидіарних зобов'язань, вольовий характер їх виконання, об'єкт зобов'язального правовідношення.

7. Аналіз основних підходів до розуміння поняття, сутності, структури методології дослідження дозволив сформулювати об'єктивовану особливість методології дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань під якою запропоновано розуміти цілісне, інтегральне явище, яке поєднує в собі низку елементів таких як система теоретичних принципів, філософсько-світоглядних підходів, методів, що зумовлюють всебічне та об'єктивне дослідження субсидіарного зобов'язання за цивільним законодавством України.

8. Цивільно-правові підстави виникнення статутних субсидіарних зобов'язань зумовлені існуванням юридичного складу у цілому, усього комплексу юридичних фактів: створення юридичної особи, законодавчо визначений правовий статус якої закріплює субсидіарну відповідальність її засновників (учасників) або вступ до складу її учасників; існування зобов'язальних правовідносин за участі такої юридичної особи; пред'явлення вимоги кредитором субсидіарному боржнику після її пред'явлення до основного боржника, та незадоволення вимоги самою юридичною особою; застосування до основного боржника процедури банкрутства. Окреме місце в системі юридичних фактів займають протиправні дії субсидіарних боржників, що довели основного боржника до банкрутства.

9. Наявність основного зобов'язання не у всіх випадках зумовлює виникнення субсидіарного зобов'язання. Якщо ж основне зобов'язання буде припинено внаслідок його виконання, то підстави для виникнення субсидіарного зобов'язання відсутні. Існування у фактичному складі субсидіарного зобов'язання

лише двох юридичних фактів: субсидіарного стану та основного зобов'язання не є достатніми підставами для його виникнення, однак вказує на необхідність іншого юридичного факту. Останнім виступає факт пред'явлення вимоги кредитором основному боржнику, та його відмова у задоволенні або ненадання відповіді на неї в розумний строк.

10. Юридичний склад субсидіарного зобов'язання, що виникає на підставі договору поруки має свої особливості. Його специфіка полягає у тому, що первісним юридичним фактом як однією з підстав вчинення субсидіарного зобов'язання є не правовий зв'язок основного і субсидіарного боржників, а правовий зв'язок останнього і кредитора. Означене створює кредитору додаткову можливість вибору субсидіарного боржника. З цих причин, цей вид субсидіарних цивільно-правових зобов'язань слід розглядати як форму забезпечення виконання іншого зобов'язання.

11. На основі проаналізованої судової практики зроблено висновок, що юридичний факт-стан субсидіарності лише визначає потенційну можливість виникнення субсидіарного зобов'язання і, відповідно, виконання вимоги кредитора субсидіарним боржником. Обмеження правомочностей субсидіарного боржника носять договірний або законний характер.

12. Визначена конструкція субсидіарного зобов'язання як цивільного правовідношення, суб'єктний склад якого представлений трьома учасниками: кредитором як управненою стороною, основним боржником – зобов'язаною стороною, та додатковим боржником, потенційно готовим замінити основного боржника, у випадку невиконання або неналежного виконання ним взятих на себе зобов'язань. Змістом даних правовідносин є, з одного боку, суб'єктивне право кредитора вимагати у зобов'язаних осіб (основного і додаткового боржників) задоволення своїх інтересів, і, з іншого боку, юридичні обов'язки основного і субсидіарного боржників, спрямовані на належне виконання вимог кредитора. Обов'язки основного боржника щодо належного задоволення вимог управненої сторони забезпечуються потенційними обов'язками додаткового боржника задовольнити ці вимоги в їх невиконаній частині.

13. Обґрунтовано доцільність залучення органів державної влади та місцевого самоврядування до субсидіарної відповідальності при банкрутстві створених ними юридичних осіб, із врахуванням ступеня інституційної та оперативної незалежності такої юридичної особи, керуючись позицією Європейського Суду з прав людини. Критерієм визначення ступеня інституційної та оперативної незалежності юридичної особи виступає цілий ряд факторів, таких як: правовий статус юридичної особи публічного права за її національним правом, права, якими вона наділена, сфера її діяльності, організаційна та функціональна незалежність, жоден з яких, взятий окремо, не може мати визначального значення.

14. Обґрунтовано положення про те, що хоча припинення субсидіарного зобов'язання у зв'язку з відсутністю спеціальних норм й регулюється загальними правилами, передбаченими у Главі 50 ЦК України, однак має свої особливості. До спеціальних підстав припинення субсидіарних зобов'язань належать: 1) припинення основного зобов'язання забезпеченого субсидіарним зобов'язанням; 2) зміна основного зобов'язання без згоди субсидіарного боржника, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності; 3) припинення субсидіарного зобов'язання після закінчення встановленого договором або законом строку.

На підставі цих та інших висновків дисертанткою вносяться конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, які також складають наукову новизну дослідження, зокрема у ЦК України:

– доповнити ст. 544¹ ЦК України таким реченням: «Субсидіарне зобов'язання - цивільне правовідношення із самостійним, охоронним і відносним характером, яке виникає на підставі договору чи закону, зміст якого зумовлено субсидіарним правом вимоги кредитора у випадку відмови в її задоволенні або ненаданні відповіді на неї в розумний строк основним боржником, а також неможливості її виконання зарахуванням, та активному субсидіарному обов'язку додаткового боржника, що такому праву кореспондує»;

– внести зміни до ч. 1 ст. 554, яка регулює правові наслідки порушення зобов'язання, забезпеченого порукою, виклавши її в наступній редакції: «У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, поручитель несе

субсидіарну відповідальність перед кредитором, якщо договором поруки не встановлено солідарну відповідальність боржника та поручителя»;

– доповнити ст. 601, яка встановлює припинення зобов'язання зарахуванням, частиною 3 наступного змісту: «У випадку існування між кредитором та боржником зустрічних однорідних вимог строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, зобов'язання, щодо якого договором або законом передбачено субсидіарну відповідальність боржника, припиняється зарахуванням за заявою сторони основного зобов'язання чи субсидіарного боржника»;

– доповнити ст. 619, яка визначає субсидіарну відповідальність, частиною 5 наступного змісту: «Субсидіарний боржник має право висунути заперечення проти пред'явленої кредитором вимоги за умови надання достовірних відомостей про існування можливості виконання зобов'язання основним боржником»;

– доповнити ч. 4 ст. 619 реченням наступного змісту: «На час розгляду заперечень основного боржника проти вимог кредитора в судовому порядку кредитор не може вимагати їх задоволення від особи, яка несе субсидіарну відповідальність».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Case of Shafranov v. Russia. Judgment by the European Court of Human Rights No.24766/04 dated 25.09.2008. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/judges>(дата звернення: 18.01.2020).
2. Chanysheva A. Legal peculiarities of additional (accessory) obligations. *Leges si viata*. 2015. № 8 (2) P. 104–107.
3. French Civil Code from 5.03.1803. URL: http://www.napoleon-series.org/research/government/c_code.html (дата звернення: 18.01.2020).
4. German Civil Code in the version promulgated on 2.01.2002. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ (дата звернення: 18.01.2020).
5. Resolution adopted by the General Assembly on the report of the Sixth Committee (A/56/589 and Corr.1) 56/82. Report of the International Law Commission on the work of its fifty-third session from 12.12.2001. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/56/82> (дата звернення: 18.01.2020).
6. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. Москва : Статут, 2012. Т. 1 : Обязательства по советскому гражданскому праву. 460 с.
7. Актуальні проблеми теорії держави та права / С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін. Київ : КНТ, 2008. 288 с.
8. Актуальные проблемы гражданского права : сборник статей / ред. М. И. Брагинского. Москва : Норма, 2002. Вып. 4. 432 с.
9. Аналіз застосування судами законодавства, яке регулює поруку як вид забезпечення виконання зобов'язання. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 4. С. 25–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2015_4_5 (дата звернення: 18.00.2020).
10. Ананьева К. Я. Исполнение обязательств с множественностью субъектов в них. *Юридическая наука*. 2012. № 2. С.47–52.
11. Андрейченко С. С. Міжнародно-правова концепція атрибуції поведінки держави : автореф. дис... док. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2016. 40 с.

12. Аскназий С. И. Основные вопросы теории социалистического гражданского права. *Вестник Ленинградского университета*. 1947. № 12. С. 110–125.
13. Бакин А. С. Субсидиарность в гражданском праве Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Томск, 2014. 227 с.
14. Бакин А. С. Понятие субсидиарного обязательства в гражданском праве РФ. *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2010. № 339. С. 91–94.
15. Баринаева М. Н., Максименко С. Т. Римское частное право : учебное пособие для вузов. М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. 208 с.
16. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. М. : Юридическая литература, 1989. 448 с.
17. Белов В. А. Поручительство. Опыт теоретической конструкции и обобщения арбитражной практики. М., 1998. 234 с.
18. Белов В. А. Проблемы цивилистической теории российского вексельного права: дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03. М., 2004. 405 с.
19. Белов В. А. Сингулярное правопреемство в обязательстве. М., 2000. 288 с.
20. Блажівська О. Вчення про зобов'язання за Галицьким цивільним кодексом 1797 року: історико-правовий аналіз. *Юридична Україна*. 2014. № 5. С. 9–14.
21. Блажівська О. Є. Особливості цивільно-правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 117–122.
22. Блащук А. М. Поняття та правова природа припинення цивільно-правового зобов'язання. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 93–98.
23. Боброва Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03. Киев, 1988. 453 с.
24. Богданова Е. Е. Субсидиарная ответственность. Проблемы теории и практики. М.: Приор-издат, 2003. 112 с.

25. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання як категорія цивільного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2004. № 60–62. С. 73–75.

26. Борисова В. І. Цивільне право України. Підручник : в 2 т. Харків : Право, 2011. Т. 2. 815 с.

27. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: общие положения. Москва : Статут, 2011. 848 с.

28. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. М. : Городец-издат, 2001. 208 с.

29. Брауде И. Л. К вопросу об объекте правоотношения по советскому гражданскому праву. *Советское государство и право*. 1974. № 1. URL: <http://www.kursach.com/biblio/9000000/003.htm> (дата звернення: 18.03.2020).

30. Бутирська І. Відповідальність осіб, що контролюють боржника, у справі про банкрутство. *Право України*. 2018. № 6. С. 106–110.

31. Вавилин Е. В. Исполнение обязательств: вспомогательные сделки и секундарне права. *Современная юридическая наука и правоприменение* : сб. тезисов докл. по мат. междунар. наук.-практ. конфер. г. Саратов, 3-4 июля 2011 г. Саратов, 2011. С. 215–216.

32. Васьковский Б. В. Учебник гражданского права. Москва : Статут, 2003. 382 с.

33. Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п.1 ч.1 ст. 355 ЦПК України, за 2010-2011 рр. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/BD8838265C38F240C2257B7B004C786E](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/BD8838265C38F240C2257B7B004C786E) (дата звернення: 18.01.2020).

34. Витрянский В. В. Некоторые проблемы применения законоположений о правовом статусе государственных и муниципальных учреждений. *Законодательство*. 2006. № 12. С. 10–16.

35. Вільчак Я. М. Особливості відповідальності міжнародних організацій за порушення міжнародних зобов'язань. *Юридична Україна*. 2008. № 4. С. 93–98.
36. Воробьева Н. Н., Зезекало А. Ю. Субсидиарная ответственность государства по долгам унитарных предприятий в практике Европейского Суда по правам человека. Комментарий к постановлению от 9.10.2014 г. по делу «Лисейцева и Маслов против России». *Сравнительное конституционное обозрение*. 2015. № 3. С. 127–139.
37. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Москва, 2003. Т. 1. 645 с.
38. Голубева Н. Ю. До питання про складне за змістом зобов'язання. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 16. С. 19–25.
39. Голубева Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 642 с.
40. Голубева Н. Ю. Класифікація зобов'язань у цивільному праві. *Часопис цивілістики*. 2010. Вип. 9. С. 13–16.
41. Голубева Н. Ю. Система зобов'язань у цивільному праві України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 241–247.
42. Голубева Н. Ю. Характеристика елементів зобов'язання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 468–474.
43. Голубцов В. Г. Реформа обязательственного права: теоретический и практический эффект состоявшихся изменений. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2018. Выпуск 41. С. 396–419.
44. Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств. М.: Статут, 2002. 222 с.
45. Гордон В. М. Лекции по советскому гражданскому праву. Харьков : Юрид. лит., 1960. 320 с.
46. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.
47. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради*. 1992. № 6. Ст. 56.

48.Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27.12.1994 г.
URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=5;-155(дата звернення: 18.01.2020).

49.Гражданский кодекс Республики Молдова от 6.06.2002 г. URL:
<https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/md/md149ru.pdf> (дата звернення: 18.01.2020).

50.Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 30.06.1999 г.
URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2142(дата звернення: 18.01.2020).

51. Гражданский кодекс Российской Федерации от 21.10.1994 г. URL:
<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102033239> (дата звернення: 18.01.2020).

52.Гражданский кодекс советских республик. Текст и практический комментарий / под ред. А. Л. Малицького. Харьков : Наука, 1927. 1280 с.

53. Гражданское право : в 3-х т. : учебник для вузов / ред. А. П. Сергеев.
Москва : ПГ-Пресс, 2013. Т. 1 : Общая часть. 1008 с.

54. Гражданское право : в 4-х т. / под ред. Е. А. Суханова. Москва: БАК, 2008.
Т. 3. 766 с.

55. Гражданское право : учеб. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. М. :
Проспект, 1999. Т. 1. 776 с.

56. Гражданское право : учебник / Н. А. Агафонова, С. В. Артеменков,
В. В. Безбах и др. ; под ред. В. П. Мозолина, А. И. Масляева. Москва : Юристь,
2012. 719 с.

57. Гражданское право : учебник : в 3-х т. / под. ред. А. П. Сергеева,
Ю. К. Толстого. Москва : Норма инфа, 2005. Т. 1. 765 с.

58. Гражданское право. Часть 2 : учебн. / под. ред. А. Г. Каплина. Москва :
Юристь, 2002. 542 с.

59. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики /
под. ред. В. А. Белова. Москва : Юрайт, 2007. 993 с.

60. Гражданское право: учеб. / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. М.:
Юристь, 2002. 536 с.

61. Гражданское право: учеб.: в 2-х т. / отв. ред. Е. А. Суханов. М., 2004. Т. 2. Полутом 1. 438 с.
62. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція : монографія / за наук. ред. Є. О. Харитонова. Хмельницький : ХУУП, 2012. 724 с.
63. Гриценко Г. Субсидіарна відповідальність крізь призму множинності осіб у зобов'язанні. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С.223–228.
64. Гриценко Г. Передумови виникнення множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні. *Юридична Україна*. 2016. № 3–4. С. 65–71.
65. Гриценко Г. Г. Множинність осіб у цивільно-правових зобов'язаннях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 234 с.
66. Гудима-Підвербецька М. М. Специфіка договірних субсидіарних зобов'язань в аспекті дихотомічного поділу цивільно-правових субсидіарних зобов'язань за підставами їх виникнення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 39. С.82–86.
67. Гудима-Підвербецька М. М. Співвідношення субсидіарних і акцесорних зобов'язань в цивільному праві України. *The Journal of Eastern European Law. Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 60. С.49–56.
68. Гудима-Підвербецька М. М. Субсидіарні зобов'язання в цивільному праві України: окреслення проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Випуск 53. Том 1. С.85–88.
69. Гудима-Підвербецька М. М. Теоретико-методологічні та практичні особливості співвідношення категорії «субсидіарне зобов'язання» й «субсидіарна відповідальність». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Випуск 3 (43). С.226–231.
70. Гудима-Підвербецька М. Правова природа субсидіарних зобов'язань в цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 10–15.
71. Гудима-Підвербецька М. М. Значення субсидіарних зобов'язань у цивільному праві України: законодавчі упущення та потенційні можливості.

Модернізація законодавства та правозастосування: вимоги часу: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 6 грудня 2018 року. Тези наукових доповідей. К.: Видавничий дім «АртЕк», 2018. С.116–118.

72. Доренкова Ю. М. Исполнение договорного обязательства в гражданском праве России : дис. ... канд. юрид. наук:12.00.03. Москва, 2000. 215 с.

73. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. Київ : Глобус, 1991. Т. 1. 238 с.

74. Жагарнікова Т. О. Елементи та особливості грошового зобов'язання в цивілістичній доктрині права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 73–78.

75. Жила А. Субъекты, объект и юридическое содержание регрессного правоотношения. *Закон и Жизнь*. 2014. № 2. С. 22–26. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2014/2-rus/4.pdf>(дата звернення: 18.03.2020).

76. Жила О. В. Особливості виникнення права регресної вимоги. *Митна справа*. 2013. № 6 (90). Ч. 1. Кн. 1. С. 279–284.

77. Жукорська Я. М. Відповідальність міжнародних організацій за порушення міжнародних зобов'язань: сучасний стан. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 356–360.

78. Завальна Ж. В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 147–150.

79. Загальне вчення про зобов'язання. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / заг. ред. Ю. С. Шемчушенко. Київ : Юридична книга, 2008. Т. 9. 465 с.

80. Задорожний Ю. А. Становлення і розвиток інституту зобов'язального права в римському праві. С. 68–70. URL: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2007/statji_n4_5_2007/Zadorognij_68.pdf (дата звернення: 18.01.2020).

81. Заїка Ю. О. Українське цивільне право : навч. посіб. Київ : Істина, 2005. 612 с.

82. Зарубина Н. П. Частное право Японии. Хабаровск: Издательство ТОГУ, 2016. 116 с. URL: http://pnu.edu.ru/media/filer_public/2a/76/2a76f1d2-bb35-4e3c-818b-ba27ba88ef48/zarubina-posobie-cr-japan.pdf (дата звернення: 18.01.2020).
83. Зобов'язальне право України : підручник / за ред. Є. О. Харитонові, Н. Ю. Голубевої. Київ : Істина, 2011. 848 с.
84. Зобов'язальне право: теорія і практика : навч. посіб. для студ. юрид. вузів і ф-тів ун-тів / ред. О. В. Дзера. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 910 с.
85. Иванова Г. Н., Шевченко А. С. Субсидиарная ответственность. *Правоведение*. 1998. № 2. С. 150–153. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=145148> (дата звернення: 18.01.2020).
86. Иоффе О. С. Обязательственное право. Москва : Юрид. лит., 1975. 880 с.
87. Ігнатенко В. М. Виконання недоговірних регулятивних зобов'язань. *Теорія і практика правознавства*. 2012. Вип. 1 (2). С. 70–79.
88. Кабанова И. Е. Привлечение муниципальных образований и государства к субсидиарной ответственности при банкротстве унитарных предприятий. *Имущественные отношения в РФ*. 2018. № 10 (205). С.66–72.
89. Калаур І. Р. Принцип належного виконання договірних зобов'язань через призму виконання зобов'язань про передання майна в користування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. 3. Т. 1. С. 84–86.
90. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. ... док. юрид. наук :12.00.03. Київ, 2007. 36 с.
91. Кархалев Д. Н. Охранительное гражданское правоотношение. Москва : Статут, 2009. 332 с.
92. Кельман М. С. Методологічна ситуація у сучасному правознавстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 1. С. 3–11.
93. Кензеев Э. Б. Исполнение обязательств со множественностью лиц: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2011. 28 с.

94. Керимов Д. А. *Методология права: предмет, функции, проблемы философии права*. Москва, 2008. 521 с.
95. Кистяковский Б. А. *Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права*. Москва, 1916. 704 с.
96. Ківалова Т. С. *Поняття та система зобов'язань у цивільному праві України. Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 38. С. 22–27.
97. Ковальська В. С. *Юридичні факти-стани у сімейному праві: питання правової природи. Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 162–168.
98. *Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. Відомості Верховної Ради*. 2019. № 19. Ст.74.
99. *Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
100. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Укл.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 1168 с.*
101. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Укл.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 1240 с.*
102. *Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Таджикистан. Части первой (постатейный) с использованием судебной практики / под. ред. Н. Шонасриддинова. Душанбе, 2004. 718 с.*
103. *Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации / под ред. О. Н. Садикова. Москва : Контракт-инфа-м, 2005. 778 с.*
104. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004(дата звернення: 18.03.2020).*
105. *Конверський А. Є. Логіка : підручник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 391 с.*

106. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
107. Копиленко О. Л., Римаренко Ю. І., Мозковий Л. І. Правознавство: кредитно-модульний курс : навч. посіб. Київ: ВД Професіонал, 2007. 400 с.
108. Коструба А. В. Поняття юридичних фактів та їх ознаки в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 168–172.
109. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин : монографія. Київ : Ін Юре, 2014. 376 с.
110. Коцюруба О., Письменна О. Історичний аналіз становлення сучасного інституту іпотеки. *Вісник Львівського університету*. 2010. С. 138–143.
111. Красавчиков О. А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве. *Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав* : сб. уч. тр. Свердловск, 1973. Вып. 27. С. 4–13.
112. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва : Госюриздат, 1958. 182 с.
113. Крюкова Ю. Я. Понятие субсидиарного обязательства в гражданском праве России. *Проблемы права*. 2012. № 7 (38). С. 78–83.
114. Крюкова Ю. Я. Субсидиарные обязательства в гражданском праве России: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2013. 170 с.
115. Крюкова Ю. Я. Субсидиарные обязательства в гражданском праве России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2013. 28 с.
116. Кузьмич О. Долнительные (субсидиарные) должники как третьи лица в гражданских правоотношениях. *Leges si viata*. 2018. № 1. С. 67–71.
117. Кулаков В. В. Обязательство и осложнение его структуры в гражданском праве России. М.: РАП; Волтерс Клувер, 2010. 178 с.
118. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Львів: Світ, 1996. 296 с.
119. Куріньовська Л. А. Правове регулювання права зворотної вимоги в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2014. 20 с.

120. Кутателадзе О. Д. Категорія «юридичні факти» та підстави виникнення зобов'язань за цивільним законодавством України. *Митна справа*. 2005. № 4. С. 59–63.

121. Левшина Я. О. Субсидіарна відповідальність у справі про банкрутство. *Держава і право. Юридичні науки*. 2019. Випуск 86. Частина 1. С.135–144.

122. Лейст О. Э. Санкции в советском гражданском праве. Москва : Госюриздат, 1962. 280 с.

123. Левандовські К. М. Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2012. 16 с.

124. Мазан Л. М. Методологічні підходи до дослідження дії нормативно-правових актів у часі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 «Економіка і право»*. 2011. Вип. 16. С. 89–97.

125. Майданик Н. Поняття аномалій зобов'язань у цивільному праві України. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2014. С. 111–114.

126. Майданик Р. А. Аномалії в цивільному праві України : навч. практич. посіб. Київ : Юстиніан, 2007. 912 с.

127. Майданик Р. А. Місце зобов'язань в праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 4. С. 3–7.

128. Маркосян А. В. Юридические факты в семейном праве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03. Москва, 2007. 203 с.

129. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве. Киев : Ун-та, 1955. 307 с.

130. Мица Ю. В. Науково-практичний коментар до статей 538-540 ЦК України. *Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців* : в 12 т. Харків, 2012. Т. 7 : Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. С. 141–169.

131. Модельный Гражданский кодекс для государств - участников СНГ от 29.10.1994 г. URL:

https://iacis.ru/search/?q=Модельный%20гражданский%20кодекс%20СНГ&s=Найти&PAGEN_1=5

132. Музика Т. О. Альтернативне зобов'язання за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 205 с.

133. Насиров Х. Т. Понятие и сущность принципов реального и надлежащего исполнения субсидиарных обязательств. *Известия академии наук Республики Таджикистан*. 2010. № 1. С.152–156.

134. Насиров Х. Т. Содержание субсидиарных обязательств в гражданских законодательствах стран СНГ. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2013. Выпуск 2(20). С.140–146.

135. Насиров Х. Т. Концепция субсидиарных обязательств по гражданскому праву Таджикистана. *Актуальные проблемы российского права*. 2012. № 3. С.116–125.

136. Насиров Х. Т. Субсидиарные обязательства в гражданском праве: проблемы теории и практики. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2010. Выпуск 3(9). С.133–139.

137. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4 т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Київ : А.С.К, 2004. Т. 2. 864 с.

138. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за заг. ред. В. І. Бобрика. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 784 с.

139. Ніколаєнко О. В. Система недоговірних зобов'язань у цивільному законодавстві України. *Правове життя сучасної України* : тези доп. 9-ї звіт. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу. м. Одеса, 26 квіт. 2006 р. Одеса, 2006. С. 157–158.

140. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 41–43.

141. Осіпов А. Хочу бути кредитором: виконання зобов'язання боржника іншою особою. *Юридичний журнал*. 2008. № 12. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3085> (дата звернення: 18.01.2020).

142. Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик : Закон від 31.05.1991 № 2211-І. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2211400-91> (дата звернення: 18.01.2020).

143. Отрадна О. О. Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: автореф. дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 38 с.

144. Отрадна О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 328 с.

145. Павлюченко Ю. М., Ібрагімова Н. В. Субсидіарна відповідальність холдингової компанії за зобов'язаннями корпоративних підприємств. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1/2. С. 66–75.

146. Панченко М. І. Цивільне право України : навч. посіб. Київ, 2006. 583 с.

147. Пархоменко О. А. Зібрання малоросійських прав 1807. *Енциклопедія історії України* : в 3 т. / за ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zibrannya_maloros_prav_1807 (дата звернення: 18.01.2020).

148. Пацурківський П. С. Інтегративний підхід в системі методів пізнання права. *Науковий вісник Чернівецького університету. «Правознавство»*. 2010. Вип. 75. С. 10–18.

149. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб. : Екатеринбургское печатное дело, 1910. Т. 2. 656 с.

150. Печений О. Підстави виникнення цивільних прав і обов'язків: аналіз юридичної конструкції ст. 11 ЦК України. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1 (48). С. 141–149.

151. Пигач Я. М. Субсидиарная ответственность и ее значение в свете нового гражданского законодательства Украины. Проблемы совершенствования правового регулирования имущественных отношений и защиты прав физических и юридических лиц: матер. междунар. науч. конф.: В 2 ч. / под ред. Н. Г. Станкевич. Гродно, 2002. Ч. 1. С. 171–174.

152. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
153. Підпригора О. А. Римське приватне право : підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів : 3-тє вид., перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. 440 с.
154. Пленюк М. Поняття юридичного факту в доктрині цивільного права: історія і сучасність. *Юридична Україна*. 2014. № 11. С. 58–62.
155. Погрібний О. С. Про правову природу зобов'язань гаранта за банківською гарантією. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т.12. С. 234–244.
156. Погрібний С. О. Імперативні та диспозитивні норми та їх роль в регулюванні цивільних відносин. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (3–4). С. 46–54.
157. Покровский И. А. История римского права. СПб, 1998. 419 с.
158. Полежай П. Т. Правовые отношения : консп. лекц. Харьков : ХЮИ, 1965. 52 с.
159. Постанова Великої Палати Верховного Суду по справі № 905/1956/15 від 26.06.2019 р. URL: https://biz.ligazakon.net/ua/news/188476_velika-palata-vs-priskla-skhemu-yaku-vikoristovuvai-yurosobi-dlya-nesplati-borgv(дата звернення: 18.01.2020).
160. Постанова Верховного Суду України від 17.01.2011 р. № 3-62Г10. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/BD8838265C38F240C2257](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/BD8838265C38F240C2257) (дата звернення: 18.01.2020).
161. Постанова Верховного Суду України від 17.09.2014 р. № 6-53цс14 URL:[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/066CF7644AA9CEFDC2257D62004AC48B](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/066CF7644AA9CEFDC2257D62004AC48B)(дата звернення: 18.01.2020).
162. Постанова Верховного Суду України від 26.09.2012 р. № 3-1цс12. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/BD8838265C38F240C2257B7B004C](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/BD8838265C38F240C2257B7B004C) (дата звернення: 18.01.2020).

163. Постанова Господарського суду Хмельницької області від 22.09.2015 р. № 924/645/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51418737> (дата звернення: 18.01.2020).

164. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 27.01.2016 р. № 524/039-12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55406166>(дата звернення: 18.01.2020).

165. Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 07.03.2017 р. № 914/662/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65192996> (дата звернення: 18.01.2020).

166. Постанова Одеського апеляційного господарського суду Одеської області від 22.12.2014 р. № 915/1872/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41994850> (дата звернення: 18.01.2020).

167. Практичний курс тлумачення правових актів : навч. посіб. / за ред. І. Л. Самсіна. Харків : Право, 2014. 488 с.

168. Приймак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 432 с.

169. Причепий Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія : підруч. для студент. вищ. навч. закл. Київ : Академвидав, 2015. 592 с.

170. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 30. Ст. 542.

171. Про внесення змін до деяких законів України щодо стабілізації фінансового стану Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» : Закон України від 14.05.2015 р. № 423-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 30. Ст. 269.

172. Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку державно-приватного партнерства та стимулювання інвестиції в Україні : Закон України від 24.11.2015 р. № 817-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 10. Ст. 97.

173. Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки :

Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 р. №4. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13>(дата звернення: 18.01.2020).

174. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань : Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 р. № 14. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0014600-13>(дата звернення: 18.01.2020).

175. Про доповнення Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15.03.2011 № 01-06/249 «Про постанови Верховного Суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів». Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 27.10.2014 р. № 01-06/1666/14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1666600-14> (дата звернення: 18.01.2020).

176. Про затвердження порядку розподілу коштів, що надходять на поточні рахунки із спеціальним режимом використання для проведення розрахунків з постачальником природного газу, на якого покладено спеціальні обов'язки : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.06.2014 р. № 217. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/217-2014-%D0%BF>(дата звернення: 18.01.2020).

177. Про кооперації : Закон України від 10.07.2003 р. № 1087-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 5. Ст. 35.

178. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

179. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин. Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 р. № 5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12>(дата звернення: 18.01.2020).

180. Про практику розгляду судами процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судових рішень у цивільних справах: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ

від 25.09.2015 р. № 8. URL: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html (дата звернення: 18.01.2020).

181. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : Постанова Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92> (дата звернення: 18.01.2020).

182. Про судову практику у справах про банкрутство : Постанова пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 15. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-09> (дата звернення: 18.01.2020).

183. Про судову практику у справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02> (дата звернення: 18.01.2020).

184. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. Відомості Верховної Ради України. № 13. 2018. Ст. 69.

185. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю : Закон України від 19.06.2003 р. № 978-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 52. Ст. 377.

186. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 31. Ст. 268.

187. Прус Е. П. Проблемы правового регулирования субсидиарных обязательств учредителей(участников) юридического лица : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2006. 216 с.

188. Прус Е. П. Проблемы правового регулирования субсидиарных обязательств учредителей (участников) юридического лица: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2006. 31 с.

189. Прус Е. Субсидиарная ответственность учредителей (участников) коммерческой организации в случае его банкротства. *Корпоративный юрист*. 2006. № 3. С. 37– 39.

190. Рабінович П. М. *Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2001. Т. 3. С. 618–619.*
191. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії держави і права : навч. посіб. Львів: Край, 2008. 224 с.*
192. Рассказова Н. Ю. Глава 23 «Обеспечение исполнения обязательств». *Комментарий к Гражданскому Кодексу РФ. Часть первая (постатейный) / под редакцией Н. Д. Егорова и А. П. Сергеева. М., 2006. 1056 с.*
193. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки. 2013. № 1. С. 31–35.*
194. Рішення Вишгородського районного суду Київської області від 26.01.2015 р. № 363/2168/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42614581> (дата звернення: 18.01.2020).
195. Рішення Горохівського районного суду Волинської області від 10.04.2009 р. № 2/168/2009. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5607926> (дата звернення: 18.01.2020).
196. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 30.01.2016 р. № 904/11145/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64531654> (дата звернення: 18.01.2020).
197. Рішення Господарського суду міста Києва від 01.03.2016 р. № 910/26894/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57000465> (дата звернення: 18.01.2020).
198. Рішення Господарського суду міста Києва від 12.03.2009 р. № 18/281. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10611691> (дата звернення: 18.01.2020).
199. Рішення Господарського суду Одеської області від 27.01.2011 р. № 28/136- 1-4530. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13600066> (дата звернення: 18.01.2020).
200. Рішення Господарського суду Харківської області від 02.12.2009 р. № 54/263- 09. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9022245> (дата звернення: 18.01.2020).

201. Рішення Господарського суду Херсонської області від 11.06.2008 р. № 14/1216- 08. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1775484> (дата звернення: 18.01.2020).

202. Рішення Господарського суду Чернівецької області від 09.02.2015 р. № 926/181/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42700737>(дата звернення: 18.01.2020).

203. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кучеренко проти України» № 27347/02 від 15.12.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_422(дата звернення: 18.01.2020).

204. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Новоселецький проти України» № 47148/99 від 22.02.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_238(дата звернення: 18.01.2020).

205. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ромашов проти України» № 67534/01 від 27.07.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_227(дата звернення: 18.01.2020).

206. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шаренок проти України» № 35087/02 від 22.02.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_235(дата звернення: 18.01.2020).

207. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лисянський проти України» № 17899/02 від 4.04.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_048 (дата звернення: 18.01.2020).

208. Рішення Жовтневого районного суду м. Запоріжжя від 25.05.2011 р. № 2/952/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21052924> (дата звернення: 18.01.2020).

209. Рішення Ковелівського міськрайонного суду Волинської області від 30.01.2017 р. № 159/3424/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64377387> (дата звернення: 18.01.2020).

210. Рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 18.11.2010 р. № 2/7072/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12967192> (дата звернення: 18.01.2020).

211. Рішення Печерського районного суду міста Києва від 08.12.2014 р. № 757/23465/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41947818> (дата звернення: 18.01.2020).

212. Рішення Полтавського районного суду Полтавської області від 04.02.2014 р. № 1625/3835/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37351374> (дата звернення: 18.01.2020).

213. Рішення Радивилівського районного суду Рівненської області від 20.12.2011 р. № 2/8//11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20470841> (дата звернення: 18.01.2020).

214. Рішення Рівненського міського суду від 31.03.2011 р. № 2/373/11 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51231568>(дата звернення: 18.01.2020).

215. Рішення Семидівського міського суду Донецької області від 13.03.2013 р. № 242/86/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29976121> (дата звернення: 18.01.2020).

216. Рішення Солом'янського районного суду міста Києва від 15.02.2013 р. № 2609/17872/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29455855> (дата звернення: 18.01.2020).

217. Рішення Соснівського районного суду м. Черкаси від 02.07.2014 р. № 712/7793/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39761570> (дата звернення: 18.01.2020).

218. Рішення Соснівського районного суду міста Черкаси від 25.01.2013 р. № 2/712/903/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28991223> (дата звернення: 18.01.2020).

219. Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения. Москва : Статут, 2009. 332 с.

220. Ромащенко І. О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03. Київ, 2014. 18 с.

221. Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. / ред. О. И. Чистяков. Москва : Юрид. лит., 1984 – 1994. Т. 8 : Судебная реформа. 1991. 495 с.
222. Руденко А. В. Субсидіарна відповідальність за договором поруки. *Право і суспільство*. 2014. № 6-2. Частина 3. С. 62–67.
223. Руденко А. В. Субсидіарна відповідальність держави. *Право та інновації*. 2015. № 1(9). С. 154–159.
224. Рузанова Е. В. «Множественность» как категория теории обязательств. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2017. № 3. С.37–45.
225. Руська правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / за ред. С. Юшкова. Київ : НАН України, 1935. 193 с.
226. Самойленко В. М. Цивільне та сімейне право України : навч. посіб. Харків : Юрсвіт, 2007. Ч. 1. 460 с.
227. Сампара Н. Окремі аспекти методології дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2016. № 6/2. С. 155–160.
228. Сампара Н. М. Генеза субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 21-22 квітня 2017 р. Тернопіль. С. 151–154.
229. Сампара Н. М. До питання визначення поняття та сутності субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 121–124.
230. Сампара Н. М. Договір як підстава виникнення субсидіарних зобов'язань. *Наука та перспективи. Альманах науки: науковий журнал* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 29-30 вер. 2017 р. Київ, 2017. С. 56–59.
231. Сампара Н. М. Належне виконання як спосіб припинення субсидіарного зобов'язання за цивільним законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. 150–153.
232. Сампара Н. М. Особливості елементів субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 42–46.

233. Сампара Н. М. Про класифікацію субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Право і суспільство*. 2017. Вип. 2. С. 40–44.
234. Сампара Н. М. Субсидіарні та акцесорні (додаткові) зобов'язання: порівняльний аспект. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 17-18 лют. 2017 р. Ужгород, 2017. С. 78–80.
235. Сампара Н. М. Юридичні факти як підстави виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. № 4 (12). С. 223–229.
236. Сарбаш С. В. Исполнение договорного обязательства. Москва : Статут, 2005. 636 с.
237. Сарбаш С. В. Обязательства с множественностью лиц и особенности их исполнения. Москва : Статут, 2004. 112 с.
238. Сводъ законовъ Россійской империи изданія 1857 года. Т. 10. Ч. II. Санкт-Петербургъ : Канцелярія. 1857. URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book388205/#page/95/mode/1up> (дата звернення: 18.01.2020).
239. Сельська В. В. Поняття й ознаки субсидіарної юридичної відповідальності. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С.34–39.
240. Сельська В. Суб'єкти субсидіарної юридичної відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 129–131.
241. Сенін Ю. Л. Підстави припинення зобов'язань та місце новації серед цих підстав. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 3 (139). С. 30–35.
242. Сердюков К. А. О границах понятия обязательств с множественностью лиц. *Общество и право*. 2010. № 3 (30). С. 94–97.
243. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. Київ : Українська Видавнича спілка, 2000. 120 с.
244. Сібільов М. Динаміка договірних зобов'язань після їх виникнення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2005. № 4 (40). С. 79–88.

245. Сінянський К. П. Зобов'язання як теоретико-правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 39. Т. 2. С. 25–31.

246. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.

247. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Київ : Правова єдність, 2014. 524 с.

248. Слома В. Особливості виконання субсидіарних зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С.102–106.

249. Слома В. М. Виконання зобов'язань із множинністю осіб за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Випуск 6 (15). С.67–69.

250. Слома В. М. Генеза правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів в актах кодифікації цивільного законодавства на українських землях. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 14. С. 197–203.

251. Слома В. М. Поняття та види зобов'язань з множинністю осіб у цивільному праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С.149–151.

252. Слома В. М. Право на регрес внаслідок виконання солідарного зобов'язання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2018. № 33. С.93–93.

253. Слома В. М. Щодо питання про виконання часткових зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 31. С. 32–35.

254. Слома В. М. Суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Юридичний вісник*. 2016. № 3 (40). С. 113–117.

255. Собора М. Б. Належне виконання як спосіб припинення субсидіарного зобов'язання за цивільним законодавством України. *Web of science and academic researcher*. 2019. № 1. С.49–54.

256. Соборное уложение 1649 г. / за ред. М. Н. Тихомирова, П. П. Елифанова. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649.htm> (дата звернення: 18.01.2020).

257. Советское гражданское право / под. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. К. : Вища школа, 1983. Ч.1. 462 с.
258. .Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
259. Сулейменов М. К. Избранные труды по гражданскому праву. М., 2006. 587 с.
260. Сурилов О. В. Основи загальної теорії держави і права. Одеса, 1995. 128 с.
261. Суханов Е. А. Гражданское право : в 2 т. Москва : Волтерс Клувер, 2004. Т. 2. 704 с.
262. Таш'ян Р. І. Односторонні правочини у цивільному праві : монографія. Харків : Право, 2010. 200 с.
263. Тедорадзе М. Д. Підстави виникнення недоговірних зобов'язань за законодавством України. *Митна справа*. № 5 (95). 2014. С. 104–108.
264. Теорія держави і права / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
265. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы. Київ : Знання, 2005. 334 с.
266. Ткачук О. С., Ткачук А. О. Про деякі питання судової практики вирішення спорів, пов'язаних з порукою. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2014. № 3 (18). С. 45–59.
267. Трофанчук Г. Л. Історія вчень про державу та право : навч. посібн. для дистанц. навчання. Київ : Університет «Україна», 2004. 210 с.
268. Трут Д. В. Цивільно-правові зобов'язання з акцесорною множинністю осіб. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Випуск 30. С. 135–148.
269. Трут Д. В. Субсидіарні зобов'язання як різновид цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С.186–192.

270. Трут Д. В. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2014. 242 с.
271. Трут Д. В. Субсидіарні зобов'язання як різновид цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 186–192.
272. Тузова Р. Р. Теория и практика заключения и исполнения договора поручительства. *Право и экономика*. 1997. № 21-22. С. 42–47.
273. Український енциклопедичний словник / за ред. А. В. Колос та ін. 2-ге вид. Київ : Атіка, 2013. Т. 2. 736 с.
274. Федоренко В. Л. Методологія та методи дослідження проблем системи конституційного права України. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2009. № 2. С. 13–24.
275. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва : Юрид. лит., 1974. 340 с.
276. Харитоновна О. І. Рецепція ідеї дихотомії права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 13. С. 65–70.
277. Храпунова Е. А. Субсидиарная ответственность в гражданском праве : дис. ... на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Ростов-на-Дону, 2001. 185 с.
278. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
279. Цивільне законодавство України в умовах адаптації до приватного права ЄС : навч. посіб. / за заг. ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. Одеса : Юрид. літ., 2017. 308 с.
280. Цивільне право України : курс лекцій : у 6 т. / Р. Б. Шишка, Л. В. Красицька та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки. Харків : Еспада, 2005. Т. 5. 480 с.
281. Цивільне право України : навчальний посібник / за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів, 2011. 468 с.

282. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
283. Цивільне право України : підручник : у 2-х томах / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2012. Т. 2. 816 с.
284. Цивільне право України: підручник / за ред. Ю. Л. Бошицького, Р. Б. Шишки. Київ : Ліра, 2016. 760 с.
285. Цивільне право. Загальна частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.
286. Цивільний кодекс Галичини: пер. з нім. М. Мартинюка, О. Павлишинець. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2017. 272 с.
287. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
288. Цивільний кодекс України : коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова. Київ : Правова єдність, 2008. 739 с.
289. Цивільний кодекс Української радянської соціалістичної республіки від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/page4>(дата звернення: 18.03.2020).
290. Чанишева А. Поняття додаткових (акцесорних) зобов'язань. *Юридичний вісник*. 2015. № 1. С. 125–131.
291. Чанишева А. Р. Іпотечні цивільні правовідносини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.
292. Черепнин Л. В., Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда. Москва, 1965. 401 с.
293. Черниловский З. М. Русская Правда в свете других славянских судебныхников. *Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии* / отв. ред. Г. В. Швеков. Москва : ВЮЗИ, 1984. С. 3–35.

294. Чернілевська О. І. Поняття та ознаки множинності осіб у цивільних зобов'язаннях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 21. Ч. 2. Т. 1. С. 296–299.
295. Чувакова Г. М. Специфіка юридичних фактів-станів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Випуск 36. С. 108–111.
296. Шептулин А. П. Система категорій діалектики. Москва, 1967. 374 с.
297. Шершеневич Г. Ф. Курс громадянського права. Тула : Автограф, 2001. 720 с.
298. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Москва : Юрайт, 2017. 556 с.
299. Шимко Ф. А. Особливості припинення договірних зобов'язань прощенням боргу. *Право і суспільство*. 2015. № 6–2. Ч. 3. С. 77–83.
300. Шимон С. Об'єкт і предмет договору і цивільні правовідношення: нотатки до наукової дискусії. *Юридична Україна*. 2011. № 4. С. 58–64.
301. Шишка Р. Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (право)*. 2013. Вип. 2. С. 206–216.
302. Щерба С. П., Щедрін В. К., Заглада О. А. Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. С. П. Щерби. Київ : МАУП, 2004. 216 с.
303. Яковлев В. Н. Древнеримское частное право и современное российское гражданское право. М. : Волтерс Клувер, 2010. 960 с.
304. Яковлев В. Ф. Отраслевой метод регулирования и особенности гражданско-правовой ответственности. *Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав* : сб. уч. тр. Свердловск, 1973. Вып. 27. С. 13–21.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Сампара Н. М. До питання визначення поняття та сутності субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 121–124.
2. Сампара Н. М. Окремі аспекти методології дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2016. № 6/2. С. 155–160.
3. Сампара Н. М. Про класифікацію субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Право і суспільство*. 2017. №. 2. С. 40–44.
4. Сампара Н. М. Особливості елементів субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 42–46.
5. Сампара Н. М. Належне виконання як спосіб припинення субсидіарного зобов'язання за цивільним законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 150–153.
6. Сампара Н. М. Юридичні факти як підстави виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 223–229.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Сампара Н. М. Субсидіарні та акцесорні (додаткові) зобов'язання: порівняльний аспект. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 17-18 лютого 2017 р.). Ужгород, 2017. С. 78–80.

8. Сампара Н. М. Генеза субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 21-22 квітня 2017 р.). Тернопіль, 2017. С. 151–154.

9. Сампара Н. М. Договір як підстава виникнення субсидіарних зобов'язань. *Наука та перспективи. Альманах науки: науковий журнал* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29-30 вересня 2017р.). Київ, 2017. № 6. С. 56–59.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Положення й висновки дисертації обговорювалися на засіданні міжкафедрального семінару Тернопільського національного економічного університету.

Окремі положення дисертації були представлені на наступних науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Ужгород, 17- 18 лютого 2017 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 21-22 квітня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та перспективи» (м. Київ, 29-30 вересня 2017 р.).